

NATIONAL INTEREST

JOURNAL FOR NATIONAL AND STATE ISSUES

ISSN 1820-4996 UDK 323.1(=163.40) година X vol. 18. № 3/2013.

ЧАСОПИС ЗА НАЦИОНАЛНА И ДРЖАВНА ПИТАЊА

Национални ИНТЕРЕС

ДРЖАВА И САВРЕМЕНИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ

Снежана Грк
Владимир Вулетић
Нада Г. Новаковић
Стефан А. Ефтимовски
АКТУЕЛНОСТИ
Душан Пророковић
Милорад Перовић
Дејан Мировић
ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ
Стефан Јанковић
Борис Милосављевић
Зоран Р. Ћириковић
Драган Ж. Марковић

ОСВРТИ

Александр Гронский
Pavel Moraru
Миленко Бодин
ПРИКАЗИ
Милош Алексић
Деспот Ковачевић

Часопис за национална и државна питања

УДК 323.1(=163.41)

ISSN 1452-2152

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС NATIONAL INTEREST

Година X, vol. 18

Број 3/2013.

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС NATIONAL INTEREST

ЧАСОПИС ЗА НАЦИОНАЛНА И ДРЖАВНА
ПИТАЊА

ISSN 1452-2152 УДК 323.1(=163.41)

Број 3/2013 год. X vol. 18 стр. 1-321

Часопис покренут поводом 200 годишњице савремене српске
државности.

Часопис излази три пута годишње.

Издавач:

Институт за политичке студије

Адреса:

Светозара Марковића 36, Београд

Телефон: 3039-380, 3349-205

Email: ipsbgd@eunet.rs

Оснивачи часописа:

Милан Матић Живојин Ђурић

Главни уредник:

Милош Кнежевић

Одговорни уредник:

Живојин Ђурић

Редакција:

Милош Кнежевић

Миломир Степић

Зоран Петровић-Пироћанац

Живојин Ђурић

Љубомир Кљакић

Савет часописа

Зоран Милошевић, Радослав Гаћиновић, Ђуро Бодрожић, Живојин
Ђурић, Момчило Суботић, Славенко Терзић, Борис Милосављевић.

Милош Ковић, Миша Ђурковић. М. М. Лобанов

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Прелом и штампа:

esetlog д.о.о.

Тираж: 300 примерака

САДРЖАЈ

Тема броја:

ДРЖАВА И САВРЕМЕНИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ

<i>Снежана Грк</i>	
СРБИЈА У КЛОПЦИ ЕКОНОМСКЕ КАТАСТРОФЕ	9-36
<i>Владимир Вулетић</i>	
ЕКОНОМСКА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА	37-58
<i>Нада Г. Новаковић</i>	
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА И РАДНА СНАГА	59-80
<i>Стефан А. Ефтимовски</i>	
ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У ДРЖАВАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ.....	81-102

АКТУЕЛНОСТИ

<i>Душан Пророковић, Милорад Перовић</i>	
СТРАТЕШКИ КОРИДОРИ И ЦЕВОВОДИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ГЕОЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА	105-133
<i>Дејан Мировић</i>	
БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ ИЗ 2013. И БЕЧКА КОНВЕНЦИЈА О МЕЂУНАРОДНОМ УГОВОРНОМ ПРАВУ	135-154

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

<i>Стефан Јанковић</i>	
БУДУЋИ ГЕОПОЛИТИЧКИ ОБРАСЦИ И БАЛКАНСКЕ ДРЖАВЕ - ПРЕДВИЂАЊЕ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ КОЛИНСОВЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ	157-190

Борис Милосављевић

НАЦИОНАЛНИ КАРАКТЕР, КУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧКИ ОБРАЗАЦ	191-217
--	---------

Зоран Р. Ђурђаковић

ПРИМЕНА МОДЕЛА ДИМЕНЗИЈА НАЦИОНАЛНИХ КУЛТУРА ХЕРТА ХОФШТЕДЕА У ИСТРАЖИВАЊУ ПОЛИТИЧКОГ ОБРАСЦА У СРБИЈИ: ПОСТОЈИ ЛИ СОФТВЕР СРПСКОГ ПОЛИТИЧКОГ УМА? ..	219-245
---	---------

Драган Ж. Марковић

ГЕНЕЗА И РАЗВОЈ СВОЈИНСКИХ ОДНОСА	247-268
---	---------

ОСВРТИ

Александр Гронский

НЕОЯЗЫЧЕСТВО КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ БЕЛОРУССИИ.....	271-280
---	---------

Pavel Moraru

ИНФОРМАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РУМЫНСКИХ СПЕЦСЛУЖБ НА ЮГОСЛАВСКОЙ ГРАНИЦЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	281-291
---	---------

Миленко Бодин

СТРАТЕШКИ МЕНАЏМЕНТ НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА - БУГАРСКА И СРБИЈА	293-307
--	---------

ПРИКАЗИ

Милош Алексић

ГЕОПОЛИТИЧКА АЛТЕРНАТИВА	311-317
--------------------------------	---------

Деспот Ковачевић

CAPITAL, COERCION, AND POSTCOMMUNIST STATES.....	318-321
---	---------

CONTENTS

This Issue's Theme:

THE STATE AND CONTEMPORARY ECONOMIC RELATIONS

Snezana Grk

SERBIA IN THE PITFALL OF AN ECONOMIC CATASTROPHE	9-36
---	------

Vladimir Vuletic

ECONOMIC GLOBALIZATION AND THE NATION STATE	37-58
--	-------

Nada G. Novakovic

GLOBALIZATION, NATIONAL STATE AND LABOR FORCE	59-80
--	-------

Stefan A. Eftimovski

EUROSCEPTICISM IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION	81-102
--	--------

CURRENT TOPICS

Dusan Prorokovic, Milorad Perovic

STRATEGIC CORRIDORS AND PIPELINES AND THEIR INFLUENCE ON BALKAN STATES GEOECONOMIC POSITION.....	105-133
--	---------

Dejan Mirovic

BRUSSELS AGREEMENT FROM 2013 AND VIENNA CONVENTION ON THE LAW OF TREATIES.....	135-154
--	---------

ESSAYS AND STUDIES

Stefan Jankovic

THE FUTURE GEOPOLITICAL PATTERNS AND THE BALKAN STATES – PREDICTION FROM THE PERSPECTIVE OF GEOPOLITICAL THEORY	157-190
---	---------

Boris Milosavljevic

NATIONAL CHARACTER, POLITICAL AND CULTURAL MODEL	191-217
---	---------

Zoran Cirjakovic

APPLICATION OF GEERT HOFSTEDE'S NATIONAL CULTURAL DIMENSIONS MODEL IN RESEARCH OF THE POLITICAL PATTERN IN SERBIA: IS THERE A SOFTWARE OF THE SERBIAN POLITICAL MIND?	219-245
---	---------

Dragan Z. Markovic

THE GENESIS AND THE DEVELOPEMENT OF THE PROPERTY	247-268
---	---------

RETROSPECTIVE VIEWS

Aleksandr Gronski

NEO-PAGANISM AS A FACTOR IN THE FORMATION OF ALTERNATIVE NATIONAL IDENTITY IN CONTEMPORARY BELARUS	271-280
--	---------

Pavel Moraru

INFORMATION ACTIVITIES OF THE ROMANIAN SECRET SERVICES ON THE YUGOSLAV BORDER DURING THE SECOND WORLD WAR .	281-291
---	---------

Milenko Bodin

THE STRATEGIC MANAGEMENT OF NATIONAL INTERESTS - BULGARIA AND SERBIA	293-307
--	---------

REVIEWS

Milos Aleksic

GEOPOLITICAL ALTERNATIVES	311-317
---------------------------------	---------

Despot Kovacevic

CAPITAL, COERCION, AND POSTCOMMUNIST STATES	318-321
--	---------

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС
NATIONAL INTEREST

**ДРЖАВА И САВРЕМЕНИ
ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ**

Снежана Грк

СРБИЈА У КЛОПЦИ
ЕКОНОМСКЕ КАТАСТРОФЕ 9-36

Владимир Вулетић

ЕКОНОМСКА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА
И НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА 37-58

Нада Г. Новаковић

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА
И РАДНА СНАГА 59-80

Стефан А. Ефтимовски

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У ДРЖАВАМА
ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ..... 81-102

Снежана Грк*

СРБИЈА У КЛОПЦИ ЕКОНОМСКЕ КАТАСТРОФЕ**

Сажетак

Аутор овога рада детаљно и критички анализира зашто је Србија економски овде где јесте; ко је крив за то; и како даље. Најважнији налази овога истраживања су следећи.

Естрадни економисти заваљају народ. Стање у економији и друштву је више него забрињавајуће. Ако се најважнији економски задаци не остваре у кратком року, а они су оштро смањење буџетског дефицита и заустављање раста јавног дуга, уследиће најгори сценарио за државу. Антикризне мере Владе Републике Србије неће дати жељене резултате, будући да не постоји спремност владајуће коалиције да се енергичније и доследније определи за дубље и темељне реформе јавног сектора. Не могу се више одлагати реформе пензијског, образовног и здравственог система, као и унапређење ефикасности јавних инвестиција и субвенција. Понуђене антикризне мере само привремено одлажу проблеме и замагљују стварност, али Србију гурају у клопку економске катастрофе.

* Институт друштвених наука, Београд

** Рад је део истраживања на пројекту *Моделирање развоја и интеграције Србије у светске токове у светлу економских, друштвених и политичких гигања*, евиденциони број 179038, а који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Политичари не могу да промене економско стање у земљи, јер немају новац. Они само управљају колективним емоцијама друштва, избегавајући да отворено кажу да је држава пред банкротом.

Кључне речи: јавне финансије, стални буџетски мањак, антикризне мере Владе Републике Србије, критички осврт, препоруке, фискална прилагођавања, структурне реформе, државни банкрот, политичка немоћ, клопка економске катастрофе.

Анализа стања у привреди

Претходна влада је оставила државу у доста лошем економском стању. Нова влада фокусира се на два проблема. Први проблем је решавање корупције и криминала у спорним приватизацијама – са неизвесним исходом. Ради се о томе да је нова власт само преузела да истражује случајеве криминалних радњи код 24 спорне приватизације које је Савет за борбу против корупције идентификовао у протеклом раздобљу. Други проблем јесте хватање прикључка према Европској унији (ЕУ). Због давања приоритета у започињању решавања овде поменута два проблема власт је запоставила економске проблеме у земљи. Вођење погрешне економске политике Србију је довело на ивицу економског понирања.

Досадашњих пет година кризе и девалвација динара исцрпили су привреду. Привреда је данас у катастрофалном стању. Она све дубље тоне у дугове. Привреда је у 2012. години пословала са губитком од 63 милијарде динара, а годинама гомилани минуси достигли су 2. 462 милијарде динара.¹

Сектор домаће привреде који је највише страдао од краја 2008. године, када се почела значајније испољавати криза, па до данас, су мала и средња предузећа. Поред великих губитака у привреди постоје и они њени здрави делови који су успели да преброде тешкоће. Тако на пример, “најздравије финансијске показатеље пословања у 2012. години имало је 32. 418 малих производних друштава, која чине 92, 5 одсто од укупног броја бонитетно способних друштава. Поређења

1 Извор: Агенција за привредне регистре (АПР), доступно 24. 06. 2013. године.

ради, међу средњим друштвима 70, 5 одсто је бонитетно способних, а од великих њих 64, 6 одсто”.²

Позитиван пословни резултат у 2012. години који су остварила привредна друштва³ достигао је 364 милијарде динара. Али, пословни резултат из редовног пословања у тој години није био довољан да покрије расходе камата, курсне разлике и отпис ненаплативих потраживања. Плаћање доспеле камате и курсне разлике произвеле су финансијски губитак од 253 милијарде динара.

Целокупна привреда свела се на 38. 000 здравих предузећа која носе терет финансирања целокупног друштва. Међутим, предузећа више не могу да зараде онолико колико треба да би се покрили трошкови задуживања.⁴ Учешће јавних предузећа у укупним губицима привреде износило је 87 одсто⁵.

Велика је вероватноћа да ће, уколико се привреда не буде раздуживала из текућег пословања, половина садашњих привредних друштава у наредне две године доживети суноврат. Све је извеснији овај црни сценарио, будући да расте ризик пословања због повећања расхода за камате.

Губици јавних предузећа у 2012. години износили су 54 милијарде динара и повећани су чак седам пута у односу на 2011. годину.⁶ Међу највећим губиташима је, иако је било најуспешније предузеће у 2012. години, Нафтна индустрија Србије (НИС) са губитком од 49 милијарди динара⁷. На листи губитаха међу водећим су Србијас, са губитком од 35 милијарди динара. Затим следе Железнице са губитком од 16,

2 Извор: Агенција за привредне регистре, Подаци из редовног годишњег финансијског извештаја за 2012. годину, доступно 24. 06. 2013. године.

3 Од 107. 363 привредна друштва, колико је пословало у 2012. години, финансијске извештаје поднело је њих 92. 157. Са добитком је пословало 53. 396, за 5, 9 одсто мање него у претходној години. Нето губитак повећан је за четвртину и изказало га је 31. 498 друштава, а укупан финансијски губитак већи је за 77, 5 одсто. (Извор: Агенција за привредне регистре, доступно 24. 06. 2013. године).

4 Укупне кредитне обавезе у 2012. години у износу од 2. 964 милијарде динара, биле су веће за 10, 4 одсто него у претходној години. (Извор: Агенција за привредне регистре, доступно 24. 06. 2013. године).

5 Извор: Агенција за привредне регистре, доступно 13. 06. 2013. године.

6 Извор: Агенција за привредне регистре, доступно 13. 06. 2013. године.

7 Извор: Агенција за привредне регистре, доступно 13. 06. 2013. године.

6 милијарди, Путеви Србије са губитком од 7, 8 милијарди, ЈАТ ервејз са губитком од 3, 6 милијарди динара⁸ итд.

“Железара Смедерево” поново покреће производњу захваљујући држави. Мада је 2012. године ово предузеће направило губитак од 3, 2 милијарде динара то је скоро пет пута мање него 2011. године, када је њиме управљао “*Ju-Es-stil*”. Смањење губитка код овог предузећа постигнуто је захваљујући томе што је држава 600 милиона еура дуга предузећа претворила у капитал.

Генерално посматрајући, иако је у протеклој деценији просечна годишња стопа привредног раста била 4, 8 одсто, привреда је данас руинирана и опљачкана. Опљачкали су је тајкуни у спрези са политичарима.

Слаби макроекономски параметри

Макроекономски параметри су забрињавајући. Једини параметар који је у јуну 2013. године имао раст је индустријска производња⁹ захваљујући аутомобилској индустрији - сви остали параметри су изузетно слаби. Расте: незапосленост, сиромаштво, инфлација, јавни дуг, буџетски дефицит. Ако представници власти наставе да се расипнички понашају, Србију ће заплуснути нови талас кризе, чије последице би биле далекосежне. Тада би привредни опоравак – који захтева смањење обавезне резерве, повољне кредите, стабилан курс, буџетску штедњу, повећање запошљавања, реформу јавних предузећа, реиндустријализацију – био доведен у питање.

Европска банка за обнову и развој (*EBRD*) у своме извештају¹⁰ прогнозирала је привредни раст Србије од 2, 2 одсто у 2013. години, након пада привредне активности у 2012. години од 1, 7 одсто. У јануару 2013. години *EBRD*¹¹ такође

8 Извор: Агенција за привредни регистар, доступно 13. 06. 2013. године.

9 Индустријска производња у Србији у јуну 2013. године је била већа за 3, 7 одсто у односу на јун 2012. године. Највећи утицај на раст производње имали су: производња моторних возила и приколица, електричне енергије, деривата нафте, основних фармацеутских производа и препарата и експлоатација руда метала. (Извор: Републички завод за статистику (РЗС), доступно 31. 07. 2013. године).

10 Извештај *EBRD* објављен је 10. 05. 2013. године.

11 Ове године *EBRD* на Косову очекује привредни раст од три одсто, у Македонији и Албанији по 1, 5 одсто, Црној Гори један одсто, а у Босни и Херцеговини

је прогнозирала да ће Србија имати раст од 2, 1 одсто у овој години. Како се наводи у извештају који је представљен на годишњој конференцији *EBRD* у Истамбулу, у 2014. години очекује се раст од 1, 9 одсто¹².

Бруто домаћи производ (БДП) Србије у првом кварталу 2013. године¹³ реално је био 2, 1 одсто већи него у истом раздобљу прошле године. Републички завод за статистику објавио је да десезонирана серија података показује раст БДП у првом кварталу ове године од 1, 9 одсто у односу на претходни квартал 2012. године.

Бруто домаћи производ Србије у ценама претходне године реално је порастао за 0, 7 одсто у другом кварталу¹⁴ 2013. године у односу на други квартал прошле године.¹⁵ Међутим, Србија још није изашла из рецесије. Досадашњи темпо раста није довољан да би се утицало на основни проблем, а то је да се заустави пад незапослености. Само у неколико сектора, као што су аутомобилска и хемијска индустрија и пољопривреда, расте запосленост. Остали сектори су у рецесији.

У околностима када је стопа незапослености¹⁶ врло висока и растућа, односно када преко 790. 000 људи (званично

од само 0, 1 одсто. У окружењу *EBRD* у текућој години прогнозира пад привредних активности за Хрватску од 0, 3 одсто и Словенију пад од 2, 5 одсто. Према *EBRD* Хрватска ће се следеће године вратити расту од скоро два одсто, а Словенија ће бити у паду од 0, 9 одсто. (Извор: *EBRD*, доступно 29. 06. 2013. године).

12 Извор: The European Bank for Reconstruction and Development, *Annual Meeting and Business Forum*, Istanbul 10-11th May 2013

13 Извор: Републички завод за статистику, доступно 24. 06. 2013. године.

14 Обрачун БДП-а за други квартал 2013. године, који је детаљнији и који се изводи на нижим нивоима агрегирања требао би да буде објављен у саопштењу *Квартални БДП у Републици Србији* 30. септембра 2013. године.

15 Извор: Републички завод за статистику, доступно 31. 07. 2013. године.

16 Број незапослених од јуна прошле године повећан је за 21. 657 особа. У јуну 2012. године Националној служби запошљавања (НСЗ) било је пријављено 754. 697 незапослених, а у јуну ове године евидентирано је 776. 354 особе. Подаци о броју незапослених су још суморнији ако се упореди број оних који, према статистици НСЗ, нису имали посао у априлу прошле и ове године. Наиме, у априлу прошле године биле су незапослене 736. 802 особе, а у априлу 2013. године незапослено је било 792. 999, односно 56. 086 особа више. (Извор: НСЗ, доступно 13. 07. 2013. године).

Међутим, стопа незапослености, према априлској Анкети о радној снази Републичког завода за статистику, износила је 24, 1 одсто, а број незапослених

регистрованих код Националне службе за запошљавање) нема посао (укупан број запослених у Србији је око 1, 8 милиона, од чега свега око 400. 000 ради у производним делатностима, а у јавном сектору око 530. 000), озбиљан проблем представљају млади који немају запослење.

Број незапослених младих у Србији у последња четири месеца порастао је за чак 10. 000 (током целе прошле године повећао се за 3. 000). Према подацима Националне службе за запошљавање, више од 217. 000 младих од 15 до 30 година чека на посао. Дакле, они чине трећину укупног броја незапослених у Србији.

Озбиљан проблем је и то што је сваки трећи радник у сивој зони. Уствари, трећина радника у Србији ради “на црно”. Стопа неформалне запослености¹⁷ се стално повећава. А

био је 708. 688, што је 1, 7 процентних поена више него у октобру прошле године. Стопа незапослености, према Анкети о радној снази, у априлу 2013. године у паду је од 1, 4 одсто у односу на април претходне године, када је износила 25, 5 процената, односно 736. 802 незапослена, док је стопа запослености повећана за два одсто. (Извор: РЗС, доступно 29. 06. 2013. године).

Стопа запослености, која представља проценат запослених у укупном становништву старом 15 и више година, у априлу 2013. године износила је 36, 3 одсто, што је мање за 0, 4 одсто у односу на октобар 2012. (Извор: РЗС, доступно 29. 06. 2013. године).

- 17 Стопа неформалне запослености, која представља проценат лица која раде “на црно” у укупном броју запослених, према Анкети о радној снази, у априлу 2013. године већа је за 1, 2 одсто него у априлу претходне године, и за 0, 3 процентна поена у односу на октобар 2012. године. Рад “на црно” обухвата запослене у нерегистрованој фирми, запослене у регистрованој фирми, али без формалног уговора о раду и без социјалног и пензионог осигурања, и неплаћене помажуће чланове домаћинства. (Извор: РЗС, доступно 29. 06. 2013. године).

Подаци о неформалној запослености у Анкети о радној снази разликују се од података Националне службе за запошљавање. На евиденцији НСЗ има много оних који раде “на црно”. У првих шест месеци ове године на биро се пријавило 236. 997 лица, и то 162. 362 особе са радним искуством и 74. 635 без радног искуства. У НСЗ објашњавају да се 89. 063 особе на биро пријавило због престанка радног односа, или због тога што су проглашени за технолошки вишак, или зато што им је истекао рад на одређено време, или јер им је престао ангажман на привременим и повременим пословима. Националној служби за запошљавање се пријавило 15. 949 особа након завршетка школовања, и 129. 949 људи из “стања неактивности” и то су особе које су биле пријављене на бироу, али једно време нису користиле услуге НСЗ, па су се поново пријавиле. У првих шест месеци 2013. године са евиденције Националне службе за запошљавање посао је пронашло 101. 836 особа. (Извор: НСЗ, доступно 13. 07. 2013. године).

обим сиве економије је за 10 до 15 одсто већи него у земљама региона. Процена је да, због повећања незапослености, више од 800. 000 људи ради у “сивој економији” и ствара 30 одсто БДП који не подлеже опорезивању. Штета за буџет се процењује на три-четири милијарде еура годишње, а годишњи обрт је и до десет милијарди еура.

Огромна незапосленост у земљи производи “армију” сиромашних. У Србији око 650. 000 људи живи испод границе или на самој граници сиромаштва, односно скоро сваки десети грађанин спада у категорију сиромашних. Са просечном платом од 388, 94 еура¹⁸ у јуну ове године, Србија је једна од четири најсиромашније државе Европе. Ово је разлог што Србија више не може да се врати на преткризни модел раста, заснован на високој потрошњи, ниској домаћој штедњи и малом извозу.

Сиромаштво ће наставити да се шири Србијом због раста цена основних животних потреба односно прехранбених производа. Храна је постала скупа за огроман део популације. Цена хране ће и даље расти. То ће утицати на инфлацију¹⁹. У прилог овој тврдњи иду и најновије пројекције међународних организација – које нису охрабрујуће.

Према програму *FAO* (Организација уједињених нација за храну и пољопривреду) и *OECD* (Организација за економску сарадњу и развој) светске цене хране ће у наредних десет година бити увећане између 10 и 40 одсто. Разлог томе је све већа тражња за храном и то што је упоредо са тим дошло до успоравања раста пољопривредне производње.

Као бумеранг ће се човечанству вратити недовољно улагање у пољопривреду. Нови технолошки процеси и веће улагање у информационо-комуникационе технологије (*ICT*) допринели су да се мање новца издваја за храну и улагање у њену производњу. Дошло је до запостављања пољопривреде у корист *ICT*.

18 Просечна нето зарада у јуну 2013. године је износила 44. 394 динара. (Извор: РЗС, доступно 31. 07. 2013). На дан 01. 08. 2013. године један еуро је вредео 114, 14 динара.

19 Инфлација је у јуну 2013. године у Србији износила један одсто, а у односу на исти месец прошле године достигла је 9, 8 одсто. У првих шест месеци ове године инфлација мерена растом потрошачких цена била је три одсто. (Извор: Републички завод за статистику, доступно 12. 07. 2013. године).

Светска економска криза и даље траје. Климатске промене су све израженије што директно утиче на принос. Да би цене хране остале на стабилном нивоу, субвенције морају да износе барем 10 одсто БДП-а. То тренутно није случај у Србији где су оне негде око четири одсто²⁰.

Србија је део света, па треба очекивати да ће главни инфлаторни чинилац у земљи све више расти, будући да домаће цене прате светске. У Србији има још један проблем везан за не важење закона понуде и тражње, јер овде нема конкуренције. Због тога се произвођачи понашају веома комотно. Томе доприноси и слабљење динара.²¹ Са опадањем вредности домаће валуте, односно слабљењем динара, произвођачи и продавци по правилу подижу цене. Међутим, производи скоро никада не појефтињују када домаћа валута јача.

Да би ублажила прекомерну промену курса, НБС је морала доста пута интервенисати продајом девиза на девизном тржишту. Но, ни интервенције централне банке нису могле дати краткорочне резултате.

Динар је ослабио због лошег стања јавних финансија. Уз то, најави смањења рејтинга земље од стране неких страних инвестиционих кућа и њихове негативне препоруке о улагању у динар створили су неповерење код страних инвеститора.

Када су почетком јуна 2013. године објављени званични подаци о катастрофалном стању у буџету Србије, разумљиво је било што су инвеститори због изгубљеног поверења у динар почели да излазе из српских вредносних папира и почну куповати еуре. Другим речима, за динаре које су уложили у ове папире кренули су да купују еуре. Тиме инвеститори себе штите, јер умањују ризик преласком из динара у еуро. Али, појачана тражња за еуром утицала је на курс и ослабила динар.

Психолошки фактор на девизном тржишту имао је велику улогу. Да се то више не би догодило, односно да би се

²⁰ Извор: *Политика*, 10. 06. 2013. године.

²¹ У јуну 2013. године динар је номинално ослабио према еуру за 2, 2 одсто, а Народна банка Србије је интервенисала продајом девиза на међубанкарском девизном тржишту од 270 милиона еура како би ублажила прекомерне дневне осцилације курса. (Извор: Народна банка Србије, доступно 13. 07. 2013. године).

курс трајније стабилизовао потребно је добро дефинисати економску политику. Заправо, неопходне су конкретне мере у правцу смањења буџетског дефицита. (О овоме ће бити речи у тексту који следи.)

Напред поменути слабим макроекономским параметрима прикључује се и јавни дуг. Јавни дуг Србије јако брзо расте. Када се посматра пресек стања²² у било којем временском интервалу од децембра 2011. године до данас уочава се да је јавни дуг знатно изнад границе утврђене законом од 45 одсто БДП-а. Највећи ниво задуживања, мерено према учешћу у БДП-у, достигнут је крајем прошле године када је тај однос био 61, 5 одсто, а укупна задуженост државе је била 17, 6 милијарди еура. У априлу 2013. године уследило је смањење јавног дуга Србије и он је износио 19, 08 милијарди еура²³. До смањења је дошло јер се Србија у априлу раздужила првенствено захваљујући превременој отплати половине дуга према Лондонском клубу поверилаца у износу од 436 милиона долара. Али, одмах после тога јавни дуг је наставио да расте. На крају маја ове године државни дуг је износио 62 одсто БДП²⁴-а и у претходна три квартала, када је порастао за 3, 2 милијарде еура, имао је рекордан раст.

Јавни дуг Србије смањен је у јуну за 69, 3 милиона еура, и износио је 18, 9 милијарди еура²⁵. Учешће јавног дуга у бруто домаћем производу на крају јуна 2013. године износило је

22 На пример: јавни дуг на дан 31. 12. 2011. године износио је 48, 7 одсто БДП (или 14, 7 милијарди еура); 31. 12. 2012. био је 61, 5 одсто БДП (17, 6 милијарди еура); 31. 03. 2013. износио је 57, 7 одсто БДП (или 19, 39 милијарди еура); 30. 04. 2013. био је 56, 1 одсто БДП (19, 08 милијарди еура). (Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 13. 05. 2013. године).

23 Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 13. 05. 2013. године.

24 Оцене да је однос јавног дуга према БДП-у мањи од 62 одсто резултат су неисправних тумачења методологије и искључивања дуга локалне самоуправе. У Србији се учешће јавног дуга мери на погрешан начин који је различит од међународне методологије. Међународна методологија подразумева да се у обзир узме остварени БДП у претходна четири квадрата. У овом тренутку се рачунао БДП из првог квартала ове године и из последња три прошле године. Супротно томе домаћа методологија укључује у БДП и будући раст који не мора да се оствари. Рачуница Министарства финансија и привреде је изведена на основу пројекције за први квартал и наредна три. По овој методологији јавни дуг се пореди са већим, а не оствареним БДП-ом. У овом случају се, на пример, рачуна планирана инфлација која може али не мора да буде толика. Само на крају године се, по домаћој методологији, добија тачна слика и тада би требало да се домаћи и страни начин израчунавања по резултату поклапају.

25 Извор: Управа за јавни дуг, доступно 15. 06. 2013. године.

57, 4 одсто. До повећања учешћа јавног дуга у бруто домаћем производу у односу на мај, када је учешће износило 56, 3 одсто, резултат је слабљења домаће валуте у односу на еуро.

Србија је у првој половини године сервисирала обавезе²⁶ по основу јавног дуга у укупном износу од 2, 55 милијарди еура, од чега на име главнице 2, 2 милијарде еура²⁷. Како ће држава сервисирати своје обавезе убудуће доста је дискутабилно, јер нема склопљен аранжман са Међународним монетарним фондом (*IMF*).

Настави ли да расте досадашњим темпом јавни дуг на крају 2013. године могао би да достигне 65 одсто БДП-а. У сваком случају, чињеница је да је задуживање у блиској прошлости било превелико, а цена таквог задуживања скупо ће бити плаћена у годинама које долазе.

Генерално посматрајући, јавне финансије су у јако лошем стању. Томе доприноси и ова влада која претерано троши новац, па је поред осталог и то разлог што је буџетски дефицит огроман. Укупан дефицит свих нивоа државе, од општина до републике, у првих шест месеци 2013. године износио је 82, 7 милијарди динара²⁸, што је далеко више од планираног. Дефицит републичког буџета у јуну ове године био је најнижи од почетка године²⁹.

Од 2008. године до данас консолидовани финансијски резултат целе државе (мерено учешћем у БДП-у) је у константном паду³⁰. Напред презентирани макроекономски по-

26 Највеће раздужење током шест месеци 2013. године извршено је на домаћем финансијском тржишту, где је отплаћено 1, 6 милијарди еура дуга по основу доспелих вредносних папира, док су трошкови камата по основу доспелих државних вредносних папира на домаћем тржишту плаћени у износу од 214 милиона еура. (Извор: Управа за јавни дуг, доступно 15. 06. 2013. године).

27 Извор: Управа за јавни дуг, доступно 15. 06. 2013. године.

28 Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 17. 07. 2013. године.

29 У јануару је буџетски дефицит био 6, 99 милијарди динара, у фебруару 28, 29 милијарди, а у марту 14, 54 милијарде динара. У априлу је забележен дефицит републичког буџета од 26, 1 милијарди динара, док је он у јуну био најнижи од почетка године, односно износио је 4, 3 милијарде динара. (Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 17. 07. 2013. године).

30 На пример, консолидовани финансијски резултат целе државе у 2008. години је минус 2, 6 одсто БДП; 2009. је минус 4, 5 одсто БДП; 2010. је минус 4, 7 одсто БДП; 2011. је минус 5, 0 одсто БДП; 2012. је минус 6, 4 одсто БДП; 2013. (први квартал) је минус 5, 7 одсто БДП. (Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 17. 07. 2013. године).

казатељи због свог негативног испољавања приморали су Владу републике Србије да уведе антикризне мере.

Антикризне мере Владе Републике Србије

Крајем 2012. године влада је усвојила Закон о буџету за 2013. годину, уз предвиђање да ће буџетски дефицит опати са 6, 2 одсто у 2012. години на 3, 5 процената у овој години. Поред тога, владини експерти су тада рекли да неће бити ребаланса буџета у 2013. години. Такве изјаве су биле веома неодговорне, будући да је земља и тада пролазила кроз рецесију, и било је јасно да су пројекције за ову годину нереалне. Али, вероватно је накнадно прорадила свест код ових економских стручњака, и одједанпут су постали свесни економске ситуације у којој се земља налази, па су ти исти владини експерти погазили своје обећање да неће бити ребаланса буџета и решили су да уведу антикризне мере и понуде ребаланс буџета за 2013. годину. Уствари, тада су предложене мере по жељи послодаваца, као и ребаланс буџета за ову годину.

Антикризне мере (видети *Табелу 1.*) и првобитни предлог ребаланса буџета за 2013. годину (видети *Табелу 2.*) били су следећи:

Табела 1. Антикризне мере Владе Републике Србије за 2013. годину

1.	Нема замрзавања плата и пензија.
2.	Планирана уштеда од 37 милијарди динара.
3.	Изједначавање плата приватног сектора и запослених у државним службама.
4.	Решење за 179 предузећа у реструктурирању.
5.	Оптимална запосленост у јавним предузећима.
6.	Лакше отпуштање нерадника.

Табела 2. Првобитни предлог ребаланса буџета за 2013. годину (у милијардама динара)

Ставке	Закон о буџету за 2013.	Ребаланс буџета 2013.	Разлика
Приходи	941, 6	849, 3	-92, 3
Расходи	1. 063, 5	1. 026, 3	-37, 1
Буџетски дефицит	-121, 9	-177, 0	-55, 2
Буџетски дефицит у % БДП	-3, 2	-4, 7	-1, 5**

** проценат

Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 20. 06. 2013. године.

Међутим, овај предлог ребаланса буџета за 2013. годину доживео је измене приликом усвајања. Кориговани ребаланс буџета је усвојен као део свеобухватних економских реформи које ће се симултано спроводити. То подразумева стабилизацију државног буџета, реформу и унапређење пословне климе.

Скупштина Србије усвојила је 05. 07. 2013. године ребаланс буџета којим је мањак у републичком буџету за ову годину повећан за 56, 4 милијарде динара, па сада износи 178, 3 милијарде динара. Односно, ограничење буџетског дефицита сада износи 4, 7 одсто БДП-а. Ребалансом је предвиђено да укупни приходи буџета износе 873, 4 милијарде динара, што је за 92, 3 милијарде мање од првобитно планираних, а расходи ће износити 1. 051, 7 милијарди динара. Видети *Табелу 3*.

Табела 3. Ребаланс буџета (у милијардама динара)

Приходи	Расходи	Минус у каси
873, 4	1. 051, 7	178, 3 (4, 7 одсто БДП)

Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 06. 07. 2013.

Државна каса би се пунила кроз: ПДВ (404 милијарде динара); Приход од акциза (217, 3 милијарде динара); Порез на доходак (48, 7 милијарди динара); Порез на добит предузећа (48, 1 милијарда динара); Остало (155, 3 милијарде динара).

Усвојене су измене Закона о буџетском систему, којима би се требале омогућити додатне уштеде и боља контрола тро-

шења новца кроз увођење централног регистра запослених у јавним службама. Ребалансом су предвиђене уштеде у министарствима у износу од 37 милијарди динара³¹.

Такође, план Владе Републике Србије о расту бруто домаћег производа од 2, 1 одсто само је поновио да неће бити замрзавања плата и пензија односно “оне ће расти минимално, за 0, 5 одсто у октобру ове и у априлу следеће године и за један одсто у октобру идуће године”³².

Колико је нови биланс између прихода и расхода у државној каси одржив показаће време.

Критички осврт на антикризне мере

Експерти у Министарству финансија и привреде убеђени су да ће њихов програм мера штедње смањити буџетски дефицит. Међутим, рачунато и са последњим мерама владе за смањење дефицита, минус у овогодишњем буџету уместо планираних 4, 7 одсто БДП-а (заједно са буџетима општина, градова и социјалних фондова) биће у минусу 5, 5 одсто БДП-а, односно вредности свега што се у 2013. години створи. Такође, прогнозе Светске банке о расту БДП у Србији су уздржане пошто је еурозона и даље у рецесији.

Ребаланс буџета само привремено одлаже економску катастрофу. Гледајући из садашње перспективе пуњење државног буџета није реално јер су приходи поново прецењени, а ни све предвиђене уштеде се неће остварити. Процена³³ је да би приходи републичког буџета били за око 15 милијарди динара мањи, док би расходи били за око 10 милијарди динара већи од предвиђених у ребалансу.

Немогуће је да држава до краја године инкасира чак 873, 4 милијарде динара.³⁴ Правећи своја очекивања влада-

31 А “једино министарство коме је повећан буџет је култура за око триста двадесет милиона динара и спорт који је остао са истим увећањем”. (Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 06. 07. 2013. године).

32 Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 06. 07. 2013. године.

33 Фискални савет такође сматра да су месечни приходи прецењени за бар 15 милијарди динара.

34 У првих пет месеци 2013. године у државну касу се слило 312 милијарди динара, што је у просеку 62 милијарде месечно. Ребалансом је до краја године предвиђена још 561 милијарда прихода или месечно чак 80 милијарди динара. (Извор: Министарство финансија и привреде, доступно 05. 07. 2013. године).

јућа коалиција првобитно је рачунала да ће министарства до краја године уштеде 40 милијарди динара. Занимљиво је то да ће према њиховој новој рачуници уштеде бити 37 милијарди динара, што је три милијарде мање од онога што је током преговора о мерама приказивано као неопходно. Иначе, уштеде министарстава и смањење субвенција једине су мере које ће влада моћи предузети одмах. Када се не би уштедело договорених 37 милијарди динара, буџетски дефицит не би био планираних 178, 3 милијарде динара, већ би премашао 200 милијарди динара. То значи да би (као што је већ напред речено) износио најмање 5, 5 одсто БДП-а.

Планирана штедња не може да компензује велики пад прихода. Нереално је очекивати да до краја 2013. године приходи буду у просеку 12 милијарди динара већи од досадашњег рекорда. Повећања прихода не може бити и због тога што је мањи промет робе³⁵ (мерено у сталним ценама), односно потрошња у малопродаји је опала, а привреда је оптерећена ригорозним порезима.

Вероватно су стручњаци у Министарству финансија и привреде рачунали на веће приходе због курса динара, инфлације, сезонских фактора и боље наплате. Али и са свим тим, они су приходе опет преувеличали.

Владини експерти су промовисали да ће спроводити ригорозну штедњу у јавном сектору, и озбиљно подстицање инвестиција у приватном сектору, као и изједначавање плата у приватном и јавном сектору. Осим тога, они су рекли да неће бити смањења, као ни замрзавања плата и пензија, па ће, како је раније најављено, октобарско повећање³⁶ износити 0, 5 одсто. Одлуке о повећању плата и пензија у 2013. години, уз ребаланс буџета, ће бити једине нове мере Владе Републике Србије. Оваква одлука владајуће коалиције сугерише да се она уз штедњу одлучила и за нову потрошњу. То се може протумачити и као припрема за ванредне изборе, уколико реконструкција владе не успе.

35 Промет робе у трговини на мало у јуну 2013, у односу на јун прошле године, већи је у текућим ценама за 1, 2 одсто, а у сталним ценама је мањи за 6, 1 одсто. (Извор: Републички завод за статистику, доступно 31. 07. 2013. године).

36 То значи да ће у октобру ове године пензије у просеку порасти за 125 динара, а плате у јавном сектору око 230 динара.

Влада је припремила мере које се могу подвести под структурне. Реч је о решавању статуса предузећа у реструктурирању до краја средине следеће године, као и план приватизације неких јавних предузећа. Заправо, планирано је и да се држава повуче из појединих јавних предузећа, али и да се доведе до краја процес реструктурирања, као што је већ речено, у 179 предузећа, због чега држава годишње губи око 750 милиона еура. Међутим, одлука која неће у кратком року дати резултате јесте приватизација дела јавних предузећа, као и издавање под закуп Аеродрома “*Nikola Tesla*”. Проблем је и то што у предузећима у реструктурирању је запослено око 60. 000 људи, а многи од њих ће остати без посла, јер већина предузећа неће наћи стратешког партнера, па ће она морати отићи у стечај.

Треба рачунати и на то да ће се повећати број незапослених због најављених измена Закона о раду, којим ће државни службеници који не раде добро свој посао моћи лакше да добијају отказе. Било би добро када би држава до краја 2013. године заиста припремила план оптимизације броја запослених у државној управи. Такође би било похвално када би се направио централни регистар запослених у јавном сектору, затим сузбила пореска недисциплина, и поспешиле инвестиције.

Па ипак, стварност потврђује да инвестиција у Србији нема у довољном обиму. Смањење јавних инвестиција, којих је недовољно, угрозиће будући економски раст. Дакле, инвестиција нема, а од њих се истовремено очекује да унапреде саобраћајну, енергетску и другу инфраструктуру, која је иначе лоша.

Сада је сасвим сигурно да страна улагања неће поправити економску слику ни у овој години. Од почетка 2013. године до априла исте, странци су уложили само 210 милиона еура. Прижељкивале³⁷ су се ове године две милијарде еура страних улагања, што је тотално нереално будући да је прошле године у земљу ушло само 210 милиона еура страних директних инвестиција. Видети *Табелу 4*.

37 Прошле године су челници најављивали милијарде улагања које ће стићи с новом влашћу.

Табела 4. Страна директна улагања (у милијардама еура)

Годи- на	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013. *
Износ	1. 162	3. 242	1. 448	1. 590	1. 304	830	1. 798	210	210

* закључно са априлом 2013. године.

Извор: Народна банка Србије, доступно 12. 07. 2013. године.

Инвеститоре одбијају лоши макроекономски показатељи Србије. Пре свега, одбија их раст цена на мало који је прошле године био преко десет одсто, што је било највише у Европи. И БДП је опао, а то говори да је привреда на силазној путањи.

Нова клопка у коју Србија упада су задуживање и растуће камате. Због већег мањка у државној каси, Србија ће морати и даље додатно да се задужује, што код других држава, што на међународном тржишту на коме је задуживање скупље. Пошто се држава све више задужује и све више новца троши на камате, Србија се сада налази у зони растућих камата.

Почетни трошак јавног дуга за државу у 2013. години била је главница дуга од 3, 5 милијарди еура и 800 милиона еура за камату. На главницу доспева све већа камата. Србија ће у 2014. години за камате на спољне кредите морати да издвоји милијарду еура, и практично ће “истопити” све уштеде које се са тешкоћом направе на другим расходима. У 2014. години стартни трошак за државу ће бити 4, 5 милијарде еура за главницу и камату - због чега ће да упадне у клопку све већег задуживања за враћање приспелих камата.

Озбиљни проблеми ће настати када минус у државној каси не буде могао да се покрије, па ће се прибећи отпуштању радника што ће повећати већ високу незапосленост, и држава ће опет морати да се додатно задужује. Потврда за ову тврдњу је смањење продатих трезорских записа крајем маја и почетком јуна ове године, нагло погоршање премије на ризик, повећање камата на дуг Србије.

Највише забрињава растући јавни дуг због чега би земља могла да улети у дубоку дужничку кризу. Кад наступи криза јавног дуга за земљу тада наступа криза девизне ликвидности, а то значи да се инвеститори плаше да улете у клопку и да не могу да извуку свој новац. Улагањима се не може управљати.

Инвеститорима је за улагања у Србију важно да она има аранжман са Међународним монетарним фондом. Без таквог једног аранжмана тешко може да се избегне снажан раст каматних стопа на задуживање Србије и улетање у вртлог кризе. Инвестициона клима у Србији није поправљена и то је проблем. Па ипак, Србија у овој години неће склопити аранжман са *IMF*-ом. Појединци на власти упорно понављају да Србији не треба аранжман због пара, већ због угледа код инвеститора. Али, чини се да ни ова међународна финансијска институција за сада није заинтересован за Србију.

Са становишта привреде, и дугорочних интереса грађана, боље је да се кроз смањење плата и пензија умањи текућа потрошња, него да држава иде на смањење инвестиција за инфраструктуру, или смањење издатака за здравство, образовање, науку. Смањење јавних инвестиција било би погубно за привреду и грађане како у кратком тако и у дугом року, док би смањење текућих набавки имало одређен негативан утицај на привреду у кратком року.

Структура уштеда није добра са становишта утицаја на привредни раст, односно она нема утицаја на привредни раст који је основна претпоставка отварања нових радних места, а такође она није ни правична. Није правична јер се штеди на јавним инвестицијама које утичу на повећање запослености, а не на оним натпросечним платама и пензијама.

Највећа замерка владином пакету антикризних мера јесте недостатак плана за реформу пензионог система. Иако је влада била обавезна да почне ову реформу у 2013. години, реформа пензијског система је избрисана са листе планираних реформи. То је велика грешка.

Препоруке – како даље

Промене у јавним предузећима јако су важне за економски опоравак земље, јер ће се само тако смањити високи губици оних предузећа (који данас представљају велико оптерећење за Србију), а са друге стране смањиће се директне субвенције из буџета које иду за та предузећа, као и за предузећа у реструктурирању. Данас је економски неодрживо да субвенције за јавна предузећа трају тако дуго, и постају неиздржљиво оптерећење за буџет.

Стабилизација стања у буџету, односно довођење државних расхода на одрживи ниво мора да буде приоритет владе, у веома кратком року, како би се спречила криза ликвидности односно потенцијални банкрот државе.

Важно је пронаћи заинтересоване стратешке партнере за предузећа која су у реструктурирању. Али, без двоумљења сва она предузећа која немају тржишну перспективу морају да иду у стечај.

Нажалост, власт у земљи још увек нема стратегију шта да ради с јавним предузећима, и јако је мала вероватноћа да ће је скоро направити. Још се нису појавиле политичке елите које би могле нешто да мењају у јавним предузећима. Држава преко ових предузећа води социјалну политику. Јавна предузећа су у рукама партијских кадрова који су их добили на поклон као изборни плен странака.

Одговор на питање - зашто је Србија економски овде где јесте, и ко је крив за то – једноставан је. Приватизацију су извршили људи без морала. Људи из криминогене зоне, који су 90-тих година плачком стварали богатство, грчевито су се борили да то богатство задрже, а да народ осирوماши. Богатство је појединцима дало моћ да се уздигну изнад обичног народа, и загосподаре земљом. Доћи ће време када сиромашни и обични поштени грађани то више неће моћи поднети. Плачком стечено богатство мораће да се врати народу.

У томе и лежи кључ проблема. Наиме, сукобљавају се два интереса око јавних предузећа. Један интерес кочи развој, јер се јавна предузећа не испуштају из руку партијских кадрова и она служе искључиво за промоцију партија, а други интерес јесте економски и он има за циљ да смањи губитке и да та јавна предузећа преведе у организације са позитивним пословањем.

Који ће интерес сада победити зависи од владајуће елите у Србији. Ако се са процесуирањем појединаца и криминогених група, који су довели Србију на ивицу економске пропасти, не крене што пре и ако се тај процес не доведе до краја (а за сада постоје назнаке да неће) државу чекају тешка времена.

Економски циљеви морају да добију примат. Политичари већ једном морају да схвате да су на дужи рок високи губици јавних предузећа економски неодрживи. Креирање

економске политике, нарочито у околностима изузетно лоших макроекономских показатеља у Србији, бременито је тешкоћама. Али, фискална консолидација је неопходна. Мора се пронаћи та фина граница између штедње, која треба да омогући фискалну консолидацију и улагања која треба да обезбеде отварање нових радних места и привредни развој. Разуме се, економске власти у Србији имају веома сужен маневарски простор, због изузетно лоше привредне ситуације у земљи, па ће бити принуђене да примењују и непопуларне мере штедње како би пазиле да се макроекономска и фискална стабилност драстично не наруше. За то ће бити потребно пронаћи средства за развој.

Није решење само у штедњи, јер се тада смањује тражња. Кључно је да држава крене у бољу наплату пореза. Мора да се повећава приходна страна буџета. То се мора спроводити бољом контролом царинске службе, сузбијањем црног тржишта, ригорозном контролом јавних набавки и реформом јавног сектора.

Држава мора да се окрене бољој наплати пореза и смањењу сиве економије. Процењује се да је због урушеног пореског система скоро 30 одсто БДП заробљено у сивој зони, а то је око девет милијарди еура. Ту се ради о губитку пореских прихода од 1, 8 милијарди еура годишње. Пореске стопе могле би бити ниже тек када се уведе ред при наплати пореза.

Изузетно важан услов за повећање економског раста и запослености је смањивање пореза на плате запослених и уложени капитал, уз веће опорезивање прихода и имовине, која није у функцији производње или основних животних потреба.

Годинама се дозвољавало да неки људи буду изнад закона и не плаћају порезе. Таква пракса се мора променити. Тржишна економија може ефикасно да функционише искључиво ако постоји пореска дисциплина и ако једнака правила важе за све грађане ове земље. Другим речима, једнака правила морају да важе и за спортисте, и за певаче, као и за све друге грађане.

Такође, мора се престати са праксом додељивања националних пензија, како коме падне на памет. Националне пензије у “енормном броју” нису занемарљива ставка у буџету и оне су оптерећење за ово друштво.

Фокус економске политике мора се са макроекономије пребацити на микроекономију, односно мора се фокусирати на најпродуктивнији део друштва који ствара вредност. Ту је улога државе веома битна, јер мора да помогне деловима привреде који испољавају извозне могућности. Извознички сектор мора да буде покретач развоја.

Исто тако, потребно је зауставити пад запослености и привредне активности и смањити општу неликвидност, јавни дуг и дефицит и започети са мерама штедње, првенствено, на страни државе. Државна администрација мора да буде продуктивнија, и да се смањи број запослених у државном сектору. То су непопуларне мере, које морају да се спроводе.

Републичка администрација броји више од 28. 000 људи, што је већи бирократски апарат него што је некада имала СФРЈ. У локалној администрацији је запослено 41. 500, у полицији 48. 000, у војсци 37. 000, а у јавном сектору (здравство, образовање, правосуђе...) има 530. 000 запослених.³⁸

Министарства, као и јавна предузећа, запошљавају кадрове не по стручности него по партијској припадности. Зато је важно имати снаге и воље и у министарствима знатно смањити број чиновника. Такође ће влада морати много озбиљније да приступи питању контроле раста плата у јавном сектору. Социјална политика се мора прилагодити економским могућностима земље.

Кључни проблеми морају се истински решавати. Држава мора да дефинише своје приоритетне циљеве и општи интерес у неким виталним привредним гранама, као што су електропривреда, железница, водопривреда и слично. Држава мора јасно да дефинише начин приватизације преосталих јавних предузећа. Дакле, потребно је решавати проблеме: предузећа у реструктурирању, реформисати државни апарат, успоставити знатно већу финансијску дисциплину и контролу буџетских расхода и отпочети најављени процес реиндустријализације.

Реиндустријализација је битна не само због већег запошљавања већ и због стварања услова за одрживи привредни раст земље. Тај процес је стратешки и он ће захтевати дуг временски период реализације. Процес реиндустријализаци-

38 Извор: *Полтика*, 06. 06. 2013. године.

је је потребно ускладити са потребама и захтевима тржишта, новим привредним гранама са јаким потенцијалом, као што је на пример информационо-технолошка (IT) индустрија.

Нови концепт развоја земље у први план треба да стави производњу добара конкурентних на страном тржишту, смањење јавне потрошње и повећање инвестиција. Србији су потребни снажна фискална прилагођавања и корените структурне реформе.

Препорука креаторима економске политике своди се на следеће. Смањење фискалног дефицита; спровођење реформи које би гарантовале смањење дефицита у наредном раздобљу; повећање ниже стопе ПДВ; укидање разних олакшица код пореза на добит; смањивање или заустављање субвенција губиташима у привреди; замрзавање пензија и плата; смањење броја запослених у јавном сектору; реформу пензијског система, здравственог и образовног.

Закључак

Присутна су два супротна мишљења око улоге државе у стимулисању привреде. По једном мишљењу смањење буџетског дефицита је лоше, јер ће то смањити БДП и повећати број незапослених. По том мишљењу једини излаз налази се у државном стимулисању привреде. Држава треба трошити новац, којег заправо и нема, на ствари које јој не требају. Наводно, то ће створити нова радна места и подићи БДП. Међутим, све што се добија на тај начин јесте трансферисање новца из приватног у јавни сектор. Могуће је да се на овај начин накратко успе отворити више радних места у државном сектору и подигне БДП, али не може се рећи да је то заиста стварни економски опоравак. У историји није познато да је неко друштво просперирало пребацујући новац пореских обвезника у руке бирократа и политичара.

Друго мишљење, које заступају неки економисти, потпуно се разликује од претходног. Наиме, они заговарају финансијску дисциплину и смањење буџетског дефицита. Овакво мишљење базира се на томе да би буџетски мањак требало смањити подизањем пореза. Логика је математички одржива и најлакше ју је спровести. Поента је у томе да држава узме више од народа, па се мање треба задуживати. То

искуство је добро познато. Али, све док са дизањем пореза нема истовременог смањивања расипничког понашања државе (какво је на делу у Србији), овакав процес не може да функционише. Управо због тога што све више новца грађана и компанија контролишу политичари.

Суштина првог и другог мишљења своди се на исто. Заправо, заговорници мишљења везаног за државно стимулисање привреде кроз повећање буџетског дефицита, као и заговорници смањења буџетског дефицита, би да пљачкају народ.

Све док државни политичари не престану да манипулишу са новцем грађана – привредног опоравка не може бити. Истински опоравак је могућ једино “акумулирањем капиталних добара кроз штедњу грађана”. Једино су грађани ти који могу самостално своју штедњу уложити по сопственој жељи у послове који стварају радна места, или стварне производе и услуге. Тако они обезбеђују стварну зараду. Но, да би њихова зарада и штедња могла акумулирати капитална добра држава је не би смела узимати или боље рећи отимати од грађана, већ мора смањивати порезе на зараде.

Разуме се, ово не одговара политичарима будући да се државни политички моћници не желе одрећи улоге контролора новца грађана. Они кроз овакво понашање имају контролу над целом ситуацијом, јер што су грађани финансијски независнији то су мање зависни од државе – а то политичарима не одговара.

Генерално посматрајући, политичари не би смели да се мешају у економску политику земље. Већу одговорност за економско и социјално стање у Србији морали би да сnose владини економски експерти, јер одуговлаче са преласком на нови модел развоја.

Србији је потребан нови концепт развоја, јер је привреда Србије веома слаба, а њен опоравак ће бити тежак и неуједначен. Нови концепт развоја у први план треба да стави производњу размењивих добара конкурентних на страним тржиштима, смањење јавне потрошње и повећање инвестиција. Држава мора у буџетским расходима повећати удео капиталних инвестиција. Потребне су знатне иностране инвестиције, пре свега у секторима енергетике, телекомуникација, пољопривреде, грађевинарства и инфраструктуре. Ве-

ће инвестиције, брже отварање нових производних погона и радних места, јачање извоза и смањење трошкова државе требало би да буду основа новог модела развоја. За излазак из кризе потребно је да Србија има стални раст пољопривредне и индустријске производње и пад незапослености, и да са привредни раст устали на вишем нивоу у будућности.

Гледајући из садашње перспективе владини експерти немају снаге да привреду земље усмере ка узлазној путањи. Стога се држава налази пред великим искушењима. Ако се најважнији економски задаци не остваре, а они су оштро смањење буџетског дефицита и заустављање раста јавног дуга, уследиће банкрот државе. Понуђене антикризне мере владе само привремено одлажу проблеме, али Србију гурају у клопку економске катастрофе.

Политичари немају никакву моћ промене економског стања у наредном раздобљу. Они ништа не могу поправити јер немају новац, а не могу га зарадити. Политичари као мађионичари само управљају колективним емоцијама друштва. Јер да није тако отворено би рекли да је држава пред банкротом. Покушај да се нађе одговор на питање: која је разлика између државног банкрота и сталног буџетског мањка – једноставан је. Првим се отворено признаје народу да је државна благајна пукла, а другим ту чињеницу владини експерти прикривају сталним новим задужењем и продајом имовине. Али докле? Одговор је опет познат – до нових избора! Народу треба “игара” да би се замаглила економска катастрофа.

Литература

- АПР, (2013), *Годишњи финансијски извештај за 2012. годину*, Агенција за привредне регистре, Београд.
- EBRD, (2013), *The European Bank for Reconstruction and Development, Annual Meeting and Business Forum*, Istambul 10-11th May 2013.
- FAO, (2013), *FAO Statistical Yearbook 2013*, The foremost collection of statistical data on world food and agriculture.
- FAO, (2013), *Report: The State of Food and Agriculture 2013*, FAO Council 147th Session Rome, 24 June 2013.

- Грк Снежана, (2012), “Друштвени ефекти изопачености модерне економије”, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2012, Институт за политичке студије, Београд.
- Грк Снежана, (2012), “Србија тоне у економско и друштвено безнађе”, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2012, Институт за политичке студије, Београд.
- Грк Снежана, (2011), “Србија – у потрази за смислом будућности”, *Српска политичка мисао*, бр. 3/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- Grk Snežana, (2012), “Serbia – so close, yet so far away from Europe”, *Megatrend Review*, The international review of applied economics, Vol. 9(1)2012, Megatrend University, Belgrade.
- IMF, (2012), *The International Monetary Fund and Europe, Reforming the Economic System*, Press Conference – Global Financial Stability Report (GFSR) Main Chapters, October, 2012.
- Joseph E. Stiglitz, (2012), *The Price of Inequality - How Today's Dividend Society Endangers Our Future*, Columbia University.
- Kardum Željko, (2013), “Prodaju ceste koje ste vi platili i još vas zadužuju”, *Globus*, 12. jul 2013, Croatia.
- Министарство финансија и привреде Владе Републике Србије, (2013), *Фискална стратегија за 2013. годину са пројекцијама за 2014. и 2015. годину*, Београд.
- OECD, (2013), *Renewables Information 2013*, The Organisation for Economic Co-operation and Development Publishing, 26 Jul 2013.
- The World Bank, (2013), *Food Price Watch, July 2013: Prices Continue to Drop, But Food Subsidies a Concern*, Latest issue: July 2013, N° 14, Volume 4.
- <http://www.english4today.com>
- <http://www.fiskalnisavet.rs>
- <http://www.imf.org>
- http://www.mfin.gov.rs/pages/news.php?&id=7&change_lang=1s
- <http://www.nbs.rs/internet/latinica/80/index.html>
- <http://www.oecd.org/sti/ict/broadband>
- <http://data.worldbank.org/topic/financial-sector>
- <http://www.webrzs.stat.gov.rs/WebSite/>

Snezana Grk

SERBIA IN THE PITFALL OF AN ECONOMIC CATASTROPHE

Resume

The illusion of reality goes on. The focus of interest is the moral dilemma between saving and the care for the impoverished individual. The intention of the ministries to save more than one percent of the gross domestic product (GDP) by the end of the year is well-intended, but the bad news is that savings are to be made on investments without which there will be neither new jobs nor the rise in citizen standard.

It is a matter of honour to try to get answers to the questions: Why is Serbia economically standing where it is now? Who is to blame? How to move on?

Privatisation has been carried out by people with no morals. People from the criminal areas, who made their fortune by plunder in the 90s, have been feverishly trying to hold on to their wealth, and leave the rest of the people poor. Wealth has enabled individuals the power to rise above ordinary people and impose their rule over the country. The time will come when the poor and common decent citizens will not be able to stand it any longer. Wealth gained by plunder will have to be returned to the people.

The previous government has brought the country to the verge of an economic abyss, and the new one will push it down the cliff. The only question that remains is how deep and fast will Serbia sink. It is also a matter of the endurance threshold of the population of this country. The experiment conducted by the current officials by introducing new anti-crisis measures is a human endurance test. It is to be expected that those who have made their fortune in the past times will leave this territory or will take on an important role on the economic and political scene in Serbia, and those who haven't made it (were unemployed or did not hold a privileged position of power) will be up to their ears in economic problems.

The state of the Serbian economy is critical. Serbia has not come out of the recession yet. Unemployment, the fall in standard, the rise of the black market, grey economy and an empty state treasury are the hallmarks of the Serbian economy. Public finances are in a very poor state, and the budget deficit is much higher than originally planned. In order to avoid the public debt crisis, amends had to be made to the balance several times, and it is highly possible they will have to be made once more by the end of 2013.

The stories told by Serbian experts on the early London Club debt repayment are only bragging around in order to obscure the reality. The debt has been paid off owing to a new loan by the state. The state has made an early repayment of a several million Euros of debt, and at the same time it has borrowed more than a billion Euros. The state of the budget shows the degree of bad depth Serbia is in. This picture cannot be painted in bright colours, as the state economy is declining. The key lies in the recovery of the economy.

By analysing the Republic of Serbia Government anti-crisis measures, the conclusion that can be arrived at is that completely wrong moves are being made. They have forecast up to a 30 percent higher revenue by the budget amendments, which is completely unrealistic. Namely, the budget revision overestimates the expected revenues. This year's budget deficit will be 5.5 percent of the GDP, although the revision expects a deficit in the treasury of 4.7 percent of the GDP.

It should not be forgotten that there have been previous attempts at saving in the same ways as proposed by the ruling group with no results. There should be a more serious analysis on how to increase the earning side of the budget, having in mind that about 40 percent of the Serbian economy lies in the grey zone.

The question is whether the country is capable of persevering on the proposed anti-crisis measures at all. The answer is – it is not. Here is the answer why.

Firstly. The proposed measures are not serious reform measures. The weakness of the proposed measures can be seen in the fact that they do not contain the true reform needs of the public sector. This comes as a consequence of the fact that there is no readiness on the part of the ruling coalition to energetically and consistently go for deeper and more thorough reforms of the

public sector. The reforms of the pension, educational and health-care systems, as well the improvement of the efficiency of public investments and subventions, can no longer be delayed. What is needed short-term are monetary and fiscal incentives in order to prevent a massive financial crash of enterprises and banks, that would further move into public finances and deepen the recession even more.

Secondly. The savings on the expenditure side of the budget and the cut in the transfer to the local communities will lower consumption. This will decrease economic activity, increase unemployment rate and significantly lower the consumption tax revenue. Unloading of the economy and improving business operations conditions were not even mentioned in the government's measures.

Thirdly. Budgetary revenues are going down, i. e. the budget deficit is much higher than planned and the number of the unemployed is on the rise. Only a more efficient economy, a more efficient collection of tax revenues and a campaign against the black market and grey economy can improve budgetary revenues short-term. It is necessary to increase the number of the income-earning employed individuals, thereby filling the budget by means of taxes. It is quite obvious that tax collection from the rich has failed, meaning there will be no planned savings achieved by this means.

Fourthly. The rise in public debt cannot be stopped by the proposed set of measures. The public debt will continue to rise and it will be necessary for Serbia to have the same or approximately the same savings in 2014 and 2015 as it had in 2013.

The country is facing great ordeals. Unless the most important economic objectives are achieved, these being a sharp decrease of the budget deficit and stopping the rise in public debt, state bankruptcy will ensue. The anti-crisis measures offered will only temporarily delay problems, but are pushing Serbia into the pitfall of an economic catastrophe.

The politicians have no power to change the economic state in the forthcoming period. They cannot improve anything as they do not have the money, and they cannot earn it. Politicians like magicians only rule the collective emotions of the society. Should it not be the case, they would openly say that the country is facing bankruptcy. An attempt to find the answer to the question of

what is the difference between a state bankruptcy and a constant budget deficit is a simple one. The former is openly admitting to the people that the state treasury has gone bust, and by the latter this fact is concealed by the government experts constantly taking on new loans and selling assets. But for how long? The answer is clear once again – till the new elections! People need »the games« so the economic catastrophe can be obscured.

Key words: public finances, constant budget deficit, the Republic of Serbia Government anti-crisis measures, critical review, recommendations, fiscal adjustments, structural reforms, state bankruptcy, political weakness, pitfall of an economic catastrophe.

Овај рад је примљен 15. октобра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 17. децембра 2013. године.

*Владимир Вулетих**

ЕКОНОМСКА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА**

Сажетак

У тексту се излажу главни аргументи коришћени у дебатима о односу економске глобализације и државе. Констатије се да је дебата почела деведесетих година прошлог века и да је тада у њеном центру било питање десуверенизације државе. Последњих година, нарочито под утицајем светске економске кризе, дошло је до померања стајне тачке у погледу на ту тему и с тим у вези фокус дебате се померио на питање како избећи ризике којима води постојећа економска глобализација.

Кључне речи: економска глобализација, национална држава, светска економска криза, десуверенизација државе

Светска економска криза из 2008. године поново је отворила већ помало замрлу дебату о односу државе и економске глобализације која се распламсала деведесетих година прошлог века. Централно питање пре две деценије односило се на процес десуверенизације и с њим повезано, али аналитички независно питање будућности демократије. Током готово десет година живе расправе искристалисала су се различи-

* Филозофски факултет, Београд

** Рад је део истраживања на пројекту *Моделирање развоја и интеграције Србије у светске токове у светлу економских, друштвених и политичких гигања*, евиденциони број 179038, а који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

та гледишта која су актуелна и данас и која у извесној мери представљају основ садашњих погледа на ту тему. Због тога је у првом делу овог текста начињен осврт на кључне аргументе коју су познати од раније, а у другом делу је акценат стављен на новија гледишта која се, пре свега, фокусирају на улогу националне државе у актуелној економској кризи - која би се у извесном смислу могла назвати криза економске глобализације.

Пре него што се фокусирамо на поменута питања требало би истаћи да је, за разлику од оне с краја прошлог века, данашња дебата у много мањој мери емотивно острашћена. Наиме, један од разлога због којих је претходна дебата била прожета степеном емоција, који је неретко превазилазио академски пожељан ниво, налазио се управо у чињеници да је теза о нестанку националне државе под утицајем глобализације у то време била веома присутна - ако не и доминантна не само у свакодневном говору. С обзиром да су три последња века људске историје готово у потпуности била проткана борбама за остварење или очување националног идентитета који се готово увек везивао за очување, проширење или стварање граница националне државе јасно је да је морало доћи до конфликта између специфичне културе сећања и тада преовлађујућег става о нестајању националне државе. Колективна свест и колективно памћење који су готово у потпуности проткани концептом националне државе снажно се опирала макар и наговештајима краја ере националних држава. Као што на једном месту каже Багвати (Jagdish Bhagwati) страхови су узимани као доказане чињенице (Багвати, 2008). Но, с обзиром да су се током расправе искристалисала различита гледишта, као и да се прогнозе о нестанку националних држава нису оствариле данас се о овим питањима дебатује са много више академског мира.

Један од најшире прихваћених оквира за концептуализовање претходне дебате дао је Дејвид Хелд (David Held). Према његовој интерпретацији постојале су три стајне тачке. "Хиперглобалисти" тврде да је епоха глобализације, односно последице које она оставља на читав друштвени живот, учинила националну државу сувишном и да је очигледан губитак државног суверенитета у готово свим аспектима који се подразумевају под тим појмом последица објективних чи-

нилаца и иреверзибилних процеса. С друге стране налазе се “скептици” који, чак и када признају утицај глобализације на различите сегменте друштвеног живота, истичу да суверенитет националних држава није угрожен и да националне државе и даље играју кључну улогу у светском систему. Најзад, “трансформационалисти” покушавају да нађу средњи пут који признаје да национална држава трпи промене под утицајем глобализације, али да она још увек остаје важан играч у политичкој арени и да се пре може говорити о њеној трансформацији него о нестанку (Held, 1999).

Расправа о утицају глобализације на слабљење националне државе у великој мери је провоцирана радовима Кеничи Омаеа (Kenichi Ohmae) и Сусан Стренџ (Susan Strange). Њихова се позиција најсажетије може изразити у ставу да глобализација, односно чиниоци који је чине незадрживим процесом воде нестанку или бар значајном слабљењу држава и система националних држава у међународној политици. Основни разлог за то налази се у тврдњи да је суверенитет националних држава поткопан појавом и јачањем супранационалних ентитета који су новијег датума, као и неизбежношћу нестанка економских граница под утицајем четири чиниоца - такозвана “четири И” како их назива Омае. Реч је о инвестицијама, индустрији, информационим технологијама и индивидуалним потребама.

Своју аргументацију Омае базира на пет тенденција које је запазио у различитим областима друштвеног живота. Пре свега, он истиче либерализацију тржишта и стварање светског привредног система што заједно узевши чини политичке границе не само безначајним већ и сувишним. Развој комуникационих система, посебно појава сателитске телевизије и Интернета, одузели су државама монопол над контролом информација што је био један од стубова њихове моћи. Могућност државе да контролише компаније и привреду у целини, такође је доведена у питање. С једне стране, државни протекционизам који је раније штитио домаће компаније неприхватљив је за потрошаче који се радије опредељују за јефтине и добре иностране, него за скупље и лошије домаће производе. С друге стране, компаније схватају да је тајна њиховог опстанка и успеха у глобалном пословању, те врше притисак на државу да смањи тржишне баријере. Већи про-

фит компаније постижу измештањем производње у зоне са јефтинијом радном снагом јер тиме снижавају трошкове производње, док већу конкурентност постижу јефтиним транспортотом и одсуством трговинских баријера. На сличан начин делује и финансијска елита која, руковођена економским, а не националним интересом инвестира широм света ако препозна могућност брзе оплодне капитала. Да би задржале компаније, односно радна места и очувале сопствени економски раст, државе се покуравају новонасталој ситуацији стварајући све повољније услове за пословање компанија на својој територији упркос томе што се то често супротставља традиционално схваћеном државном интересу.

Осим губитка контроле над економијом и информацијама, али с њима у вези, држава по Омаевом мишљењу, губи основ своје моћи и у области спољне безбедности и очувања националне културе која постаје све мање значајна услед процеса индивидуализације.

Но, упркос томе Омае не пориче у потпуности значај држава. По њему оне имају извесну улогу у обезбеђивању инфраструктуре и функционисању правног и образовног система што би требало да олакша економске активности. Моћ државе је према Омаевом мишљењу пренета на грађане, односно потрошаче од чије воље зависи понашање влада и државне бирократије.

Када је о будућности реч, прогнозирао је да ће у наредних 30-ак година национална држава бити потпуно замењена градовима-државама и регионалним државама. Ови нови ентитети постаће значајни јер су потпуно и директно укључени у глобалну економију која им даје нови идентитет. То се може видети на примеру Лондона који је више повезан са светом него са унутрашњошћу Британије, или на примеру Италије у којој су север и југ међусобно мање повезани него север са остатком света. Глобалном економијом ће доминирати мултинационалне корпорације и глобално тржиште капитала, роба и рада. Демократска контрола за коју су биле задужене државне институције биће надомештена тако што ће људи своју вољу изражавати као потрошачи на тржишту.

Суштина је, како на једном месту закључује Омае, да су државе постале неприродне и чак дисфункционалне јер

се при доношењу одлука не воде глобалном логиком (Ohmae, 1995).

Нешто екстензивнији приказ Омаеовог становишта био је нужан јер се у њему сублимира већина аргумената који су служили хиперглобалиситима током дебате о будућности националне државе.

Трансформационалисти су свој поглед на слабљење националне државе изражавали на нешто опрезнији начин.

Лезли Склер (Leslie Sklair), на пример, уочио је да у односу на националне, транснационалне активности постају све важније, како у области економије, тако и у политици и култури, али из тога није извео закључак о нестанку државе. Он је, и то треба нагласити, био међу ретким ауторима који је указао на различито место које државе могу имати у глобализованом свету. Појава глобалног капитализма који се огледа у јачању значаја транснационалних економских и политичких организација и појави транснационалне капиталистичке класе води слабљењу држава, али упркос томе најјаче међу њима, попут САД или Кине, успевају да задрже своју аутономију у односу на велике корпорације (Sklair, 1990).

На промењену улогу и место државе у глобализованом свету указао је и Јирген Хабермас истичући да број и значај функција које се са нивоа националне државе преносе на институције транснационалног, регионалног, или локалног нивоа представља основну димензију њене трансформације. Хабермас у том смислу наводи три аспекта слабљења моћи националне државе: губитак контроле, односно неспособност заштите грађана од дејства спољних фактора; растући легитимацијски дефицит¹; и немоћ да се самостално води политика у области пореза.² Када се операционализију на економски ниво поменути аспекти указују на зависност државе од економске глобализације односно од транснационалних корпорација, технократске елите која руководи ме-

1 Хабермас сматра да до демократског дефицита у процесу одлучивања долази "... увек када се круг оних који учествују у демократском одлучивању не поклапа са кругом оних које те одлуке погађају" (Хабермас 1998:236)

2 Разлог ове немоћи Хабермас види у томе што "капитал ...више нема обавезу да остане у националним границама, ...може да прети излазним опцијама чим га нека влада ...превише оптерети социјалним стандардима или сигурношћу запослења у националним оквирима" (Habermas,1998:237).

ђународним институцијама и слободних токова глобалног капитала.

Осим утицајем економских чинилаца теза о слабљењу националне државе образлагана је аргументима који су у први план истицали друге чиниоце који поткопавају државни суверенитет. Те чиниоце Хелд је груписао у пет категорија: међународно право; интернационализација политичког одлучивања; утицај хегемоних сила и међународна структура безбедности; глобализација културе и глобална економија. (Хелд, 1997).

Када је о међународном праву реч, истиче се да су Нирнбершки процеси представљали преседан којим је национални суверенитет поткопан на најосетљивијем месту по националну државу – у војсци. Након тога, створен је још читав низ конвенција и договора којима се даље поткопавао суверенитет националних држава у домену права и односа према грађанима.

Интернационализација политичког одлучивања најнепосредније се манифестовала у енормном повећању броја међународних владиних и невладиних организација. Посебно је важно што неке од њих као што су Светска банка, Међународни монетарни фонд, UNESCO, или Уједињене нације, имају огроман утицај на националне државе како у економским, тако и у политичким питањима.

Утицај хегемоних сила, односно доминација два војна савеза и две суперсиле до 1990. године, а касније једне од њих, такође, је ограничила суверенитет многих земаља које су им припадале.

Развој комуникационих средстава омогућио је стварање новог глобалног културног идентитета који је независан од времена, места и традиције.

Најзад, глобална економија значи да је у области производње и финансија дошло до стварања гигантских мултинационалних компанија и банака које утичу на економску политику појединих влада у правцу усаглашавања са глобалним правилима која мало, или нимало, зависе од њихове воље. Што је привреда поједине земље слабија, то је и мања могућност да та земља утиче на своју будућност.

Листа аргумената који су наведени у прилог тези о слабљењу националне државе овим није исцрпљена. Тако, на

пример, поменута Сузан Стренц указује да, због страха од нуклеарног рата и заштите достигнутог нивоа комфора, људи више нису спремни да се жртвују за државу, а све је мање оних који су спремни да подрже улазак држава у ратне сукобе (Strange, 1996).

Најзад, као историјски аргумент у прилог тези о нужном опадању значаја и постојања националне државе истакнуто је запажање да модерна национална држава није универзални облик људског организовања. Другим речима, како се средином XVII века појавила на историјској сцени тако ће са ње и отићи.

Насупрот овим стоје аргументи скептика који бране тезу да национална држава има важну улогу и представља главног актера на светској политичкој и економској сцени. У јачој варијанти, ова теза гласи да управо државе управљају процесом глобализације. Тако, на пример, Роберт Цилпин (Robert Gilpin) сматра да глобализација лежи на политичким, а не технолошким или економским темељима. Државе су, по његовом мишљењу, те које отварају границе страним утицајима и допуштају интеграцију у глобално тржиште и то само ако, односно у мери у којој постоји политичка подршка за то (Gilpin, 2000).

У том смислу Хелд сажима неке од основних приговора различитих аутора који заузимају сличну позицију. Пре свега, опадање појединих великих нација-држава као што је био случај са Британском империјом почетком XX века не значи да слаби значај система националних држава. Уместо њих појавиле су се друге водеће нације, односно државе као САД на пример. Поред тога, процес стварања нових националних држава након распада СССР-а, СФРЈ итд, сведочи да је идеја националнодржавног суверенитета још увек врло жива. У том контексту посебно се апострофира рат у Босни, као чињеница о коју су се, како наводи Хелд, разбиле многе “интернационалистичке илузије”. С тим у вези је и аргумент да глобализација заправо подстиче оживљавање појединих локалних области које у жељи да очувају сопствени национални идентитет теже ка стварању националне државе (Хелд, 1997: 117-18).

Насупрот тези, коју је изнела Сузан Стренц, “скептици” истичу да ризик од тоталног нуклеарног уништења,

отвора простор многим националним државама да се потврде и учврсте свој суверенитет кроз рат који се води конвенционалним оружјем. Такође, супротно тезама “хиперглобалиста”, истиче се да је проширење информисаности доприноси стварању слике о разликама са другим културама и тиме појачава осећај сопственог идентитета и посебности властите културе (Хантингтон, 1998). Даље, све чешће и све интензивније противљење појединих држава да се подвргну арбитражи “више инстанце”, такође, сведочи о жилавости национализма и непристајању националних држава да се повинују тренду глобализације. Најзад, економски успех неких новоиндустријализованих азијских држава, тумачи се као прилог тези о способности националних држава да самостално развијају национална друштва. Међутим, међу најутицајнијим било је становиште Херста и Томпсона (Paul Hirst and Grahame Thompson) да је глобализација мит и да не постоји опасност да ће се силе тржишта отети контроли влада. Такав став су аргументисали наводећи: да је међународна економија још увек мање отворена него што је била крајем 19 века; да транснационалне корпорације у већини нису транснационалне него национално засноване; да се трговина одвија углавном у регионалним оквирима; да је релативно мали обим инвестиција из развијених у неразвијене земље; и да, што је најважније, државе путем међународних агенција имају могућност контроле привредних токова (Hirst&Thompson, 1996).

Дакле, кључни аргумент против тезе о слабљењу националних држава под утицајем глобализације је идеја да државе, односно њихова политика одређују темпо и обим економских интеграција односно процес економске глобализације.

У том смислу главни економски аналитичар Фајненшел тајмса Мартин Волф (Martin Wolf) је заступао тезу да глобализација не само да не чини државе непотребним већ не доприниоси ни њиховом слабљењу. За такав став налази три разлога. Прво, способност неког друштва да искористи предности које нуди економска глобализација зависи од квалитета државне управе, инфраструктуре, безбедности, образовања радне снаге, односно од услуга које пружа држава. Друго, по његовом мишљењу људи чак ни у доба глобализације не желе да се одрекну идентитета који обезбеђује држава. У

прилог свом аргументу он наводи да су неке од најбоље интегрисаних економија заправо економије малих држава са израженим осећањем идентитета. Најзад, државе представљају темељ међународног поретка са својим монополом на употребу силе и без њиховог ефикасног функционисања немогуће је замислити ефикасну економску активност (Wolf, 2001).

Волф, заправо, иде и корак даље тврдњом да корист од глобализације првенствено зависи од снаге државе. Глобални економски токови заобилазе слабе, дезинтегрисане и корумпиране државе. С друге стране, могућности које нуди глобална економска интеграција могу искористити само они који живе у јаким и уређеним државама.

Но, оно што треба посебно истаћи у аргументацији Мартина Волфа је промена перспективе. Наиме, током деведесетих година већина учесника у дебати о односу националне државе и економске глобализације посматрала је тај однос као неку врсту спојених судова у којима што је више глобализације то је мање државе и обрнуто.

Једна од основних карактеристика савремене дебате је управо поменута промена перспективе. Држава и глобализација више се не посматрају као нужно међусобно искључиве појаве. Насупрот томе веома је присутна идеја да једна без друге не могу, односно да је државна потпора нужна да би глобализација функционисала, али и да је глобализација нужна да би се ојачала економска снага држава.

Друга значајна промена, мада у извесној мери повезана са првом, односи се на виђење улоге државе у процесу економске глобализације. Наиме, раније је превладавало гледиште које је заступала већина критичара глобализације да је основна улога државе заштита грађана од лоших последица неолибералне глобализације. У актуелној дебати држава се све више види као активан чинилац чији је задатак да усмерава глобализацију. С друге стране, у претходној дебати они који су се залагали за више економских интеграција и тржишних слобода то су образлагали тврдњом да се на тај начин грађани ослобађају стега и намета које им намеће држава. Сада, међутим, све више превладава став да је без интервенције државе глобализација угрожена.

Најзад, фокус садашње дебате усмерен је на питање како изаћи из проблема до којих је довела економска глобали-

зација, односно пред којим изборима се налазе државе у вези са економском глобализацијом.

Све наведене дилеме у рудиментарном облику могле су се срести и током протеклих неколико деценија. Међутим, схватањима која су раније била у мањини светска финансијска и економска криза из 2008. године дала је легитимитет и може се рећи да она сада утичу на формирање доминантне интелектуалне климе.

Један од основних проблема с којима се свет суочио крајем прве декаде новог века била су неиспуњена обећања глобализације на различитим пољима. Дени Родрик (Dani Rodrik) у том смислу запажа да су очекивања од финансијске глобализације била да омогући акумулацију средстава и њихову реалокацију на најмање ризичан начин. Све то се није догодило и сада смо суочени са ситуацијом у којој су на дневном реду “озбиљна питања о одрживости глобалног капитализма, макар у облику у којем смо га искусили у последњих четврт века (Родрик, 2013: 12). Он истиче да, иако је глобализација донела много користи развијеним земљама и била благодатна за Кину и још неке азијске земље, актуелна криза показује да глобализација почива на “климавим ногама” и да постоји озбиљна опасност да у догледном периоду дође до глобалног привредног слома. Основни узрок ове опасности налази се у томе што за разлику од националних тржишта којима државне институције пружају ослонац, глобалним тржиштима нико не управља па су отуда склона нестабилности, неефикасности и немају јавни легитимитет. На основу тога он извлачи закључак који је постао опште место савремене дебате, да основни проблем економске глобализације представља неравнотежа између национално ограниченог политичког делокруга владе и глобално раширених активности великих компанија.³

На сличан начин о проблемима са којима се суочава глобализација размишља и Џозеф Стиглиц (Joseph E. Stiglitz) који годинама уназад доследно упозорава на њена неиспуњена обећања (Стиглиц, 2002, 2009, 2013). Глобализација је

3 Нема готово ни једног аутора који се залаже за успостављање контроле над глобалним тржиштем а да не истиче овај проблем. Родрик тај проблем дефинише као “неравнотежу између националне компетенције владе и глобалне природе тржишта (Родрик, 2013: 14).

према његовом мишљењу почела као обећање да ће од ње сви имати користи. Међутим, временом је успела да против себе уједини врло шаролик скуп различитих група из читавог света. Радници развијених земаља осетили су се угроженим због деиндустријализације; сељаци у неразвијеним деловима света схватили су да њихове напоре угрожава нови протекционизам земаља развијеног севера које субвенционису домаћу пољопривредну производњу; еколошки покрети су се побунили против снижавања еколошких стандарда; активисти различитих усмерења протестују против неправди и лоших последица које глобализација изазива у различитим областима као што је, на пример, подизање цена лекова итд.

Општи закључак који би се могао извести из ових размишљања је да је глобализација помогла неким земљама, али не чак ни свим људима у тим земљама. А основно питање које се намеће је – зашто су велика очекивања остала неиспуњена?

Кључни и најчешћи одговор који се на ово питање могао чути у годинама пре кризе гласио је да проблем представља недовољна либерализација, недоследна дерегулација и високи државни расходи.

Данас је, међутим, све присутнији став да тржиште само по себи не само да не представља решење проблема, већ у значајној мери представља његов узрок. Да би слободна трговина могла да допринесе општем благостању мора бити задовољена дугачка листа услова. У супротном тржиште и слободна трговина чине да неке групе имају више користи, а неке више штете од ње⁴. Џозеф Стиглиц експлицитно истиче да слободна трговина не доводи нужно до повећања благостања баш као што ни тржишта нису по дефиницији ефикасна (Стиглиц, 2009).

Чини се да је управо довођење у питање аксиома о свемоћи тржишта било кључно за редеофинисање доминантног схватања о односу економске глобализације и државе. Разлог је тај што се управо у процесу економске глобализације

4 Анастасија Митрофанова у том смислу каже: “Ако су током глобализације, економије једних држава (или региони једне државе) богати или економски развијени, а други – сиромашни и заостали, онда ови први имају све шансе да увеличају своје богатство, док други немају скоро никаквих могућности да превазиђу заосталост” (Митрофанова, 2013: 20).

најочигледније испољава однос тржишта и државе. Тржишта без одговарајуће државне регулације и интервенције не могу довести до економске ефикасности јер докле год не постоје савршени услови, а у пракси они не постоје никада – макар била реч само о информацијској асиметрији – онда, као што наводи Стиглиц, нема ни невидљиве руке.⁵

Прихватање таквог схватања нужно води до позиције да тржиште захтева постојање нетржишних институција које ће обезбедити правила игре на тржишту. Економско образложење ове позиције даје Родрик. Он сматра да трансакциони трошкови отежавају трговину, а државне институције су ту да утичу на смањење тих трошкова и због тога нема ефикасног тржишта без државе. Из тога следи не само да су тржишта и државе комплементарни, већ и то да свако захтев за проширењем тржишта истовремено значи и проширење државног сектора. Дакле, то је управо директно супротна позиција од оне која заговара дерегулацију и смањење интервенција државе. Разлог томе је по Родриковом мишљењу што тржишта нису самостварајућа, сморегулирајућа, самостабилизирајућа нити самолегитимирајућа. Због тога је потребно да свака земља створи себи прилагођену комбинацију тржишта и интервенције⁶. Поента је, дакле, да ниједна земља није успела да се развије без државне интервенције. Друга ствар коју треба запамтити гласи да држава може да функционише без тржишта, али да тржишта не могу да функционишу без државе.

Исто то, само на други начин тврди и Стиглиц. Он, на име, сматра да не постоји само један исправан начин управљања привредом. Економски успех зависи од успостављања равнотеже између државе и тржишта јер потпуно препуштање тржишту најчешће не води повољним исходима. У том смислу он недвосмислено заступа став да је за адекватно обликовање економског система државна политика важнија од економије.

5 Стиглиц је ову идеју духовито изразио речима: "разлог због којег се невидљива рука чини невидљивом јест то што је нема" (Стиглиц, 2009: 14).

6 У том смислу Родрик каже: "Свака тржишна привада која добро функционише спаја државу и тржиште, *laissez-faire* и интервенцију. Тачна комбинација зависи од преференција сваке земље, њеног међународног положаја и њене историјске путање" (Родрик, 2013: 35).

Уколико наведени принципи важе за националне економије нема разлога сумњати да они важе и на глобалном нивоу. Другим речима, основни проблем с којим се суочила економска глобализација тиче се недовољне и неадекватне регулисаности финансијских и трговинских токова на глобалном нивоу.

Управо неадекватна регулација глобалних економских односа довела је до низа дисфункција и парадокса међу којима је довољно поменути само оне најкрупније. С једне стране, обим светске производње и раст укупног богатства је све већи, а са друге стране глобално сиромаштво је далеко од тога да буде искорењено. Све, а посебно мале и сиромашне земље суочавају се са све већим изазовима које пред њих поставља неконтролисана глобализација, а са друге стране све је мања њихова способност да на те изазове одговоре. Још један парадокс на који упозорава Стиглиц огледа се у томе што постоји све израженија потреба да се међународне институције баве питањима економске глобализације, али због недовољно демократичности оне доносе одлуке које нису у интересу сиромашних (Стиглиц, 2009). На овај проблем упозоравају и други аутори а поменута Митрофанова упозорава и на шире, неекономске последице⁷.

Из досада реченог следи да постојећи облик економске глобализације која се базира на искључиво тржишним принципима не може да реши проблеме ефикасности нити праведности. Због тога је потребно да се осмисли начин који би омогућио регулацију глобалних економских односа на праведнијим основама. Према Стиглицу проблем није у самој глобализацији већ у начину на који се њоме управља. Правила игре тренутно одређују развијене земље, односно различите моћне групе у њима које та правила подешавају према сопственим интересима. Глобализацијом дакле управља низ међусобно недовољно координисаних организација и споразума на чије деловање пресудан утицај имају поменуте гру-

7 На једном месту указује да се “у земаља у развоју боје претварања светске економске “пирамиде” у политичку, када ће се, не само економске, него и друге одлуке важне за живот људи, доносити далеко од њих са потпуном равнодушносту у односу на социјалну цену тих одлука” (Митрофанова, 2012: 20).

пе. Због тога се као најважније поставља питање како да се нађе излаз из такве ситуације.

Управо потрага за начином превазилажења постојећег стања представља посебно значајан сегмент актуелне дебате о односу државе и економске глобализације.

С тим у вези, различити аутори различито виде постојеће алтернативе. Но, рекло би се да у научним круговима постоји сагласност да заустављање глобализације, односно одустајање од ње како пише Анастасија Митрофанова, иако остварива, није реална алтернатива⁸.

Стиглиц указује на три начина на који се данас у развijenим земљама гледа на поменуте изазове које ствара економска глобализација. Први, који је до недавно био доминантан, је игнорисање проблема које актуелна економска глобализација ствара. Он тај приступ назива "теорија капања према доле". Према том схватању најбитније је обезбедити глобални економски раст, а временом ће његови позитивни ефекти бити пренети на најсиромашније делове света и најугроженије категорије становништва. Међутим, показало се да овај приступ не функционише. Управо супротно, он води све оштријој подели на добитнике и губитнике глобализације. Све мање људи верује да укупан раст бруто националног дохотка нужно води побољшању њихове ситуације. Стиглиц указује да све више податка сведочи да чак и у условима укупног економског раста неквалификованим радницима неће бити боље ако изостану адекватне мере прерасподеле које могу бити само плод владиних политика. (Стиглиц, 2009: 296).

Други приступ који Стиглиц идентификује је опирање праведној глобализацији⁹, односно покушај да се код куће води протекционистичка политика док се истовремено залаже за либерализацију тржишта других земаља. Проблем са овом

8 У том смислу она каже "ако би нека држава и успела да потпуно затвори своју економију од спољних утицаја (то је у принципу могуће, ако је држава довољно велика и богата ресурсима), она би била осуђена на економску стагнацију, деградацију и распад" (Митрофанова, 2012: 22).

9 Тај приступ се описује на следећи начин: "Према том гледишту, сада је време да се Америка и Европа послуже својом економском моћи како би осигурале да им правила игре трајно иду у корист – или барем колико је год то дуго могуће. ... По тој логици САД би се требале заштити од навале страних добара и од екстернализације производње, док у исто време чине све што могу да добију приступ страним тржиштима. (Стиглиц, 2009: 296).

лицемерном политиком је у томе што она наилази на снажан отпор у земљама које су до сада биле губитнице транзиције. О томе сведочи и својевремени прекид разговора у Дохи када су се неразвијене чланице СТО побуниле због америчке политике субвенционисања домаће пољопривреде. Уосталом, могло би се рећи да би такву врсту повлачења вероватно искористиле земље чија економска снага расте, пре свих Кина, што би дугорочно довело у питање садашњу повлашћену позицију развијених земаља запада.

Стиглиц због тога сматра да реалну алтернативу представља само преобликовање садашњег тока глобализације на начин да она буде од користи и онима са дна друштвене хијерархије. То је по његовом мишљењу могуће само ако се повећа брига за сиромашне земље и људе и ако се у први план поставе вредности које се не односе на профит и бруто национални доходак (Стиглиц, 2009).

Проблем с овом алтернативом је што ни њен заговорник није уверен да се може остварити у догледно време. Сличан став по том питању имају и други аутори¹⁰.

Као један од предлога који би могао да представља алтернативу актуелној економској глобализацији јавља се регионализација. Митрофанова сматра да регионализација представља реалан пројекат који не би угрозио економски раст, односно који не би значио затварање у националне оквири, а истовремено би превазишао проблеме актуелне глобализације¹¹. Тај модел је до сада најдоследније развијен у оквиру ЕУ, па би могао би бити реализован на сличним основама где год за тим постоји политичка воља. Чини се да, мада се експлицитно не помиње, управо Евроазијска унија представља један од таквих региона.

10 Митрофанова, на пример, каже да: "Негативне последице не носи глобализација сама по себи, него њен стихијски, неконтролисани карактер. ... Проблем управљања глобализацијом и ублажавања њених последица је у центру пажње УН, по мишљењу којих, превазилажењу негативних последица глобализације може допринети изградња глобалних институција контроле финансијских токова и активности транснационалних корпорација. Али, до сада није јасно да ли се те институције уопште могу направити" (Митрофанова, 2012: 22).

11 Она регионализацију одређује као "обједињавање територијално блиских и приближно по степену развоја једнаких држава у регионалне организације" (Митрофанова, 2012: 24).

Међутим, треба одмах рећи да је Кастелс још одавно указао да изрази регионализација и глобализација нису међусобно искључиви. Глобализација има утицаја на све, али то не значи да све земље морају у њу бити директно укључене. Глобализацију по његовом мишљењу карактерише сваки облик транснационалних активности, те у том смислу и регионализација представља својеврсни облик мини глобализације као што је то случај са ЕУ (Castells, 2000).

Ово је важно истаћи због тога што се поставља питање да ли би регионални модел глобализације заиста могао да превазиђе проблеме са којима се суочава садашња глобализација? Важно је имати у виду да се, као што упозорава Родрик, не може истовремено тежити демократији, националном одређењу и продубљивању економске глобализације. Свака од наведених ствари је сама по себи из различитих разлога вредна, али је могућа комбинација само две од поменуте три ствари.¹² Ово упозорење, тачније подсећање, засновано је не само на промишљању већ и на искуству. Земље које су се дубоко интегрисале у глобалне токове и безрезервно прихватиле правила игре економске глобализације морале су да суспендују демократска правила игре. У неким случајевима то је добијало радикалан облик као у време Пиночеа у Чилеу.

Због тога мало је вероватно да се глобализовање демократије, односно стварање глобалне владе може очекивати у догледном времену. Основни разлог је што данас у свету постоје велике економске, политичке и културне разлике. Но, Родрик сматра да чак и када би практично био изводљив такав пројекат би требало одбацити јер не би довео до успостављања виших, него управо најнижих стандарда у читавом свету. Систем би се, дакле, редуковао на ниво "најнижих слабих и неефикасних правила".

Алтернативни систем такозване "златне лудачке кошуље"¹³ је сличан ономе ка чему је свет тежио последњих де-

12 Родрик је недвосмислен када каже: "Можемо да огрничимо демократију у интересу минимизирања међународних трансакционих трошкова ... можемо да огрничимо глобализацију у нади да ћемо изградити демократску легитимост код куће. Или можемо да глобализујемо демократију по цену националног суверенитета" (Родрик, 2003: 171).

13 Овај термин је изворно сковао Томас Л. Фридман (Thomas Leon Friedman), Родрик овај систем описује на следећи начин: "У овом свету, владе воде политике за које верују да ће им донети тржишно поверење и привући трговину

ценија све до појаве актуелне кризе. Међутим, чак и да није показао своју нестабилност и неефикасност такав систем је показао да не брине много о домаћим економским и социјалним обавезама.

Због тога се Родрик залаже за повратак на "бретонвудски режим" који значи жртвовање хирперглобализације у замену за домаћу привредну стабилност. То конкретно значи да би политике земаља у развоју биле остављене изван домаћа међународне дисциплине, односно земљама би било допуштено да прате своје дивергентне правце развоја. То не значи напуштање глобализације, али значи напуштање хирперглобализације у замену за верзију глобализације каква је постојала до осамдесетих година прошлог века, тачније за интернационализацију (Родрик, 2013).

Независно од разлика које, као што смо видели, поменути аутори испољавају у погледу пожељног пута за излазак из кризе у коју је свет довела економска глобализација, сви су сагласни да излаз постоји и да он зависи од људских одлука. Три предлога која смо овде имали прилике да упознамо сведоче да проблем није у идејама већ у политичкој вољи да се оне реализују. Извесно је да би реализација ових предлога такође довела до неких ненамераваних и неочекиваних последица, али је несумњиво јасно да је сада на дневном реду као најважније питање како санирати последице актуелне економске глобализације.

Закључак

Дебата о односу економске глобализације и националне државе започета је још током осамдесетих година прошлог века. Све до недавно у њој је доминирала позиција коју су заступали заговорници такозваног неолибералног идеолошког приступа. Но, с обзиром да нису сви аутори који су заговарали неке идеје неолиберализма доктринарни неолиберали, као и с обзиром на тешкоће при покушају да се једним именом обухвате сви аутори који се противе базичним идејама неолиберализма, овде нећу користити тај назив. Уместо тога

и приливе капитала: "скуп" новац, мала влада, ниски порези, флексибилна тржишта рада, дерегулација, приватизација и отвореност на све стране" (Родрик, 2013: 172).

чини ми се да је важније указати на базична поља на којима су се испојиле разлике у дебати, као и сам садржај тих разлика. Ствар је емпиријске анализе да установи који конкретни ставови имају више заговорника у академским, политичким и пословним круговима као и у широј заинтересованој популацији. На нама је да те ставове препознамо и јасно представимо.

Прво што се у том смислу може запазити јесте разлика у схватању карактера и последица глобализације.

С једне стране, у научним круговима дуго је доминирало схватање да је глобализација иреверзибилан процес покретан сталним технолошким иновацијама, од кога корист има читаво човечанство.

Насупрот овом схватању које је стекло широку популарност и постало саморазумљиво, током последњих година - посебно након избијања светске економске кризе 2008. године све су израженија и све уверљивије делују упозорења да се економска глобализација може зауставити.

Даље, супротно гледишту да економску глобализацију покрећу имперсоналне силе као што су технолошке иновације и саморегулативне тржишне законитости, све је израженије гледиште да су државе те које управљају глобализацијом.

Уместо некада доминантног обећања о глобализацији као "win-win" развојном сценарију биланси њених ефеката данас сведоче о добитницима и губитницима глобализације и мултипликовању друштвених неједнакости како међу земљама тако и међу становницима једне исте земље.

Уместо познате крилатице TINA коју је лансирала Маргарет Тачер данас је питање алтернатива постојећој економској глобализацији централна тачка од које почиње и на којој се завршава сваки разговор о њој. У том смислу видели смо да постоје различите идеје и пројекти који имају своје проблеме, али који сведоче да је другачији свет могућ.

Кључна улога у тој трансформацији данас се придаје држави, мада је на почетку дебате она виђена као нефункционални, па чак и дисфункционални вишак који ће временом нестати са светске сцене. У најбољем случају држава је схватана као својеврсни сервис који треба да обезбеди услове за несметано функционисање тржишта. Другим речима, данас је слика о држави трансформисана као у бајци о Пепељуги у

којој слушкиња постаје принцеза, односно господарица. Поглед на тржиште је с друге стране претрпео трансформацију од саморегулаторног "аутоматског пилота" који има решења за све проблеме до којих дође током лета, до бахатог возача који изазива ризик, хаос и несреће у саобраћају.

Ако је, дакле, кључно питање на почетку дебате било како обезбедити потпуну либерализацију и дерегулацију светског тржишта, данас је кључно питање да ли је могуће створити светску владу чији би задатак била регулација тржишта и ако није шта су алтернативе таквом пројекту.

Замисао о светском потпуно слободном тржишту данас је у великој мери напуштено и све чешће се аутори позивају на Полањијево запажање да су се на националном нивоу регулација и тржиште развијали заједно, односно да нешто као саморегулативно тржиште, било оно национално или глобално, није познато (Полањи, 2003: 77).

Но, оно што ми се чини да недостаје овим расправама је социолошка димензија која би указала на актере савремених процеса који се залажу за различите алтернативе и изворе из којих црпе своју моћ.¹⁴ Питања на која би се након такве анализе морало одговорити су на пример: На који начин и под којим условима политичари у САД могу да се одупру притиску утицајних група? Другим речима, ту се отвара питање деловања транснационалне капиталистичке класе. Даље, да ли су и под којим условима припадници средње класе у развијеним земљама спремни да се одрекну материјалних добара и материјалистичких вредности које им нуди глобализација? Другим речима, ту се отвара питање значаја и функције културе/идеологије конзумеризма. Најзад, отвара се питање како најпре ојачати, а затим и успоставити контролу над телима која регулишу тржиште на глобалном нивоу? Другим речима, ту се отвара питање будућности демократије у савременом свету. Сва ова питања и дилеме проистичу из дебате о којој је било речи у овом тексту, али траже независне одговоре.

14 Полазну основу могли би чинити радови Имануела Волерстина, Мануела Ка-стелса и Улриха Бека.

Vladimir Vuletic

ECONOMIC GLOBALIZATION AND THE NATION STATE

Resume

Debate on place and role of national state during economic globalization lasts a long time. It started during 1990s and gained new momentum during big economic crisis of 2008.

*Debate starts with Kenichi Omeae who, in his works from early 1990s, and especially in his book *The End of Nation State*, presented thesis that suggested importance of national states has tendency to drop during economic globalization. Existing economic trends that he called “four I” – investment, industry, IT, individualization – make state non-functional and unnecessary. Besides him, a few more authors drew attention to the fact that national state is losing legitimacy and that its sovereignty is undermined not only in economic domain, but also in international politics domain, cultural domain and, which is especially important, in defense domain.*

A view of so-called skeptic who claimed that economic globalization is a myth and that nothing unprecedented is happening developed in contrary to these views. In relation to that Hirst and Thompson argued that international economy is less opened then it was in late 19th century; that transnational corporations generally aren't transnational, but nationally based; that trade mostly takes place regionally; that investments of developed countries in undeveloped countries are relatively small; and that, which is most important, states have possibility of control over economic flows through international agencies.

In the middle of this debate were so-called transformationists who claimed that there is no threat of states disappearing, and that their position is being transformed under the influence of globalization.

In spite of very lively debate, view that commercial liberalization and state deregulation are necessary and that they are the most efficient way for achieving of economic growth prevailed in practical politics. That kind of politic led to marginalization of state's role in economic flaws. During first decade of 21st century, except sporadically, this view hasn't been contested in academic circles.

Big economic crisis in 2008 once again ignited this debate, but in a different way. Debate now focuses on following questions – how to overcome negative effects of economic globalization and what alternative choices are presented to humanity. So, questions about relations between globalization and state, relations between market importance and commercial politics, once game became central point of the debate.

It seems that supporters of the view that state and politics must have more important role in regulation of economic flaws are in advantage. It is still not clear if this stance will also prevail among political leaders who are expected to act on this matter.

Key words: economic globalization, the nation-state, the global economic crisis.

Литература:

- Castells, Manuel (2000): *Uspon umreženog društva*. Zagreb. Golden Marketing
- Gillpin, Robert (2000): *The Challenge of Global Capitalism: The World Economy int the 21st Century*. Princenton University Press
- Habermas, Jürgen (1998): *Beyond the Nation State*. *Peace Review* Vol. 10, No. 2
- Held, David at al (1999): *Global Transformation*, Stanford. Stanford University Press
- Hirst Paul and Thompson Grahame (1996): *Globalization in Question: The international economy and the possibilities of governance*, Polity Press
- Ohmae Kenichi (1995): *Putting Global Logic First*. *Harward Business Review* No. 1
- Sklair, Leslie (1991): *Sociology of the Global System*. New York. Harvester&Wheatsheaf

- Stiglitz, E. Joseph (2009): *Uspjeh globalizacije – novi koraci do pravednoga svijeta*. Zagreb. Algoritam
- Strange, Susan (1996): *The Retreat of the State*. Cambridge University Press
- Wolf, Martin (2001): Will the Nation State Survive Globalization. *Foreign Affairs* Vol. 80, No. 1
- Багвати, Јагдиш (2008): *У одбрану глобализације*. Београд. Службени гласник
- Митрофанова Анастасија Владимировна (2012): Криза националне државе у епохи глобализације. *Национални интерес*. год. VIII, вол. 13, бр. 1
- Полањи, Карл (2003): *Велика трансформација*, Београд, Филип Вишњић
- Родрик Дени (2013): *Парадокс глобализације – зашто светско тржиште, државе и демократија не иду заједно*. Београд. Службени гласник
- Стиглиц, Е. Џозеф (2002): *Противречности глобализације*. Београд СБМ-х
- Стиглиц, Е. Џозеф (2013): *Слободан пад – Америка, слободна тржишта и слом светске привреде*. Нови Сад. Академска књига
- Хантингтон, Самјуел (1998): *Сукоб цивилизација*. Подгорица. ЦИД
- Хелд, Дејвид (1997): *Демократија и глобални поредак*. Београд. Филип Вишњић

Овај рад је примљен 12. новембра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 17. децембра 2013. године.

Нада Г. Новаковић*

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА И РАДНА СНАГА**

Сажетак

У раду се разматра однос између глобализације, десуверенизације и промена на тржишту радне снаге. У првом делу указано је на противречности глобализације и њене последице. Истакнуте су, у кратким цртама, промене у радном законодавству и стварном положају радне снаге у земљама капиталистичког центра и периферије.

Други део се односи на слабљење моћи националне државе и социјално раслојавање радничке класе и средњих слојева. Ту су анализе о улози синдиката, радног законодавства и над/националних институција у стварању „флексибилног“ тржишта рада. Наглашено је да владајуће класе и елите у транзицији (тј. Србији) делују у интересу глобализованог крупног и страног капитала. Најважније одлуке су против интереса радничке класе (модел транзиције и приватизације нпр.), која није нашла адекватан модел да заштити своје класне интересе.

У трећем делу, социолошки се анализирају односи капиталистичке и радничке класе у данашњој Србији. Наводе се основни подаци о природи и структури „компрадорске

* Београд

** Текст је резултат рада на пројекту „Структурне, друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације“ (бр. 179039), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије, 2011-2014

буржоазије“ и десуверенизацији националне државе у области радног и социјалног законодавства. Закључује се да је национална држава у великој мери укључена у глобализацију. Моћне државе капиталистичког центра намећу јој интересе, продубљују сиромаштво, неједнакости, сукобе и уништавају ресурсе.

Кључне речи: глобализација, капитал, радна снага, експлоатација, транзиција, десуверенизација.

Глобализација у свом неолибералном моделу снажно обавља процес десуверенизације у корист најмоћнијих држава и капитала капиталистичког центра. Друштва у транзицији, као што је Србија, у тим процесима пропадају и падају на лествици друштава капиталистичке периферије.¹ Узроци су глобални, системски и класни. Они дугорочно маргинализују и осиромашују друштвени положај већине запослених. Посебно погубне последице за колективни и појединачни идентитет ти процеси имају за припаднике радничке класе и делове средње класе. Доказ за то су промене у радном и социјалном законодавству Србије, с једне стране, и анализе стварног друштвеног и материјалног положаја најамне радне снаге. Такав утицај глобализације на структуру радног и осталог становништва не би био могућ да нема симбиозе интереса владајућих класа у најразвијенијим државама и домаћих политичких елита на власти. Најважнији су интереси страног, глобализованог крупног капитала, а тек потом интереси друштва у транзицији. Они су усмерени против раније достигнутих права из радног односа, али и коришћења средстава и услуга социјалне заштите грађана. На тај начин угрожен је материјални положај радне снаге, која је системски раслојена и фрагментирана. То је лоша основа за економски развој и напредак појединца и друштва.

1 Imanuel Valerštajn: *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005. Аутор је изложио идеју о центру, полупериферији и периферији светског (капиталистичког) система, а други су је прихватили.

*„Тамна“ страна глобализације
и тржиште радне снаге*

У средишту процеса глобализације налазе се интереси најмоћнијих држава капиталистичког центра, регионалних организација и над/националних институција. Они су главни субјекти глобализације, чије последице различито погађају домаће и остало становништво. На једној страни су најразвијеније земље, економски, војно, политички доминантне, а на другој су оне које су мање развијене и на (полу) периферији капиталистичког система. Прве намећу своје економске и друге интересе, а друге покушавају да се томе прилагоде и/или супротставе. Средства и начини сукоба су различити, од економских, културних, религијских, политичких до употребе војне силе. Резултати су, по правилу, у корист владајућих класа најмоћнијих држава, а на штету угрожених земаља и њихових грађана. При томе страдају, као „коллатерална“ штета, и неке од најважнијих и највећих цивилизацијских тековина: право на живот, на рад и достојанство, мир, право и правда. У тим процесима Зоран Видојевић је препознао дуготрајан тренд у савременом друштву, који је назвао „демократија на заласку“.²

Овде се у кратким цртама помињу најважнији узроци и последице глобализације на тржиште радне снаге. Три су најважнија процеса карактеристична за „нову економију“ и неолиберални концепт глобализације: свеопшта либерализација, дерегулација и приватизација. Сваки од њих важан је за промене радног и социјалног законодавства, али и стварни положај запослених и осталих грађана. Ти процеси се не могу разумети без увида у најважније негативне последице глобализације као што су: масовна несигурност и незапосленост, ширење јаза у развијености између држава, региона и унутар свакога од њих, глобализација сиромаштва, исцрпљивање природних ресурса, све већа искљученост становништва из система образовања, здравственог, социјалног осигурања и бриге за појединца и породицу.

2 Zoran Vidojević: *Demokratija na zalasku: Autoritarno-totalitarna pretnja*, Sužbeni glasnik, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010.

Они који виде претежно позитивне стране глобализације наглашавају предности повезивања економија, култура, друштава, помогнуто и убрзано информатичким технологијама и комуникацијама. Глобализација доноси напредак готово свима, она је незаустављива цивилизацијска тековина. Само се не каже ко, када, како и у којој мери користи њене најважније позитивне резултате. Према досадашњим сазнањима, емпиријски и научно доказаним, највећу корист имају власници и представници крупног капитала, а највећу цену плаћају најамни радници и грађани неразвијеног света. „Цену“ глобализације плаћа и радна снага најразвијенијих земаља света, али је она далеко мања него у онима у које се сели капитал. Актуелна светска криза је то само учинила видљивијим и убрзала поменуте процесе социјалног раслојавања и сукобљавања.

Држава је најважнији фактор глобализације, утолико више уколико је развијенија и доминантнија на међународној економској, политичкој и војној сцени. Такве државе су јакe, толико да своје интересе намећу и штите свим расположивим средствима.³ Најмоћније међу њима (САД, а у оквиру ЕУ Немачка, Француска, Велика Британија) су све чешће склонe да у остваривању својих „националних“ интереса користе сва могућа средства. Званично се бране „људска права“, извози „демократија“, штити „слободно тржиште“, а стварно се остварују интереси капитала, повећава експлоатација тамо где стиже мултинационалне компаније и таква демократија. Интереси моћних држава се остварују, поред осталог, и кроз међународне институције. Посебну улогу у томе имају Светска банка (СБ), Међународни монетарни фонд (ММФ), Светска трговинска организација (СТО), Међународна организација рада (МОР) и регионалне институције (бриселска администрација, на пример). Оне својим одлукама практично растакају суверенитет слабијих држава (економски, културни, територијални, војни, колективни и појединачни). То

3 Међу најважније процесе разградње националне државе у контексту глобализације Љубиша Деспотовић и Живојин Ђурић наводе: денационализацију, десуверенизацију, детериторијализацију, дезиндустријализацију и економски геноцид. „Разградња националне државе: национална држава у процесима денационализације, десуверенизације и детериторијализације“, стр. 41, *Нова српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, год. 19, вол. 36, бр. 2/ 20012, стр. 41.

је очигледно код измена и примене радног и социјалног законодавства.

Мултинационалне компаније (МНК) су доминантни фактори глобалне економије. Оне су то како по својој економској моћи, тако и по социјалним, еколошким и другим последицама. У свету доминира 400 „мултинационалки“, од којих су највеће пореклом и седиштем из најразвијенијих капиталистичких земаља. Удео у светској трговини (са 50%), инвестицијама и богатству се последњих деценија увећао, а контрола од стране појединих држава и регионалних заједница пропорционално ослабила. За њих су државне границе лако премостиве, порези све мањи у неразвијеним регионима, а профит вишеструко већи. Штите их држава, закони, „кодекси“ пословања, који су често сасвим супротни садржају међународног и националног права и пословног морала.

Последицу глобализације су и масовно сиромаштво и глад становништва. Године 2005. сиромашних је било 1373,7 милиона или сваки четврти становник света. Сваки трећи није имао пијаћу воду. У Подсахарској Африци сваки други грађанин је сиромашан.⁴ Међу њима све је више грађана који су „нови сиромаси“. То су људи који су флексибилно запослени, незапослени, ван основних облика здравствене и социјалне заштите. Ово је често удружено са све мањом доступности образовања, које се у савременом друштву сматра кључним фактором развоја појединца и друштва. Наведене појаве су најприсутније у неразвијеним земљама света, капиталистичкој периферији и полупериферији

Међународне организације су под доминантним утицајем најразвијенијих капиталистичких држава. Оне у њима, баш као и МНК и други послодавци, имају своје лобисте, који стварају законе и препоруке који их штите, а на штету мање развијених држава и социјалних класа и слојева. У МОР-у доминира интерес послодаваца, а могућност санкција за непоштовања конвенција и препорука је минимална. Много је већи утицај врше СБ, СТО, ММФ других институција.⁵ Они

4 Подаци су УНДП, који предвиђа за 2050. годину 2 милијарде сиромашних у свету.

5 О утицају ММФ-а на задуживање земаља и његов однос према њима види у књизи Слободан Комазец, *Неолиберализам, приватизација и финансијски капитал*, Јантар група, Београд, 2004.

диктирају услове задуженим земљама, како пре тако и током актуелне глобалне кризе. Криза је само открила способност најважнијих креатора постојећег економског система да трошкове „пребаце“ на леђа сиромашнијих земаља. У томе су незаменљиве поменуте међународне институције. Према оцени Бранка Милановића на глобалном плану створена је глобална капиталистичка класа, пропала средња класа, а сиромаштво већине грађана света се увећало.⁶

Регионалне економске, политиче, војне и друге организације су бројне, али им је моћ различита. У глобализацији су и оне претрпеле промене. Европска унија је, на пример, и сама захваћена процесима глобализације и „балканизације“.⁷ Највише је препознатљива као зона слободне трговине, а све мање као наддржава, неко ко може да координише националне политике чланица. Она још увек нема ни заједничку валуту, а далеко је од заједнице која поседује заједничку фискалну, монетарну, економску и војну политику. Званично се залаже за слободан проток роба, рада и капитала. Стварно се све чини, макар најразвијеније државе, да кретање радника ограничи, спречи уједначавање права из рада и социјалне политике.⁸ Бројне рестрикције су усмерене на грађане који долазе изван ЕУ, тим више што су земље њиховог порекла оне неразвијене. У другим деловима света наметнути модел глобализације грађани често препознају као „американизацију“ и „вестернизацију“, најчешће супротну култури, националном и државном идентитету тих друштава.⁹ Отпор ширењу утицаја најмоћније државе капиталистичког света (САД) је још увек повремени и недовољан да је у томе омете. Она своје

6 Бранко Милановић, *Богаташи и сиромаси: кратка и необична историја глобалне неједнакости*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 143 и 160.

7 Бранислава Бујишић је указала на преношење надлежности и одлучивања са националног на централни ниво ЕУ, немогућност изласка из ЕУ и разлике у броју гласова појединих чланица. Бранислава Бујишић, „Глобализација и редифинисање односа политика-економија“, зборник *Глобализација и транзиција*, уред. Веселин Вукотић, Институт друштвених наука Центар за економска истраживања, Београд, 2001, стр. 122.

8 Бранислава Бујишић, *ибид*, стр. 123.

9 Владимир Вулетић је укратко навео главне проблеме и објашњењу глобализације. О последицама тог процеса има више је писао у: „Глобализација – pro et contra“, *Глобализација: мит или стварност* (социолошка хрестоматија, приредио Владимир Вулетић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 9.

интерес штити идеологијом људских права, заштите мањина, природе, залагањем за мултикултурализам и сл

Приватизација је у развијеним земљама капиталистичког света убрзана 80-их година 20. века. Односила се на продају неуспешних јавних и државних предузећа, којима држава више није давала субвенције (пошта, железнице, рудници...). До 2000. године продато је укупно око 1.000 предузећа. Друга важна последица било је је сламање синдиката и даље пооштравање радног законодавства. Флексибилна организација рада је од Роланда Регана и Маргарет Тачер убрзана, проширена и постала „извозни производ“. Најновији модел тога назван је „флексисигурност“ тржишта рада. Либерализација је све то пратила, а испољила се у повлачењу државе у регулисању односа послодавац-запослени. Преговарање о надницама, условима рада, производњи и правима из радног односа спуштали су се на ниже нивое, што је довело до слабљења синдикалне и друге заштите радника. Посебно су измене закона погодиле младе, старије, мање квалификоване раднике, жене, мигранте, припаднике мањина и хендикепиране грађане. Све је то било наметнуто у интересу средњег и крупног капитала. Нова „информатичка револуција“ овом је дала светске димензије. Капитал се брзо сели, производња се обавља свих 24 сата, смањују трошкови промета, тржишта су доступнија, а радна снага све јефтинија. Домаћа радна снага је на тај начин супростављена интересима капитала, али и запосленима у другим државама. Солидарност је најдефицитарнија роба међу тако сукобљеним најамним радницима и службеницима. Глобална криза је допринела новом таласу приватизације у развијеним друштвима, посебно делатности и услуга из јавног сектора.

Радно законодавство у развијеним земљама је измењено тако да штити виталне интересе капиталиста, а не најамнине радне снаге. Оно је маргинализовало синдикате, колективно преговарање и партиципацију запослених. Криза „државе благостања“ временски се поклапа са настајањем „нове економије“, неолибералне глобализације и бригом да се „смање трошкови рада“, а помогне послодавцима.¹⁰ Од

10 Занимљиво је и гледиште да: „Неолиберална држава се није никада одрекла социјалних функција према свима. Свим видовима социјалне одговорности, заштите и бриге је обгрлила власнике капитала. Неолиберална држава

2008. године присутан је тренд даљег урушавања радног законодавства и социјалног законодавства. Примењене „мере штедње“ донеле су масован губитак посла, смањење материјалне помоћи незапосленима и болеснима, лошије здравствене и друге услуге. На удару је и систем образовања, без обзира како се звала реформа. Он је комерцијализован, све више под утицајем интереса корпорација и приватног капитала, а све мање доступан припадницима радничке класе и средњих слојева. Образовање је битно за развој, али је све мање канал вертикалне друштвене покретљивости. Отпори томе широм света су све чешћи, али све мање ефикаснији. Узрок је надмоћ интереса капитала над већином грађана.

Глобална економска криза, мада је она свеопшта и вишедимензионална, донела је и пропаст служби социјалне и друге заштите. Измењено је и радно законодавство, али и услови стицања пензије. Међу најважнијим поводима и узроцима масовних штрајкова и демонстрација радника су управо закони о раду, пензијама, здравству и образовању. Отпор томе је различит у појединим земљама. Незадовољни грађани су се организовали на саму најаву измена закона, током њиховог доношења и примене. Штрајковали су и протестовали масовно, спонтано или организовано у компанијама, на градским трговима и испред државних институција. Многима од њих нису помогли ни чести генерални штрајкови, јер су им противници били и остали неупоредиво моћнији. Чинили су их домаће политичке и економске елите, представници међународних финансијских и политичких институција (најчешће СБ, ММФ). Круг „вечитих дужника“ (после Грчке) се шири, с тенденцијом да обухвати све већи број земаља света.

Масовна и растућа незапосленост у свету је системска последица глобализованог капитализма.¹¹ Посао је несигуран, а „прекинута“ и угрожена професионална и животна каријера читавих генерација. Настало је и „ново“ сиромаштво. У земљама у транзицији оно је последица промене

гарантује једно - саморепродукцију кастински одвојених слојева“. Ђокица Јовановић: *Прилагођавање: Србија и модерна: од стрепње до сумње*, СБЕН, Ниш, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2012, стр. 207.

11 Незапосленост у еврозони је прешла стопу од 12,0, а међу омладином је сваки пети без посла. У Италији је незапослен сваки трећи старости 19-24 године, у Шпанији и Грчкој сваки други. Подаци су МОР-а. за 2012. годину.

друштва. У развијеним друштвима је је било ређе, али је глобална криза дала снажан допринос настанку нове сиротиње¹². У земљама „трећег“ или неразвијеног света сиромаштво се увећава, уз све мања средства помоћи и све теже еколошке проблеме. Промене се дешавају и у скупини запослених. Настала су нова занимања и делатности (везана за нове услуге и ИТ). Такви кадрови немају потребу да се синдикално и политички организују. Развијене су нове стратегије пословања (outsourcing, на пример), које олакшавају запошљавање најквалификованијих кадрова у свету. Зараде су им десет и више пута ниже него у земљи порекла мултинационалке.

Неједнакости у зарадама запослених су повећане унутар компанија, унутар земаља и између њих. Према истраживањима Бранка Милановића дупло су веће глобалне од националних неједнакости.¹³ У земљама у транзицији оне су драстично повећане у односу на време пре транзиције. У Србији су на то одлучујуће утицали системски фактори: природа елита, концепт транзиције и приватизације. Радно и социјално законодавство су само нека од средстава којима је помогнута тзв. првобитна акумулација капитала на овим просторима.

Глобализација, десуверенизација и радно и социјално законодавство Србије

Флексибилно тржиште рада је настало као последица надмоћи интереса глобализованог капитала. Томе су значајан допринос дале нове информатичке технологије и комуникације.. Најкраће речено, флексибилни радни односи, организација производње и услуга, радно време и све што прати у највећој су мери доказ краја „фордистичке“ организације рада. Сада је радна каријера појединца испрекидана, несигурна, далеко од тога да му је омогућена професионално напредовање, обука и сигурна зарада. Најчешћи облици флек-

12 Марија Колин: „Обрасци живота у сиромаштву и нове парадигме Европске уније“, *Социологија*, Београд, бр. 2/2008, стр. 200. Она појашњава да употреба термина сиромаштва и социјалне искључености зависи од стратегије социјалне политике држава ЕУ којима га настоји ублажити.

13 Branko Milanović: *Bogataši i siromasi: Kratka i neobična istorija globalne nejednakost*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str.101.

ксибилног запошљавања су: на одређено време, привремено запослени, рад са скраћеним радним временом, ван просторија послодавца, по уговору о делу и ауторским правима и сл. У свим поменутих случајевима запослени губи многа права из радног односа, од права на награде, бонусе, напредовање, обуку и преквалификацију, до тога да нема права на слободне дане, годишњи одмор и друге погодности. Највећи проценат запослених на тај начин је женска радна снага, што додатно феминизује радне односе. Сиромаштво је све присутније међу флексибилно запосленим радницима и нижим службеницима. Према мишљењу Guy Standinga на помолу је стварање нове класе. Назвао ју је „прекаријат“.¹⁴ Она је све масовнија, настаје на свим просторима где стиже модерна технологија и флексибилна организација рада. Према његовој оцени „прекаријат“ још није свестан својих колективних интереса нити постоје средства и начини да се организује.

Борба за краћи радни дан, краћу радну недељу и веће слободно време је деценијска, али је данас скоро с малим изгледима да буде успешна. На то је утицала продуктивност, снага синдиката и радно законодавство. После успеха радника у доношењу закона о краћој радној недељи (Француска је 2000. озаконила 35-часовну радну недељу), уследила је офанзива капитала. Најпре су поједине мултинационалке (као Сименс и Фолксваген) наметнуле дуже радно време за исте зараде. Запослени су штрајковали, али су и синдикати и радници морали да попусте. Данас запослени пристају на флексибилно радно време. У јавним службама држава смањује „трошкове рада“, а помаже највеће банке и предузећа. Укратко, укидање већ достигнутих права запослених је убзано на полу/периферији капиталистичког система, а успорено у његовом центру.

Новија варијанта флексибилног тржишта рада, названа „флексисигурност“, стигла је из Скандинавских земаља (Финске). Оне су високо развијене, са доминацијом сектора услуга, прогресивним порезима на доходак и имовину грађана и издашном социјалним давањима. Запосленост је међу

14 Guy Standing: *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, 2011. У Србији је о томе писао Мирослав Ружица: „Прекаријат - Класа у настанку?“, *Политикон*, Нови Сад, Но.5/2013, стр. 24-38.

највишима у свету, баш као и издвајања за социјалне и јавне службе. То је допринело опстанку „државе благостања“ и у условима светске кризе. Незапосленост је мала (не прелази 3%), синдикална традиција вишевековна, а држава је успешна у брзом запошљавању отпуштених радника. Материјална сигурност је обезбеђена за време кратког периода незапослености и налажења новог посла. То је доказ да социјална политика може да буде успешна, усклађена са растом економије, чак и у време глобализације и актуелне кризе.

Непримерено, насилно и брзо прихватање флексибилних облика рада карактеристично је за земље у транзицији. У Србији је 2001. године, под притиском међународних институција (ММФ, СБ) усвојен Закон о раду (измењен и допуњен 2005. године). Начин на који је то учињено потврдио је сву нелегалност процедуре (у оба случаја) и изразиту зависност политичке елите од страних центара политичке, економске и финансијске моћи. Закон је назван „реформски“, а у име даљих реформи припремају се још флексибилнији одлици рада. За то се залажу држава, послодавци и ММФ. Невољно и без успеха супростављају се синдикални лидери. Наметање закона о раду је често правдано потребом хармонизације радног законодавства са ЕУ. По многим решењима он је испод стандарда МОР-а, ревидиране Европске социјалне повеље и праксе најразвијенијих земаља ЕУ. У Немачкој, на пример, постоји законски одређен максимум радног дана и радне недеље. Запослени су масовно укључени у разне облике партиципације и саодлучивања.¹⁵ Не постоје посебни закони о штрајку. Постоји колективно преговарање, синдикати које уважавају и држава и послодавци. У Србији су, у име бега од самоуправљања, права радника срозана на ниво с почетка 20. века.

Глобализација је синдикате у свету маргинализовала и ослабила. До сада они нису створили адекватну стратегију деловања, како би се на светском плану супроставили интересима крупног капитала. Најважнија улога синдиката није борба за нова радна места, боље услове рада, веће зараде запослених, већ борба за очување постојећих радних места и

15 Хајнрих Дрибуш, Петер Бирк: *Синдикати у Савезној републици Немачкој: Организација, оквирни услови, изазови*, Fridrih Ebert Stiftung, Београд, 2012, стр. 4 и 11.

„ценкање“ око времена, услова и цене губитка запослења. Они још не штите нове професије и флексибилно запослене раднике. У друштвима у транзицији томе су допринели и приватизација и промена друштвене структуре. Трагове важног утицаја „међународног фактора“ налазимо у законима који се односе на привредне организације (друштва), законе о незапосленима, здравству, социјалној заштити и др.

Најважнији је Закон о приватизацији, усвојен 2001. године. У њима је синдикат маргинализован, искључен из одлучивања, па чак и достављања свог мишљења о најважнијим питањима. Према резултатима најновијих истраживања синдикати су изгубили углед и чланство, а у процесу приватизације настали су и „нови“ синдикати. Војислав Михаиловић је закључио да су синдикати немоћни, а опало је и поверење грађана у њих.¹⁶ Већина таквих синдиката деловала је против интереса већине запослених, а у корист мањих група радника и/или послодаваца. Велики број штрајкова и протеста радника у Србији после 2000. године организовано је мимо или против постојећих синдиката. Многим штрајкачима супростављали су се и синдикални лидери, чешће и више кад се приватизација убрзавала. Политичке и економске елите у Србији су усвајањем радног законодавства, а још више стварним односом према радницима, легализовали десуверенизацију земље. Реч је о слабој „правној држави“ која не извршава ни правоснажне судске пресуде домаћих и међународних судова, а које су у корист оштећених радника. Бившим радницима текстилне фабрике „Летекс“ држава треба да исплати око два милиона евра.¹⁷

Закон о приватизацији (измењен 2005. године) је један од најважнијих и далекусежних потеза политичке елите на власти. Он је у суштини обавио, условно речено, унутрашњу правну „десуверенизацију“ (кршење основних начела Устава земље). Приватна својина је стављена на пиједестал, под притиском и због интереса „међународне заједнице“. Поништено је право на постојање и развијање друштвене својине. Писање и усвајање поменутог закона је било усаглаше-

16 Бојан Цвејић: „Радници све мање верују синдикатима, *Данас*, 19 август 2011.

17 „Sud u Strazburu: Srbija da isplati radnike“, *Vesti online*, 7. Jun 2013, <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/318999/Sud-u-Strazburu-Srbija-da-isplati-radnike> (pristupljeno 5 septembra 2013).

но са спољним финансијским центрима моћи, међу којима су ММФ и СБ. Такве инсититуције своја средства и кредите условљавају, чак и политичким одлукама ако је земља мање развијена и подложнија притисцима. Запослени и синдикати су немоћни посматрачи приватизације. Синдикат није задржао ни право да одлучује о времену, облику, цени продаје предузећа. Остало му је једино право на давање мишљења о социјалном програму. Ова средства су наложена од случаја до случаја, баш какав је усвојен модел приватизације. Доношење других закона и институција тржишне привреде у Србији је било синхронизовано са спољним факторима. Још увек нема закона о реституцији. У развијеним капиталистичким земљама приватна својина је светиња а постоји и акционарство запослених. Код нас нема ниједног закона који би бранио интересе радника-акционара. Неолиберализам се побринуо да се сваки појединац бори за себе, па тако нема никаквог законског оквира да оштећени радници колективно подносе тужбе домаћим и међународним судовима.

Актуелни притисци ММФ-а, капиталиста и политичара да се донесе нови закон о раду и закон о штрајку доказују блискост њихових интереса. Они су сасвим супротни интересима већине запослених радника. Први закон ће донети већу флексибилизацију радних односа. Други је готово реткост, оригиналан по антирадничким одредбама. По том је надмашио постојећи закон, али и оне из региона. Томе вреди додати и чињеницу да у ЕУ нема више од 5 земаља које имају посебан закон о штрајку. Онај који је у Србији на снази, а други у процедури усвајања, укидају класична права синдикалног организовања и штрајковања радника. Санкције према радницима су праћене максималном материјалном и другом заштитом капиталиста. То се с правом може оценити као нецивилизацијски чин.¹⁸ У целини, обе варијанте закона о штрајку штите интересе власти и капиталиста, а обе смишљавају већину права радника.

18 У *Нацрту закона о штрајку* постоји и обавеза штрајкачког одбора да Агенцији за мирно решавање радних спорова достави задатке о броју штрајкача, саставу штрајкачког одбора, захтевима радника, току, месту и дужини штрајка, као и начину његовог завретка. Све се то води као „јавна база података“ (чл. 38). *Нацрт закона о штрајку*, <http://www.minrzs.gov.rs/latinica/javna-rasprava-zakon-o-strajku.php> (приступљено 30 август 2013).

Запослени и остали грађани Србије током транзиције су изгубили многа права. Већ је поменуто да је изгубљено право на самоуправљање и право на рад. Измене здравственог система довеле су до радикалног смањења права на лечење. Најпре су запослени ограничени, строжије дисциплиновани код узимања боловања за себе и лечење чланова породице (деце на пример). Потом је смањена висина новчане накнаде. Исти случај је са средствима за труднице и породиље, које су већ дискриминисане код запослења. Смањена су права чланова породице запосленог радника да користе медицинске услуге. У случају остајања без посла компликована је процедура стицања овог права. Посебно су угрожена лица која живе сама, јер ако не раде они не могу да се осигурају. Здравствена заштита пријављених Националној служби за запошљавање условљена је бројним критеријумима. Многи радници који су остали без посла не могу да се лече. Према новијим информацијама без оверене здравствене књижице је остало 300.00 грађана, а од тог броја чак 100.000 радника!¹⁹ Тај број се може увећати за још по два члана тако угрожених домаћинства.

Право на материјалну и социјалну заштиту појединца и породице је нешто што је подразумевао реал-социјализам. Систем установа и помоћи болесним, хендикепираним и материјално угроженим функционисао је релативно добро. У транзицији су они крајње маргинализовани. Мања су средства за то а услуге некавалитетније. Стварна порука неолибералног модела транзиције гласи: појединац је дужан да се брине за себе и своју породицу. Укратко речено, сиромаштво ових грађана је увећано. Међу најугроженијима су инвалиди, којих у Србији има 800.000. Они су протестовали и са паролана да су одбачени и без набавке основних медицинских помагала. У „Шумадија ДЕС“ из Крагујевца штрајковало је 70 радника, од којих је 48 инвалиди. Тражили су исплату 11 заосталих зарада.²⁰ Пре транзиције имали су сигурно запослење у тзв. заштитним радионицама. После 2000. године, они су изложени тржишту и без помоћи су државе. То је управо супротно од онога што чине развијене капиталистичке земље

19 Б. Радивојевић, „Без права на лечење 300.000 грађана“, *Новости*, 15 јул 2013.

20 З. Радовановић, „Спречен покушај новог штрајка глађу“, *Данас*, 1 април 2013.

Социјална заштита појединца и породице је заувек изгубљено право грађана Србије. Од њега није скоро ништа остало. Средства су оскудна а критерији за добијање рестриктивни. Поред свега тога угрожених је на стотине хиљада (пред народним кухињама, у редовима за субвенције при плаћању комуналних услуга или потрошње електричне енергије, чувања деце у државним вртићима и сл). На основу истраживања сиромаштва у Србији, без обзира што је мерило на све нижем нивоу, може се рећи да сиромаштво расте и продубиће се с удруженом транзиционом и глобалном економском кризом. Овај први фактор је битнији, а други често лажни алиби елитама да се оправдају постојеће стање. Велика је и скупина сиромашних пензионера. Гнев грађана је често усмерен ка њима, јер их има преко 1,7 милиона. Потенцијални пензионери, без уплаћеног доприноса за радни стаж је још угроженија. Има их 180.000, а држава доноси прописе по којима то не „повезује“, нити ономогу ретроактивно да уплате та средства.²¹

Право на образовање је увелико доведено у питање. Најпре, запослени радник више ни законски нема право да се о трошку послодавца или државе обучава и дошкољује. Поред већ запослених на тржишту рада је армија незапослених, међу којима је значајан проценат ВШ и ВСО. Највећа, системска и дугорочна опасност за грађане и њихову децу долази од реформе образовања. Такозвана „Болоња“ је наметнута као услов за улазак у ЕУ, и најревносније се примењује у земљама бившег реал-социјализма. Њена суштина, према досадашњој пракси, састоји се у приватизацији, уласку приватног капитала у школе и на универзитете, а све мањој доступности деци радника, сељака и других сиромашних слојева. Ту су и опасности од губитка националног и културног идентитета појединца и друштва. То су појаве које су сасвим природне за нолиберални модел глобализације. На ред је дошла светска подела рада у области образовања, где се намећу интереси МНК и крупног капитала уопште а на штету већине грађана.

21 „Нико неће остати без пензије“, Б 92, 15 јун 2013. <http://www.b92.net/info/vesti/index>.

*Социјално раслојавање као препрека
модернизације и демократизације Србије*

Класно раслојавање у Србији отпочело је са транзицијом, тј најважнијим процесом - приватизацијом. Други важан фактор била је „ратна економија“, међународне економске санкције и бомбардовање од стране НАТО-а 1999. године. После 2000. политичка елита се зближила са спољним финансијским, политичким и војним факторима. Резултат тога је, поред осталог, изузетно брзо обављена тзв. акумулација капитала. Настала је нова капиталистичка класа, чије интерес власт штити свим средствима. Ту је и раслојено сељаштво, сад већ изложено конкуренцији и на европском тржишту. Нови међу њима су латифундисти. То су капиталисти који су своју делатност усмерили у више области. У пољопривреди су лако долазили до земље, кредита, подстицаја и монопола на тржишту прехранбених роба.

Средњи слојеви су још релативно заштићени. Политика „штедње“ угрозиће њихове најамнине и сигурност запослења. Класични радници су по материјалном положају и угледу масовни, али трајно фрагментирани и маргинализовани. Они су највеће жртве приватизације и транзиције. Сви поменути закони и стварни однос елита био је усмерен против већине њих. Изузетак су радници у неприватизованим јавним предузећима, који су пола века „радничка аристократија“ на овим просторима. Улазак приватног и страног капитала у јавни сектор број званично незапослених ће прећи 800.000. За сада су највише погођени незапосленошћу млади, мање квалификовани радници, старији радници и жене уопште.

На врху друштвене хијерархије по богатству, моћи и угледу је политичка елита. Њена блискост са домаћим и страним капиталом је најочигледнија у време избора. Глобализовани капитал значајно утиче на садржај и време доношењу закона, уредби, политичких одлука, битним за рад и живот грађана. Напред наведени примери процеса десувенизације ће се наставити. Ти процеси су дугорочни и биће важна препрека стварном опоравку економије и демократизације друштва.

Закључак

Неолиберални облик глобализације економија и друштава је наметнут интересима најразвијенијих земаља капиталистичког ценстра. Његове најважније последице су раст међузависности, брзо пословање олакшано информатичким технологијама и комуникацијама, раст профита, пораст обима међународне трговине, финансијских трансакција и увећање створеног богатства. Ово је праћено продубљивањем економских и друштвених неједнакости између држава, региона и унутар њих. Најважнији су интереси капиталистичке класе најразвијенијих држава, а најмање се уважавају интереси друштава капиталистичке периферије. Најмоћнији субјекти глобализације су развијене државе, мултинационалне компаније и међународне институције. Међу њима издвајају се ММФ, ОУН, МОР, ЕБРД и др. Оне делују синхронизовано и намећу своје интересе већини земаља и становништва света.

„Тамна“ страна глобализације је пораст незапослености, сиромаштва, глади, болести, искључености из система здравства и социјалне заштите грађана. Посебно су угрожени грађани који не могу да се образују и живе и раде у условима достојног човека. Наметање интереса глобализованог капитала врши се разним методама и средствима. Данас је то олакшано интересном симбиозом политичких елита у „слабим“ државама. Практично то води губљењу суверенитета и идентитета државе и њених грађана. На примеру промена на тржишту рада и радног и социјалног законодавства може се сагледати стварни однос снага капитала и рада на глобалном и националном нивоу. Данас су најзначајнији процеси флексибилације радних односа, краха „државе благостања“ и нестајање већ достигнутих стандарда и права запослених из радног односа. Све је то помогнуто приватизацијом, дерегулацијом и либерализацијом. У Србији је створена нова социјална структура друштва капиталистичке периферије. Масовни су постали незапосленост, сиромаштво, несигурност запослења и губитак материјалне и друге сигурности. Светска криза и они који њоме управљају додатно ће све то увећати.

Србија у глобализацији, десуверенизацији и транзицији није створила адекватну стратегију прилагођавања, а да истовремено сачува виталне интересе државе, већине запослених и грађана. Највећу одговорност за постојеће стање сносе међународни центри моћи, глобална капиталистичка класа, потом наше политичке, интелектуалне и синдикалне елите. Најтеже последице свега погађају већину радничке класе, делове средњих слојева и сељаштво. Србија пада ка дну лествице друштава капиталистичке периферије, економски, социјално, демографски, политички, еколошки.

Литература

- Бујишић, Бранислава, „Глобализација и редеофинисање односа политика и економија“, зборник Глобализација и транзиција, уредник Веселин Вукотић, стр. 220-232, Институт друштвених наука Центар за економска истраживања, Београд, 2001.
- Цвејић Бојан: „Радници све мање верују синдикатима“, Данас, 10 август 2011. http://www.danas.rs/dodaci/forum/radnici_sve_manje_veruju_sindikatima.723.html?news_id=222599 (последњи пут приступљено 15 септембар 2011).
- Цвејић Слободан, „Извори и исходи сиромаштва и социјалног искључивања у Србији“. Домети транзиције - Од социјализма ка капитализму, уредник Срећко Михаиловић, стр. 185-196, Fridrih Ebert Stiftung, Београд, 2011.
- Деспотовић, Љубиша, Живојин Ђурић: „Разградња националне државе: национална држава у процесима денационализације, десуверенизације и детериторијализације“, Српска политичка мисао, Институт за политичке студије, Београд, год. 19, вол. 36, бр. 2/2012, стр. 41-57.
- Дрибуш Хајнрих, Петер Бирк: Синдикати у Савезној Републици Немачкој: Организација, оквирни услови, изазови, Fridrih Ebert Stiftung, Београд, 2012.
- Јовановић Ђокица: Прилагођавање: Србија и модерна: од стрепње до сумње, СВЕН, Ниш, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 2012.

- Колин Марија: „Обрасци живота у сиромаштву и нове парадигме Европске уније“. Социологија, Београд, бр. 2/2008, стр.196-206.
- Комазец Слободан: Неолиберализам, приватизација и финансијски капитал, Јантар група, Београд, 2004.
- Милановић Бранко: Богаташи и сиромаси: Кратка и необична историја глобалне неједнакости, Службени гласник, Београд, 2012.
- Нацрт закона о штрајку, <http://www.minrzs.gov.rs/latinica/javna-gasprava-zakon-o-strajku.php> (последњи пут приступљено 30 август 2013).
- „Нико неће остати без пензије“, Б 92, 15 јун 2013.http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=06&dd=15&nav_category=12&nav_id=723319 (последњи пут приступљено 10. августа 2013).
- Новакровић Нада, „Политичке елите, синдикати и радници Србије на крају транзиције“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, год. (24) 11, вол. 34, бр. 4/2012, стр. 27-39.
- Ружица Мирослав, „Прекаријат - Класа у настанку?“, Политикон, Нови Сад, Но.5 /2013, стр. 24-38.
- Standing, Guy: *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, 2011.
- “Суд у Стразбуру: Србија да исплати раднике”, Вести онлине, 7. јун 2013, <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/318999/Sud-u-Strazburu-Srbija-da-isplati-radnike> (последњи пут приступљено 5 септембра 2013).
- Валерштајн Имануел: После либерализма, Службени гласник, Београд, 2005.
- Видојевић Зоран: Демократија на заласку: Ауторитарно-тотаалитарна претња, Службени гласник и Институт друштвених, Београд, 2010.
- Вулетић Владимир, „Глобализација - pro et contra“, у: Глобализација - мит или стварност (социолошка хрестоматија), приредио Владимир Вулетић, стр. 5-26, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.

Nada G. Novakovic

GLOBALIZATION, NATIONAL STATE AND LABOR FORCE

Resume

In the first part of the article explains the essence of the neoliberal concept of globalization. Particularly interesting are the positive and negative aspects of the process of liberalization, deregulation and privatization of the changes in the labor market. The above are the main actors of globalization. These are: states, multinational corporations, international organizations and institutions, regional communities, national and local elites and social class. The greatest power is in the center of the capitalist state and its bourgeoisie. Their most important interest is that the faster and more increase profit, wealth and power. To make the account of the local workforce, and more workers in less developed regions and countries. The greatest damage is the benefit of developing countries, peripheral capitalist societies and the lower wage- class layers.

The consequences of globalization, which is accelerated and facilitated the use of modern information technology and communications, are numerous. Here are described, briefly, as follows: mass unemployment, poverty, the growth of regional economic inequality, social stratification within the center and the periphery countries of capitalism, the rise of social conflict and the destruction of the natural environment. Disappear already reached labor rights, but also the achievements of "welfare state". The working class and other strata wage faced with falling living standards and poverty, and the unions are marginalized from globalization.

Globalization has led to changes in the labor market. Important features of the "flexible" labor markets are: insecurity and uncertainty of employment, intermittent work careers, uncertain earnings, the less material, and other health care staff. The right to education, vocational training and social security is at stake. It is rapidly losing, the more if the state accepts the liberalization of legislation imposed from the center of capitalism.

In this way, their interests impose multinational corporations, the most powerful members of the global capitalist class. One that would not be able to do, increase their profit and power that modern technologies have enabled significantly faster movement of capital out of the labor force. It is opposed interests of workers of different countries and regions, but also weaken their unions. The capitalist class own interests at the global level imposing the most important supranational institutions (International Labour Organization, World Bank, World Trade Organization, etc. Her interests are close to the national capitalist class, and contrary to the interests of most wage earners. World capitalist class protects its interests, among other things, seizing sovereignty of weaker states in various areas (territorial, military, economic, legal, political, cultural, ecological...).

The second and third part of the paper deals with seizing sovereignty of Serbia in the field of labor and social legislation. The author lists the main causes and consequences. They are on a global level. They are in the nature of the ruling capitalist class, the class social structure and place the state in a capitalist system. The neo-liberal concept of transition, privatization and liberalization imposed from outside. There was a new capitalist class, "comprador bourgeoisie", which thus their interests align with the interests of the capitalist class in the center of the system. Their interests are contrary to the working class and other strata of wage Serbia. Changes in the labor and social laws are clearly proven. The working class is fragmented and impoverished peasantry and the middle class stratified. The economy has been destroyed, and many labor rights lost. The main culprit for this is scarce, the rich and powerful akapitalistička class , which helps desuverenizaciju countries in many areas.

Key words: globalization, transition, privatization, labor legislation, national- state, the labor market, the capitalist class, the working class, earnings, the unions, unemployment, poverty.

*Стефан А. Ефтимовски**

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ У ДРЖАВАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак

Чланак се бави анализом евроскептицизма у три велике и прилично различите државе Европске уније, такође, он указује на диверзификованост идеолошких питања политичких партија у овим државама. Евроскептицизам се последње деценије усталио у политичком дискурсу Европе. Са повећањем броја чланица Европске уније, наметнула су се многа нова питања везана за опстанак и будућност ЕУ. Са једне стране евроентузијастички заступају идеју да ће улазак у ЕУ оснажити њихов утицај националних држава у Европи, док скептици тврде да тако само још додатно умањио суверенитет државе у оквиру ЕУ.

Уз помоћ компаративне анализе у овом раду се представља савремена политичка ситуација у Европској унији. Посебна је пажња обрађена на политичке партије и на њихове идеолошке ставове који обликују евроскептицизам данашњице.

Кључне речи: евроскептицизам, европске интеграције, политичке праксе, Шведска, Немачка, Велика Британија, Европска унија.

* Филозофски факултет, Универзитет у Београду

1. Скепса према Европи

Након хладног рата, у политичком дискурсу Европе јавио се празан простор. Европска унија, као широк политички концепт, полако заузима процеп који је одједном настао распадањем Источног блока. Мења се тежиште међудржавних односа и све већу важност придобија идеја уједињене Европе, а упоредо са том идејом јавља се и одређена доза сумње. Милена Сунус износи један узрок скепсе према ЕУ, а то је перцепција себе као мале државе. На Европу се гледа као на игралиште четворо великих: Велике Британије, Немачке, Француске и Италије. Евроентузијасти заступају идеју да ће улазак у ЕУ оснажити њихов утицај у Европи, док скептици тврде да би такав потез само још додатно умањио суверенитет националне државе у оквиру ЕУ, чинећи је мање битном чланицом.

Ствара се „Европа уније“ како је назива Милош Кнежевић,¹ која негира постојање Европе изван својих контура и тежи остварењу једног тржишта које би створило могућност за несметани промет капитала, док је маргинализована потреба за помирење и стварање „Европе културе“. Овакав став среће се у речима многих евроскептика које ће у неколико поглавља бити представљене, нарочито у савременим токовима критичког мишљења и политичких ставова унутар три велике и по својој природи различите државе: Велике Британије, Немачке и Шведске.

2. Евроскептицизам у Великој Британији

Противљење европским интеграцијама представља један од најважнијих чинилаца и медиј кроз који делује савремени енглески национализам. Енглески евроскептици се на овај начин, такође, боре да очувају британски суверенитет, уместо да се кроз унапређивање политичких аргумената нађе начин да се даље развијају енглеске независне институције. Другим речима, главна карактеристика енглеског евроскептицизама је одбрана британског суверенитета.

1 Детаљније о томе: Кнежевић, Милош, *Евроскептицизам*, глава „Метафизика Уније: читава Европа у Унији“, стр. 43-44, Заслон, Београд, 2008.

Највећи део аргументације заправо лежи у разумевању енглеског схватања нације и национализма кроз историју. Овде је потребно направити деликатну равнотежу између сличности које деле све нације и национализми, и специфичности сваке нације и национализма понаособ. Све нације постоје унутар тензије између универзалног и посебног. Садржај сваког национализма може варирати, али форма остаје углавном непроменљива. Ако се посматра један национализам кроз призму идеалног типа, онда се долази у опасност губитка оштрине анализе и испуштања из вида све специфичности које карактеришу национализам који се посматра. Не само што можемо да се добије искривљена слика национализма који се анализира, већ ће се национализам тражити на погрешним местима, а самим тим ако се не пронађе оно што је *a priori* постављено онда неће бити ни траженог национализма.

Испитивање суверенитета у контексту савременог енглеског национализма је од велике важности за анализу евроскептицизма. Од модерног доба национализам је веома важан за легитимизацију вршења власти. Како Ернест Гелнер истиче, „национална култура“ постаје кључни политички елемент у јавном животу.² Како је ера национализма проистекла из овог процеса промена, постајало је све мање могуће да држава постоји без подстицања неке врсте опште културе помоћу које се легитимише остваривање државне снаге. Другим речима, потребан је нови ниво легитимитета када држава постане суверена.

Поред британског империјализма и енглеске „посебности“, Европа је значајан оквир за разумевање енглеског национализма у претходних пола века. После Другог светског рата, суверенитет је постао кључни чинилац независности и државне снаге у Енглеској. Бен Велингс истиче да: „иако коначно одредиште европских интеграција није никада било јасно (или нико у тај коначни циљ није веровао), оно што је сигурно је да процес европских интеграција са собом носи и одређено губљење суверенитета. Таква идеја је тешко могла да се толерише у послератним наративима енглеског национализма унутар којих је трајни суверенитет био симбол

2 Гелнер Ернест, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

величине нације. Конкурентска схватања суверенитета леже у сржи енглеског национализма, а самим тим се и односе на процес европских интеграција. Обе концепције суверенитета почивају на разумевању скоре прошлости из које су Енглези, али и посвећени европејци, извукли потпуно другачије поуке. За континенталне Европљане прошлост карактеришу катастрофе и ренесанса, док за Енглезе прошлост представља извор величине“³.

Лично сећање на конфликте обезбедило је у добу после Другог светског рата једну врсту пермисивног консензуса, а одиграло је и значајну улогу при мотивисању иницијатора европских интеграција. Овакво сећање било је један од најважнијих разлога за мирну подршку процесима европских интеграција, све до великих потреса који се тичу ЕУ деведесетих година прошлог века. Од тада, таква подршка је ослабила, те су апологете Уније морале да користе нову терминологију, која је све више личила на класичан националистички говор, при оправдавању све ширих и дубљих промена унутар ЕУ. Ту се пре свега мисли на новонастали проблем суверенитета, тачније на све дифузнији карактер суверенитета.

Историјски моменат који је усадио евроскептицизам у само срце енглеског национализма био је долазак Маргарет Тачер на место премијерке.⁴ Осамдесете године прошлог века биле су значајан тренутак у развоју енглеског национализма. Неолиберална идеологија је преузела водећу улогу у креирању новог енглеског национализма, што је директно утицало на мењање политике владајуће Конзервативне партије од проевропски настројене странке до противника процеса интеграција у Европи. Ово је имало за последицу стварање кохерентне основе за конституисање другачијег национализма.

За Маргарет Тачер читав европски политички пројекат представљао је супротно становиште политичком пројек-

3 О томе: Wellings, Ben (2011): „Political resistance to European integration and the foundations of contemporary English nationalism“, стр 11.

4 Маргарет Тачер, рођена 13. октобра 1925. године, постала је 1974. године председница Конзервативне странке, а потом и прва жена председник владе Уједињеног Краљевства. Ту позицију држала је од 4. маја 1979. до 28. новембра 1990.

ту који је укорееен у неолиберални англоамерички национализам. Европске интеграције се поново конструишу као „друго“ у односу на британски политички поредак. Ово је директно утицало на поделу унутар саме Конзервативне партије, на радикалне тачеријанце и реформисте. Критика другог таласа интеграција у Унију од стране Тачерове, поставила је темеље за успостављање евроскептицизма унутар националистичког енглеског дискурса. Иако критикована од стране великог броја припадника владајуће елите, што је касније довело до њеног пада, идеје које је прокламовала имале су значајан утицај на даљи процес британских европских интеграција. Јака опозиција европским интеграцијама која је постојала још од педесетих година прошлог века, сада је добила поновну потврду у широко прихваћеном идеолошком дискурсу.⁵ Стратегија је била да се обезбеди сигурна подршка у јавном мњењу и на тај начин да се направи раскид са британским европејством, а да се заговорници даљих интеграција маргинализују, што потврђују дебате између Тачерове и Жака Делора.⁶

Говор Маргарет Тачер из Брижа 1988. године могао би да се означи као кључан у стварању енглеског евроскептицизма. Овај говор није само обележио један кратак период европске политике, већ је постао опште место у анти-ЕУ дискурсу.

На много начина, „Бриж“ је попут речи „Брисел“ симболички веома богат појам. Баш као што овај други појам указује на, неретко носећи са собом и негативну конотацију, физичку представу Европских интеграција, тако овај први симболише британски отпор интеграцијама. Но, ипак за разлику од „Брисела“, који је слабо транспарентан и нејасан појам, „Бриж“ прецизно реферира на говор Тачерове.

2.1. Британске евроскептичне партије

Како је динамика европских интеграција постајала све интензивнија, тако су питања националног суверенитета и

5 О томе: Usherwood, Simon: „Bruges as a Lodestone of British Opposition to the European Union“, Collegium, стр. 7, College of Europe, Bruges, 2004.

6 Жак Делор, француски економиста и политичар, био је председник Европске комисије у три мандата, од јануара 1985. до децембра 1994. године.

идентитета постајала све значајнија. То је директно резултирало додатним растом евроскептицизма у Конзервативној партији, али и оснивањем мањих евроскептичних партија. Други разлог за раст евроскептицизма у Британији било је јачање монетарне уније, бројне меке евроскептичне партије су се представљале као проевропске, али су оштро одбацивале могућност британског прихватања заједничке европске валуте - евра.

Што се тиче политичких партија у Британији, уочљив је мање или више изражен евроскептицизам код већине странака присутних на британској политичкој сцени. Међу „меким“ евроскептичним партијама можемо да пронађемо и оне највеће као што су Лабуристичка и Конзервативна партија.

Лабуристичка партија је после Другог светског рата била отворено евроскептична партија. Она је са сумњом посматрала процес европских интеграција, видевши у њему само још једну претњу европског капитализма британским државним институцијама. Ове сумње биле су додатно оснажене при првом покушају Велике Британије да се укључи у Европску заједницу 1961. као и при уласку 1973. године. Након 1988. Лабуристи мењају своју политику према европским интеграцијама и постају проевропска партија. Овакав догађај је потпуно у складу са општим стањем у Европи тих година. Ентузијазам који се родио са колапсом источног блока, пренео се и на ставове према Европској унији и процесу интеграција. Организације унутар Лабуристичке партије које су евроскептичне провенијенције, биле су знатно слабе у својим ставовима. Оне које су се највише истакле су *Лабуристи против еура* (Labour against the euro) и *Лабуристи за референдум* (Labour for a Referendum).

Меки евроскептицизам у Конзервативној партији је био константно присутан, али од средине 1980-тих па надаље он је додатно ојачао, те је у наредних десетак година био дефинишући за политику ове партије. Њен политички идентитет се се конструисао око европског питања, што је и условило стварање бројних европских организација унутар ове партије. Најпознатија од тих група била је *Група Бриж*, док су попут *Европске истраживачке групе* или *Европске фондације* додатно указале на релевантност ове теме. Код већине партија у Британији је присутан националистички образац

евроскептицизма, који се огледа у страху од губитка суверенитета националне државе и „хиљаду година дуге историје“.

Мање евроскептичне партије у Британији:

Тврди евроскептицизам Меки Евроскептицизам

Независна партија Велике Британије Зелена партија

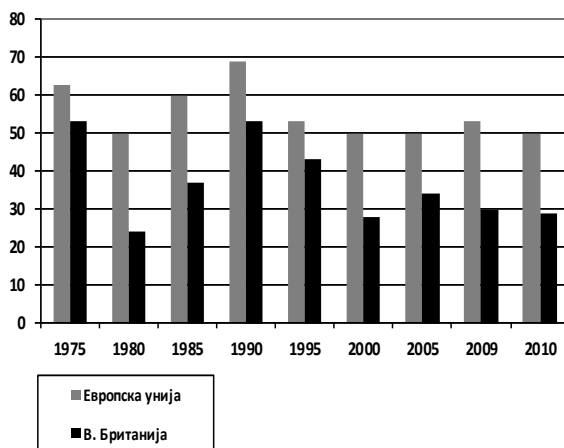
Социјалистичка радничка партија Социјалистичка алијанса

Британска национална партија Демократска унионистичка партија

Шкотска социјалистичка партија

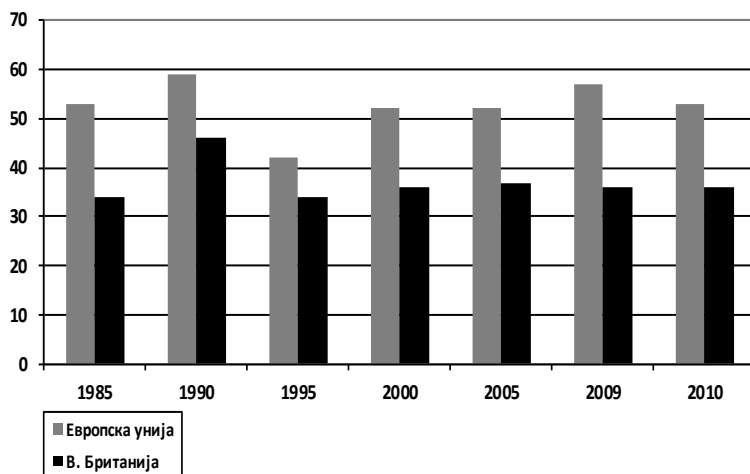
Како би био пружен што бољи увид у целокупно друштвено стање у Британији корисно је навести Еуробарометар истраживањима.⁷ Ради компаративне анализу пажња ће бити усмерена на неколико питања, као што су став о самом чланству у Европској унији, питање о бенефицијама које је држава добила по уласку у ЕУ, вера у саме институције уније.

Табела 1 - Да ли сматрате да је учлањење ваше државе у ЕУ добра ствар?

⁷ Еуробарометар представља серију анкета које спроводи Европска комисија од 1973. године. Ове анкете исказују став јавног мњења према великом броју питања, која се крећу од субјективних доживљаја и ставова о личном животу, па све до евалуирања саме Европске уније и њених институција.

Табела 2 - Да ли сматрате да је ваша држава искористила чланство у Европској унији?

У табели 1 и 2 уочава се да су одговори грађана Велике Британије слични просечним резултатима одговора свих испитаника из ЕУ. Године које треба издвојити су 1990. и 2000. 1990. Забележено је за услове Велике Британије ванредно позитивно мишљење о ЕУ, али то се објашњава ентузијазмом који је тих година владао читавом Европом. На крају миленијума осетио се страх грађана од увођења заједничке европске валуте, као и од новог таласа прикључења, што је резултирало опадањем позитивних ставова према европским интеграцијама.

Важно је да се примети да су грађани Велике Британије исказали убедљиво највеће неповерење према ЕУ, јер се чак 64% изјаснило да нема веру у Унију, док је 20% испитаника било на страни оних који верују. Велику Британију прате Грчка и Немачка са 60% и 51% оних који не верују у институције Европске уније. Ако имамо у виду да би становници Велике Британије најмање жалили ако се Унија распадне, онда је теза о изразитом евроскептицизму Британаца и потпуно потврђена. У Немачкој се среће потпуно другачија слика него код Британаца, па ће опозитним став Немаца о ЕУ бити приказан у следећем одељку.

3. Евроскептицизам у Немачкој

Немачка није позната по евроскептицизму, шта више она представља модел државе која је веома наклоњена идеји европских интеграција. У овој држави постоји широко прихваћени консензус око европског пројекта, јер су ставови политичких партија углавном уједначени када се постави питање европског суверенитета и економске међузависности држава у Европи. Овакво опште прихватање произилази из више чинилаца, пре свега из пермисивног консензуса који је присутан у јавном мњењу. Свему томе значајно доприноси и јака индустријска производња и снажан банкарски сектор који су веома профитирали од слободног европског тржишта. Унутар дебата у академским круговима, немачки случај је представљан као изузетак, поготово ако се врши поређење са Британијом и Шведском. Зато се може поставити питање где се заправо налазе евроскептици у Немачкој?

Ако би се искористила класификација Тагарта и Сербиака на „тврди“ и „меки“ евроскептицизам, видело би се да у Немачкој веће странке углавном подржавају европски пројекат. Такве странке се у овом случају могу назвати једним заједничким именом - европрагматицима, док се међу мањим странкама могу препознати евроскептични елементи.⁸

8 Lees, Charles: "The Limits of Party-Based Euroscepticism in Germany", *Opposing Europe? - The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Aleks Szczerbiak, Paul Taggart), стр. 31, Oxford University Press, Oxford, 2008.

Табела: Типологија позиција политичких партија у Савезној Републици Немачкој.

Европрагматици	Меки евроскептици	Тврди евроскептици
Социјалдемократска партија	Леви (Die Linke)	Националдемократска партија Немачке
Зелени	Лева струја Социјалдемократске партије	Републиканци
Странка слободних демократа	Националисти из редова Странке слободних демократа	Немачка народна партија
Хришћанско демократска унија Немачке/ Хришћанско демократска унија Баварске	Десничарски елементи Хришћанско демократске уније	

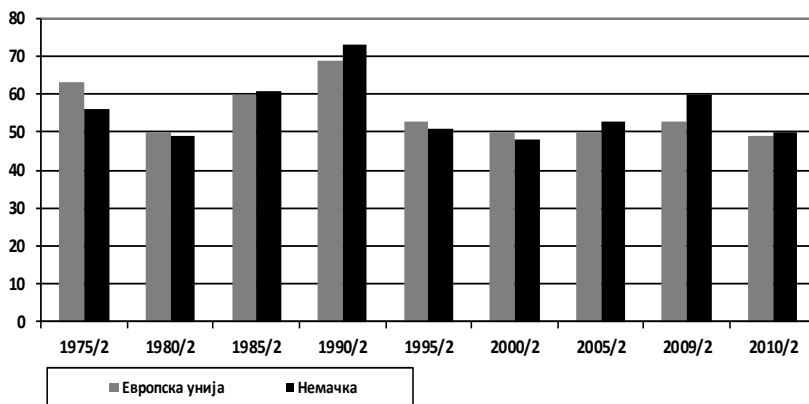
Резултати Еуробарометра показују значајан пад позитивних ставова Немаца по питању Уније током последње деценије XX века и прве деценије XXI века. Од раних деведесетих, ситуација се нагло мења и на место наизглед неограничене подршке европским интеграцијама долази знатно опрезнији став. Ова испитивања јавног мњења показала су да је Немачка достигла европски просек, а у неким случајевима чак је и пала испод њега. На овакво повећање скептицизма посебно су утицала два разлога. Први и по мишљењу аутора битнији, јесте увођење заједничке валуте - евра. Други, такође важан разлог, је проширење Европске уније, нарочито оно које се догодило 2004. Године.⁹

Што се тиче политичких партија и њихових ставова према овим великим променама унутар Европске уније, ту не долази до тако драстичне промене као у ставовима јавног мњења. Не постоји ни једна велика водећа странка у политичком спектру Немачке која представља претњу по традиционално проевропски став. Тагарт и Сербиак указују на ову

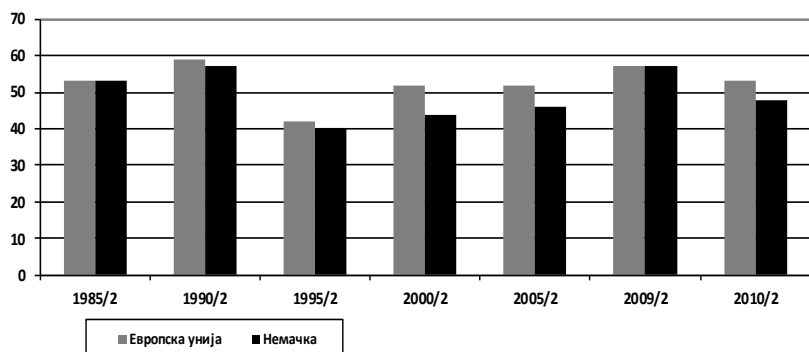
9 Busch, Klaus; Wilhelm Knelangen: „German Euroscepticism“, *Euroscepticism: Party politics, national identity and european integration* (Robert Harmsen; Menno Spiering), str. 84, Rodopi, Amsterdam, New York, 2004.

чињеницу говорећи да ако тражимо евроскептицизам који је базиран у партијама и њиховим политикама, немачке партије у том светлу и даље не представљају битан чинилац.¹⁰ Но, не може се рећи да Немачка није променила своју позицију на европској сцени. И поред тога што се додатно оснажила и постала можда и мотор покретања Европске уније, Немачка је сада више него икада окренута заштити својих националних интереса, а питању интеграција приступа на много више инструменталан начин.

Табела 1 - Да ли мислите да је чланство ваше државе у ЕУ добра ствар?

Табела 2 - Да ли је ваша држава искористила чланство у ЕУ?

10 Szczerbiak, Aleks and Taggart, Paul: „Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, the Euro and Europeanisation“, u *SEI Working Paper*, str. 9-12, University of Sussex, Sussex, 2000.

Прва табела указује нам на већ истакнуту чињеницу да је мишљење немачког јавног мњења по питању европске политике у већини позитивно, али се може уочити и нагли пад оваквих ставова након почетка деведесетих година. Међутим, важно је приметити да овакав пад није присутан само у Немачкој, него да је то то тренд карактеристичан за целу Европску унију. Пораст незадовољства зависи пре свега од економских фактора, тачније од страха да ће због прихватања заједничке европске валуте доћи до инфлације у држави и смањења животног стандарда. Одбијање евра има емотивну димензију, те се неретко заснива на патриотским осећањима и везаности за бившу немачку марку. Немачка марка значила је далеко више од средства плаћања у овој држави, односно она је национални симбол економског просперитета након Другог светског рата.

Користећи се овим резултатима видимо да тврди евроскептицизам тј. принципијелно противљење Европској унији и интеграцијама, како га дефинишу Тагарт и Сербиак, у Немачкој заступају оне странке које су маргинализоване на политичкој сцени. И друга табела, која се бавила питањем да ли је Немачка добро искористила све бенефиције ЕУ, указала је на сличан тренд - до почетка деведесетих година прошлог века већина Немаца је сматрала да су бројне бенефиције искоришћене. Крајем деведесетих долази до обрта у овим ставовима, те је већина Немаца веровала супротно. Када је 2009. и 2010. године нестао страх од великих промена које су се догодиле, ставови су се опет приближили вредностима које су имали и пре деведесетих.

Будућност Немачке у оквирима ЕУ и њене амбиције су од деведесетих година прошлог века стално отворене теме за дискусију. На политичкој сцени присутни су политичари који отворено критикују ЕУ или исказују скепсу према целом пројекту, али они и даље остају усамљени унутар политичких партија те таква мишљења не успевају да се наметну као јединствен став читаве странке. Оваква идеологија „црне овце“¹¹ више није искључиво присутна само у маргинализованим партијама, већ је постала свакодневица и у крупним

11 Teschner, Julia: „No longer Europe’s Europhiles? Euroscepticism in Germany in the 1990s“, Journal of European Integration, str. 74, Routledge, London, 2000.

политичким чиниоцима немачког страначког система. Чак је и бивши канцелар Герхард Шредер указивао на проблеме које заједничка европска валута може да донесе. На исти проблем указивао је и његов противник Ендмунд Штојбер.¹²

Представници тврде струје евроскептицизма у Немачкој налазе се на линији крајње деснице. Партије екстремне деснице успевају да освоје гласове на локалним изборима и да имају своје представнике на најнижим нивоима немачког парламентарног система, али са ових позиција им је практично онемогућен шири утицај на политичку ситуацију, као и на јавност. Како нису добиле своје представнике у Бундесрату, а немају ни своје представнике у Бундестагу, ове странке никада нису имале прилику да активно учествују у креирању државне политике. Код њих се преплићу појмови евроскептицизма и еврофобије, те је самим тим тешко тачно се фокусирати на тврди немачки евроскептицизам.

Водећа реч у сфери меког евроскептицизма у Немачкој свакако припада Левима (Die Linke). Који се залажу за очување ЕУ као „незаобилазног поља за политичке акције које су усмерене ка обезбеђивању мира у Европи”. Такође, они сматрају да је Европска Унија потребна како би се савлада-ла економска криза како би се очували интереси запослених, али са друге стране је потребна да би се кроз њу извршила социо-еколошко реструктурисање унутрашњег европског тржишта. Но, њихова скепса се јасно огледа у закључку да „Европа и Европска унија нису довољно добро опремљене за ове задатке” (Програм Левих за изборе 2009).

Друга по величини партија у Немачкој, Социјалдемократска партија, је током деведесетих година кокетирала са неким евроскептицизмом, а њено лево крило и даље је остало до неке мере евроскептично. Упркос претпоставкама да ће постављање проблема Европске монетарне уније у центар политичке кампање пред изборе донети значајан број гласова, овај потез је само додатно дестабилизовао Социјалдемократску партију и умањио јој подршку међу гласачима. Ово је био уједно показатељ да евроскептичне идеје могу да буду

12 Busch, Klaus; Wilhelm Knelangen: „German Euroscepticism“, *Euroscepticism: Party politics, national identity and european integration* (Robert Harmsen; Menno Spiering), стр. 90, Rodopi, Amsterdam, New York, 2004.

део дискурса политичких партија у Немачкој, али не и његова окосница.¹³

Као што смо видели, у немачком јавном мњењу постоји јасно изражена евроскептична нит, али она још увек није прешла на ниво званичне политике. Та нит пре свега преовладава у реакционарном делу немачког становништва које је склоно десном или левом екстремизму. Изостанак јаког евроскептицизма у политици је пре свега резултат обесхрабрености припадника немачке политичке класе који заступају овакве идеје, што и није изненађење јер системско деловање највећих политичких актера практично онемогућава да евроскептични ставови добију већи публицитет.

4. Евроскептицизам у Шведској

Шведски евроскептицизам је у великој мери условљен позитивном сликом коју нација гаји о самој себи. Честа је визија јединственог шведског модела који наглашава демократију, једнакост и социјалну заштиту, па је самим тим уверено веровање да се он налази под опсадом „назадних“ европских закона и директива. Тако за Швеђане Европљани представљају *другог*, у односу на којег се развија самодовољно национално биће. Евроскептицизам у Шведској представља резултат самоперцепције становништва, које верује да је њихова држава специјална, либералнија, више социјална у односу на друге државе Европе. Овакве представе биле су нарочито карактеристичне после Другог светског рата, али са развојем држава благостања широм континента оваква представа изгубила је донекле своју потпору у реалности, док е слика остала присутна у јавном мњењу.

Године 1995. Шведска се заједно са Финском и Аустријом прикључила Европској Унији, али ово прикључење прошло је у јаком евроскептичном светлу. На референдуму који је одржан 13. новембра 1994. године 52,3% становништва је било за улазак Шведске у ЕУ, док је 46,8% било против. Чињеницу да је евроскептицизам веома присутан у шведском јавном мњењу потврђује и податак да је излазност на референдуму била веома висока, чак 83,3% од укупног гласачког тела. Главни узроци евроскептицизма у Шведској

13 Lees, Charles: "The Limits of Party-Based Euroscepticism in Germany", *Opposing Europe? - The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Aleks Szczerbiak, Paul Taggart), str. 19, Oxford university press, Oxford, 2008.

су културолошког карактера и заснован је на перцепцијама националне супериорности, посебно у области равноправности полова и заштите животне средине.

Дуго после прикључења Шведске Европској унији, грађани су били сумњичави према овом потезу. Прецизније речено, требало је седам година, према подацима Националне агенције за статистику, да број оних који одобравају приступање надјача број европротивника. Изузетно лош став јавног мњења према ЕУ је ескалирао одмах након референдума, што је уједно и био један од најважнијих разлога да 1997. године влада објави да неће учествовати у Европској монетарној унији - ЕМУ и трећој фази увођења заједничке валуте која је започела 1999. године.

Од почетка континенталне сарадње у Европи Шведска је била поприлично уздржана. Разлог за овакав став је била пре свега државна неутралност, која је после Хладног рата учинила да она буде нефлексибилна по питању интеграција. Политика коју је ова држава спроводила често је могла да се окарактерише и као изолационистичка, међутим, ако се има у виду да је она једна од држава оснивача Европске асоцијације за слободну трговину и да је у два наврата имала улогу придружног члана ЕУ, пре него што је и званично аплицирала за чланство, онда се у таквом процесу интеграција огледа скепса, али не и фобија.

Ово *непријатељство* према Европској унији се јасно огледа у партијском систему, који је након мањих турбуленција крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века, попримио релативно стабилан облик од седам странака које су релевантни политички чиниоци и које креирају владу. Од ових седам партија једино Зелени, не припадају једном од два политичка блока. Са леве стране постоји *социјалистички блок*, који се састоји од Лево партије и Социјалдемократске партије. Лева партија је 1990. променила своје име, некада се звала Комунистичка унија, док социјалдемократе представљају шведску најјачу партију, са блиским и изузетно јаким везама са водећим синдикатима. Тезу да је Шведска превасходно левичарски настројена држава потврђује чињеница да је на изборима од 1945. до 2010. просечан број гласова левичарског блока био око 45%, што је далеко више од њихових ривала. Иако до 2002. само девет година левичари нису били

на власти, та ситуација се значајно променила од 2006. на даље, када је Алијанса за Шведску формирала владу у два мандата.

На десном центру налази се други блок, *Алијанса за Шведску*, коју сачињавају четири буржоаске партије. Партија Центра формирана је 1913. године као партија која има за задатак да брани интересе шведских фармера. Међутим, иако је њен удео гласова у парламенту дошао у непропорционалан положај у односу на становништво које се бави примарним сектором, она је остала јак политички чинилац, који своје гласове углавном добија у руралним подручјима Шведске. Друге две старије странке у овој алијанси су Странка умерене коалиције и Либерална народна странка. Умерени су од седамдесетих година били у знатном паду, јер са неолибералном доминацијом на интернационалној политичкој сцени њихов социјални конзерватизам бива одбачен. Са друге стране либерали, који имају јаку, али диверсификовану базу међу урбаним интелектуалцима и умереним грађанима из руралних области, заступали су једну врсту центристичког, социјалног либерализма. Четврта партија која чини овај блок је Демокришћанска партија, која је нова у парламенту, у који први пут улази 1991. године. Попут других хришћанских партија у протестанској северној Европи, и ова партија базира своје ставове на одбацавању секуларизације друштва.¹⁴

Николас Ејлот указује на чињеницу да су све партије у мањој или већој мери евроскептичне. Свих ових седам партија, осим либерала, су против ЕУ као федерације, а Лева партија и Зелени могу бити окарактерисани као тврди евроскептици. Ове две партије биле су против придруживања и и даље изјављују да желе да Шведска напусти Европску унију. Партија Центра би се према Тагартовој и Сербјаковој типологији могле окарактерисати као мека струја евроскептицизма. Ова странка је позвала своје гласаче да на референдуму за приступање унији заокружи да, јер је ЕУ, према њиховим схватањима најразвијенија европска организација и најефикасније средство за промовисање страначких циљева. Али и оваква унија се мора узети *cum grano salis* јер

14 Aylott, Nicholas: „Softer but Strong: Euroscepticism and Party Politics in Sweden“, *Opposing Europe? - The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Aleks Szczerbiak, Paul Taggart), Oxford University press, Oxford, 2008.

„да би ЕУ могла да се бави важним питањима и да би људи одржали своју веру у њу, она мора да се промени. Веома је битно да се процес доношења одлука унутар уније ограничи много јасније него пре. Одлуке би морале да се доносе у складу са националним законима, на принципу једногласног одлучивања. Првенствено мултилатерални карактер треба да се одржава и на нивоу делегирања одоздо“ (Програм Партије Центра). Оно што ова партија посебно истиче је блиска нордијска кооперација, јер је то за њих једини начин да се оснажи позиција нордијских земаља унутар Уније, те ова сарадња треба да настави да се развија и да буде што је више могуће отворена.

Као што се може видети, меки евроскептицизам може се пронаћи у свим партијама, али социјалдемократе, демокришћани и центристи имају организоване евроскептичне фракције унутар партије. Пракса идеолошког фракционализма није карактеристична за шведски политички систем, али разлог за овакву ситуацију је веома једноставан - ове три странке имају значајан број припадника и симпатизера који сматрају да је њихово руководство исувише наклоњено процесу европских интеграција.¹⁵

Евроскептична фракција међу социјалдемократама се развила кроз бројне инкарнације. *Социјалдемократе против Европске комисије* су формиране још 1993. године. Иако је њихова организација званично расформирана након референдума 1994. њени симпатизери су остали у контакту преко мреже *Социјалдемократска критика ЕУ*. У октобру 2002. Влада је расписала референдум за септембар наредне године, на коме су грађани имали да одлуче да ли су за приступање ЕМУ. Убрзо после расписивања референдума, *Социјалдемократска критика ЕУ* трансформисала се у *Социјалдемократе против ЕМУ*. Оваква опција се може назвати меким евроскептицизмом, а ту тврдњу можемо аргументовати чињеницом да је тек незнатан број социјалдемократа Шведске спреман да се одрекне ЕУ у потпуности. Веру у ЕУ Социјалдемократска партија исказује у свом програму и они тврде да је циљ социјалдемократије Европа изграђена

15 Aylott, Nicholas: „Softer but Strong: Euroscepticism and Party Politics in Sweden“, *Opposing Europe? - The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Aleks Szczerbiak, Paul Taggart), стр. 184, Oxford university press, Oxford, 2008.

на миру и сарадњи. Самим тим је од пресудног значаја да се Европска унија отвори и за остале европске земље које желе да постану чланице уније, те да се на овај начин споји Европа као континент, који је превише дуго био подељен (према Програму Социјалдемократске партије).

Многи евроскептици доводе у питање демократски легитимитет ЕУ, тврдећи да постоји дискрепанција између шведског појма демократије и праксе коју води Унија, а ту је транспарентност кључни проблем, што смо видели и у програму социјалдемократа, који се могу окарактерисати као европрагматици. Шведска забринутост за квалитет демократије унутар Европске уније није детерминисана искључиво политичким и моралним идејама и нормама, већ и географски. Референдум из 1994. показао је значајан јаз између ставова унутар руралних и урбаних подручја. Велики градови попут Стокхолма, Гетеборга и Малмеа гласали су у корист чланства у ЕУ, док у унутрашњости, а поготово на северу земље, јавно мњење веома скептично по питању приступања у унију.¹⁶

Фракција слична већ поменутој у Социјалдемократској партији постоји и у Партији Центра, мада је овде случај да је Партија центра ближа евроскептичној позицији за разлику од својих противника. *Центар против ЕУ* је основан у јесен 1992. јер је одређени део чланства био незадовољан одлуком конгреса странке да подржи аплицирање Шведске за чланство у ЕУ. Ова фракција је убрзо подржана и од стране функционера странке, те се на тај начин још више оснажила скептична позиција. Упркос јасној институционалној структури, ова фракција је себе окарактерисала као мрежу, која има за циљ да промовише дебату и разговор о питању европских интеграција.

Исто важи и за трећу важну фракцију, *Демохришћани за алтернативну ЕУ политику*. Они су настали као реакција унутар Демохришћанске партије, након што су први пут ушли у парламент 1991. „Окидач“ за овакав тврди евроскеп-

■

16 О томе: Sunnus, Milena: „Swedish euroscepticism: democracy, sovereignty and welfare“, *Euroscepticism: Party politics, national identity and european integration* (Robert Harmsen; Menno Spiering), str. 197, Rodopi, Amsterdam, New York, 2004.

тицизам је био страх од превеликог приближавања посланика у парламенту идејама Европске уније.¹⁷

Упоредо са питањем суверенитета и демократије као основних узрочника евроскептицизма у Шведској, постоји још један битан разлог за ову скепсу, а то је питање неутралности. Неутралност постоји као дубоко укоренења карактеристика у шведском националном бићу, те је питање заједничког одбрамбеног система Европе осетљива тема за шведско јавно мњење. С обзиром на страхоте рата које су преживеле земље оснивачи ЕУ, разумљива је њихова разлика у односу на Шведску, која уживала дуг период без озбиљнијих сукоба. Чињеница да Шведска скоро двеста година није учествовала у рату, значајно доприноси идеји неутралности.

Литература

- Антонић, Слободан: *Вишијевска Србија*, Чигоја штампа, Београд, 2011.
- Антонић, Слободан: „ЕУ скептицизам у Србији“, зборник *Србија у предворју Европске уније: искушења и могуће исходите* уредник Гордана Живковић, Институт за европске студије, Београд, 2010.
- Aylott, Nicholas: „Softer but Strong: Euroscepticism and Party Politics in Sweden“, *Opposing Europe? - The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Aleks Szczerbiak, Paul Taggart), Oxford university press, Oxford, 2008.
- Belloni, Roberto: „European Integration and the Western Balkans: Lessons, Prospects, and Limits“, *Journal of Balkan and Near Eastern studies*, Trento University, Trento, 2009.
- Busch, Klaus; Wilhelm Knelangen: „German Euroscepticism“, *Euroscepticism: Party politics, national identity and european integration* (Robert Harmsen; Menno Spiering), Rodopi, Amsterdam, New York, 2004.
- Гелнер, Ернест: *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

17 Aylott, Nicholas: „Softer but Strong: Euroscepticism and Party Politics in Sweden“, *Opposing Europe? - The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Aleks Szczerbiak, Paul Taggart), str. 186, Oxford University press, Oxford, 2008.

- Gifford, Chris: *The Making of Eurosceptic Britain - Identity and Economy in a Post-Imperial State*, Ashgate e-Book, Aldershot, 2008.
- Хофбауер, Ханес: *Проширење ЕУ на Исток - од Drang nach Osten до интеграције периферије у ЕУ*, Филип Вишњић, Београд, 2004.
- Кнежевић, Милош: *Евроскептицизам*, Заслон, Београд, 2008.
- Lees, Charles: "The Limits of Party-Based Euroscepticism in Germany", *Opposing Europe? - The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Aleks Szczerbiak, Paul Taggart), Oxford university press, Oxford, 2008.
- Смит, Ентони, *Национални идентитет*, Библиотека 20. век, Београд, 1998.
- Sunnus, Milena: „Swedish euroscepticism: democracy, sovereignty and welfare“, *Euroscepticism: Party politics, national identity and European integration* (Robert Harmsen; Menno Spiering), Rodopi, Amsterdam, New York, 2004.
- Szczerbiak, Aleks and Taggart, Paul: „Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, the Euro and Europeanisation“, *SEI Working Paper*, University of Sussex, Sussex, 2000.
- Teschner, Julia: „No longer Europe’s Europhiles? Euroscepticism in Germany in the 1990s“, *Journal of European Integration*, Routledge, London, 2000.
- Usherwood, Simon: „Bruges as a Lodestone of British Opposition to the European Union“, *Collegium, College of Europe*, Bruges, 2004.
- Wellings, Ben (2011): „Political Resistance to European Integration and the foundations of contemporary English nationalism“ www.psa.ac.uk
- http://en.die-linke.de/fileadmin/download/english_pages/programme_of_the_die_linke_party_2011/programme_of_the_die_linke_party_2011.pdf
- <http://www.centerpartiet.se/Documents/otherlanguages/idepregeng.pdf>
- http://www.socialdemokraterna.se/upload/Internationellt/Other%20Languages/party_program_english.pdf

Stefan A. Eftimovski

EUROSCEPTICISM IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION

Resume

This article deals with the analysis of euroscepticism within three major and a lot of different countries from European Union, it points to the diversification of ideological questions of political parties in these countries. Euroscepticism in the last decade established itself in the political discourse in Europe. Increasing number of member states of the European Union, have imposed many new issues related to the survival and future of the EU . On the one hand, euroenthusiasts supports the idea of to join the EU to strengthen the influence of nation-states in Europe, while sceptics says that just further diminished sovereignty within the EU.

In addition to concerns about the survival of the nation and sovereignty within the EU , there are several causes that affect the birth of the eurosceptic views. It should first of all be emphasized economic reasons for scepticism towards further integration, which is reflected in the negative attitude towards the single European currency. Euroscepticism is the result of reactions and actions stemming from fear of loss of identity.

As the pace of European integration became greater, so the question of national sovereignty and identity become more important. This directly resulted in additional growth of euroscepticism in the Conservative Party, and the establishment of smaller eurosceptic parties. As for the political parties in the UK , there is a more or less pronounced euroscepticism in most parties present on the UK's political scene. Among the soft eurosceptic parties there can be find the larger ones such as the Labour and Conservative parties.

Regarding to this problem, Germany is not similar at all to the UK, also it is not known for euroscepticism, moreover it is a model of a state that is very sympathetic to the idea of European integration. In this country there is a widely accepted consensus on the European project, because the positions of political parties generally uniform about the question of European sovereignty

and economic interaction between countries in Europe. We have seen that there is not one big party among the leading political spectrum in Germany, which represent a threat to the traditionally pro-European stance .

In Germany, there is more present europragmatism, however, it must be said that Germany has changed its position on the European scene. In addition to further strengthen of Germany, it is now more than ever facing the protection of their interests, and the integration of access to much more instrumental way.

At the end of the paper I presented Sweden, which is in many aspects different and specific in relation to other European countries. Swedish euroscepticism is largely determined by the positive image that the nation grows on itself. A common vision of a unique Swedish model that emphasizes democracy, equality and social protection, and is therefore a widespread belief that it is under "siege" of European laws and directives. In this way, I gave a comprehensive presentation differences in manifestation of euroscepticism, and proved that a concept like this can be presented and accepted in many ways. In order to fully encompass euroscepticism we should use multilayered look at all the factors of this concept.

Key words: euroscepticism, European integration, party politics, Sweden, Germany, Great Britain, European Union.

Овај рад је примљен 25. октобра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 17. децембра 2013. године.

АКТУЕЛНОСТИ

Душан Пророковић, Милорад Перовић

СТРАТЕШКИ КОРИДОРИ И ЦЕВОВОДИ
И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ГЕОЕКОНОМСКИ
ПОЛОЖАЈ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА..... 105-133

Дејан Мирковић

БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ ИЗ 2013.
И БЕЧКА КОНВЕНЦИЈА О
МЕЂУНАРОДНОМ УГОВОРНОМ ПРАВУ 135-154

*Душан Пророковић**
*Милорад Перовић***

СТРАТЕШКИ КОРИДОРИ И ЦЕВОВОДИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ГЕОЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА

Сажетак

Рад се бави оценом текућег геоекономског положаја балканских држава и могућношћу његовог побољшања. Та могућност је повезана са реализацијом најављених стратешких пројеката од континенталног значаја. У том смислу, структура овог рада је подељена на три дела. У првом делу се анализира геоекономски положај земаља Балкана. У другом значај паневропских саобраћајних коридора који пресецају Балкан. Док се у трећем делу разматра питање исплативости и могућности изградње цевовода стратешког карактера.

Кључне речи: геоекономски положај, Балкан, коридори, гасоводи, нафтоводи, Јужни ток, Набуко, ЦПОТ, АМБО, Трансјадрански гасовод.

* Доктор политичких наука и извршни директор Центра за стратешке алтернативе из Београда

** Докторант на Привредној академији у Новом Саду и екс-секретар Мешовите српско-румунске енергетске комисије „Ђердап“.

Геоекономски положај балканских држава

Како се мењала политичко-географска карта југоисточне Европе, тако се мењала и класификација шта се може, а шта не може уврстити под Балкан. У предвечерје Првог светског рата Томаш Масарик (*Tomáš Garrigue Masaryk*) је приметио, како до Првог балканског рата Румунија и Грчка нису уврштаване у Балкан, а да то често није био ни случај са Далмацијом и чак - Босном! После Другог балканског рата, све се променило. Балкан је обухватао све побројане области¹.

Извесно, ово је географски регион на југоистоку Европе, окружен Јадранским, Јонским, Средоземним, Егејским, Мраморним и Црним морем. Мора представљају источну, јужну и југозападну границу Балкана, али се поставља питање његове северне и западне границе. Јован Цвијић је Балканским полуострвом називао подручје које се простире јужно од река Саве и Дунава. С обзиром да река Сава настаје спајањем Саве Долинке и Саве Бохињке, код места Радовљице у северозападној Словенији, према Цвијићевој дефиницији се може закључити како западну границу Балкана представља планински масив Јулијских Алпа. Сам Цвијић наводи како несумњиво цео простор до ушћа Купе у Саву јесте део полуострва, али да проблем настаје у даљем кретању ка северозападу. „Уопште се узима да она најпре иде Купом па се даље наставља у правој линији преко динарских венаца до Ријеке на Јадранском мору. Ова граница је у многome вештачка. Не подудара се ни са рељефом, јер прелази динарске венце, ни са етнографским фактима... Природније би било да се северна граница Полуострва продужи од ушћа Купе долином Саве и љубљанским басеном до везе система планина са Алпима. На западу је његова граница јасно означена Сочом“² У енциклопедијским изворима се може пронаћи како северозападну границу представља река Идријца, која извире испод Јулијских Алпа, а затим се улива у Сочу (ита. *Isonzo*).³ Соча се

1 Masaryk, Tomáš Garrigue: *Österreich und der Balkan, Die Balkanfrage*, Verlag von Duncker und Humboldt, München/ Leipzig, 1914, стр. 144. [elektronska verzija]

2 Цвијић, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*. [Kindle version]. Београд 1922, стр. 6

3 На пример у: The New Encyclopaedia Britannica[*The Balkan Peninsula*], vol. 1,

потом улива у Јадранско море код италијанског града Монфалконе.⁴

У овако „овичено“ Балканско полуострво, а посматрајући политичко-географску мапу прве деценије XXI века, улазиле би са својим целокупним територијама-Бугарска, (БЈР) Македонија, Грчка, Албанија, Црна Гора и Босна и Херцеговина, затим четири петине територије Србије (изузимајући само подручје северне српске покрајине Војводине), три петине Хрватске, једна трећина Словеније, око једне десетине Румуније (подручје Северне Добруце и делте Дунава), те италијанске провинције Горица (*Provincia di Gorizia*) и Трст (*Provincia di Trieste*), и турски део Тракије.

Мапа бр. 1: Балканско полуострво

Ипак, у овим границама Балкан нико никада није сагледавао. Италија се уопште не сматра Балканом, а углавном ни Словенија, док се са друге стране Румунија често придодаје Балкану. Уочљиво је и да се због културне блискости и повезаности Хрвата са осталим јужнословенским народима Хрватска углавном „смешта“ на Балкан, мада хрватска поли-

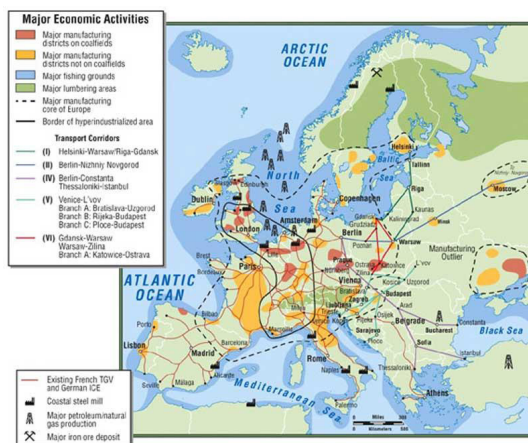
London, 1993, p. 833.

4 ита. *Monfalcone*; стари српски назив за ово место на обали Тршћанског залива је - *Тршић*, док се у словеначком језику користи назив - *Тржич* (ориг. *Tržič*).

тичка и академска јавност упорно одбија да се њихова земља назове делом Балкана. Нешто слично видљиво је и код дела румунске културне и политичке елите, која радије означава своју земљу као средњоевропску.

Аутори овог рада, ослањајући се на политичке и географске критеријуме, као и на историјску фактографију, под балканским земљама подразумевају све државе настале распадом СФР Југославије, Бугарску, Румунију, Грчку и Албанију.

Приметно је да све наведене државе спадају у групу другоразредних или трећеразредних европских економија. Према Мајклу Данфорду (*Michael Dunford*), европска геоекономска оса се формирала од средине XVI до почетка XVIII века и протеже се (гледано према савременој политичко-географској подели) од североисточне Француске, преко северне Италије, Швајцарске, јужне Немачке, Луксембурга, источних делова Белгије и Холандије до Лондона.⁵

Мапа бр. 2: Мапа економских активности у Европи⁶

У највећем делу у свом континенталном кретању, оса ће пратити ток Рајне и појединих притока ове реке. Најзначајнији економски (финансијски и индустријски) центри у

5 Dunford, Michael: "Economies in Space and Time: Economic Geographies of Development and Underdevelopment and Historical Geography of Modernization". U: Graham, B [ed.]: Modern Europe: Place, Culture and Identity. Arnold, London, 1998, pp. 53-56.

6 Преузето са: <http://www.roebuckclasses.com/maps/placemap/placemapindex.htm> (страница последњи пут посећена 19.11.2012)

тој области ће временом постати: Париз, Женева, Цирих, Милано, Торино, Минхен, Франкфурт, Брисел, Амстердам, Ротердам и Лондон. Ка овом подручју гравитираће и Тулуз, Рим, Беч, Хамбург, Копенхаген и градови са западне обале британског острва. „Од главне европске економске осе, живе куцавице континенталног развоја, у таласима ће се ширити зоне различитог нивоа економске активности и степена укупног развоја. Посматрајући подручје које се простире ка истоку, могу се уочити две зоне различитог степена развијености, које су се налазиле између главне економске осе и Балкана. Прво је подручје које обухвата највећи део Аустрије (укључујући Бохемију, Моравску, Шлезивију и мали део Словеније; то су углавном западне области негдашње Аустроугарске) и делове северне Италије, са Бечом као средиштем, најразвијенијим економским, образовним и научним центром. То је подручје високог степена развоја и економске активности, али ипак у извесном заостатку за простором главне економске осе, па би се могло окарактерисати не као „главна“, већ као „прворазредна“ економска зона. Друго је подручје које обухвата Мађарску, већи део Словеније, западне делове Словачке и Хрватске, северне делове Србије, северозападне делове Румуније и јужне делове Пољске. У овом подручју је приметно ослањање на пољопривредну производњу и експлоатацију природних ресурса (шуме, рудна богатства). Заостатак за „прворазредном“ економском зоном је евидентан на свим пољима. Ово подручје би се могло назвати „другоразредном“ економском зоном“^{7,8} Остатак балканских држава, што укључује-највећи део Србије, централне делове Румуније, БиХ, Црну Гору, Македонију, Албанију и Бугарску, се према ово класификацији сврстава у последњи, трећи разред.

Већи је број разлога због којих је дошло до оваквог историјског развоја. Још од позног Средњег века, највећи део Балкана је био под турском управом, а све до почетка XIX века у привредном систему Отоманског царства је заузимао

7 Пророковић, Душан: *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*, Службени гласник: Геополитика, Београд, 2012, стр. 159.

8 Захваљујући развијеној трговини и бродоградњи, у групу другоразредних економија се може сврстати и Грчка, која у кретању по замишљеној геоекономској оси више прати правац преко Апенинског, а мање преко Балканског полуострва.

периферни положај⁹. Уз то, карактеристичне су биле и честе нестабилности узроковане побунама и ратовима на овом подручју, што је узроковало периодичне економске и социјалне потресе. Стварање модерних држава балканских народа утицало је да се убрзају процеси технолошког осавремењавања, изградње саобраћајне инфраструктуре и оснивања институција од јавног значаја, што је подстакло економску активност. Међутим, све то није допринело значајнијем смањивању заостатака у односу на западноевропске земље.

Табела бр. 1: Категоризација балканских држава према критеријумима Мајкла Данфорда

Геокономска категорија	Балканска држава
<i>Европска геокономска оса</i>	-
<i>Прва категорија</i>	-
<i>Друга категорија</i>	Словенија, Хрватска, Грчка
<i>Трећа категорија</i>	Румунија, Бугарска, Србија, Албанија, БиХ, Македонија, Црна Гора

Док се почетком XX века у Данској и Холандији развијала високо капитализована и специјализована индустрија, а у Аустроугарској бележио стални раст продуктивности, балканске земље су биле ограничене да своју економију базирају на пољопривредној производњи заснованој на обрађивању малих поседа и извозу сировина. Кашњење у примени савремених агротехничких мера, изградњи капиларне путне и железничке инфраструктуре, потом и електрификацији, доприносило је неконкурентности балканских привреда на европском нивоу.¹⁰ У другој половини XIX века, укупан индекс индустријске производње свих балканских држава није премашивао 1% од укупног индекса индустријске производње Велике Британије.¹¹

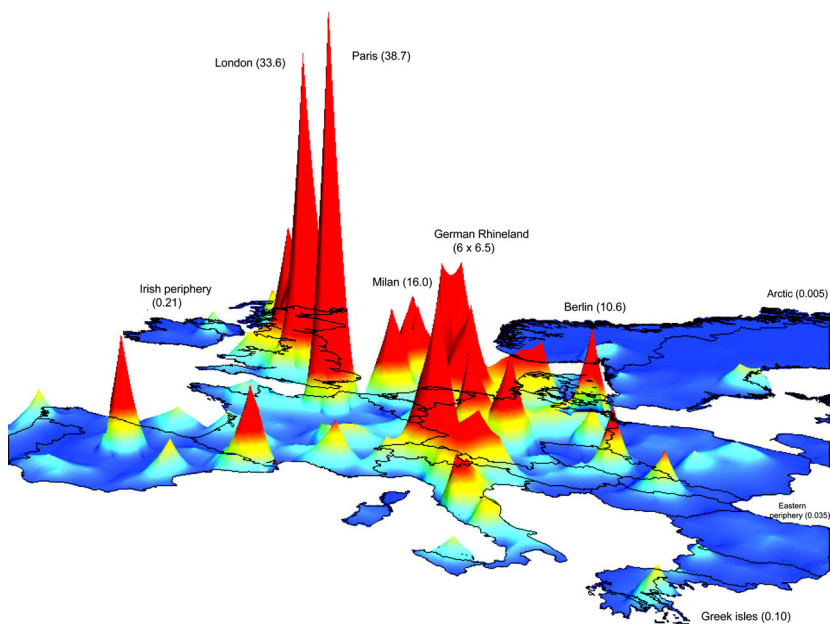
Убрзани развој по завршетку Другог светског рата потрајаће непуне две деценије, после чега наступа стагнација, зато што је овај модел садржао неколико структурних

9 Kreiser, Klaus; Neumann, Cristoph: *Dějiny Turecka*. Lidové noviny, Praha, 2010, str. 61-71.

10 Робертс, Џон М. : *Европа 1880-1945*, Clio, Београд, 2002, стр. 30-52.

11 Bairoch, Paul: „International Industrialization Levels 1750-1980“, *Journal of European Economic History*, vol. 11, Rome, 1982, p. 329.

грешка, међу којима је највећа било што је „за разлику од ситуације на Западу, где је Маршалов план јасно одређивао у којој ће земљи каква индустрија најрентабилније да се развија, Москва је у својој утицајној сфери инсистирала на привидном политичком примату националних држава“. Покушај самосталног равномерног развоја свих грана индустрије у малим и зависним економијама, довео је до претераног исцрпљивања зарад постизања скромних резултата. Временом је разлика у технолошкој развијености западних земаља, које су између себе све више сарађивале и повећавале степен међузависности не само у области трговине, већ и у областима научног истраживања и примене иновација у производњи, и земаља комунистичког Источног блока, постајала све већа.

Графички приказ бр. 1: Висина БДП европских региона¹²

Неконкурентност источноевропских економија у време трајања Хладног рата повећавале су и политичке одлуке Запада. „Источна Европа је остала искључена из процеса технолошког напредовања из Силиконске долине (*Silicon*

12 Преузето са: <http://www.pnas.org/content/103/10/3510/F1.expansion.html> (страница последњи пут посећена 19. 11. 2012)

Valley). Јер, одредбе о ембаргу Координационог комитета за контролу извоза (COCOM- Coordinating Committee for Multilateral Export Control, прим. аут.) које су од 1948/49. ступиле на снагу у оквиру Труманове политике сузбијања источне опасности, спречавале су земље чланице СЕВ да увозе са Запада компјутерску технологију. Оне су и десет година касније (по паду Берлинског зида, прим. аут.) још спречавале извоз производа високе технологије у Русију¹³.

У постхладноратовском периоду долази до праве експлозије такозване „финансијске“ или „симболичке“ економије, насупрот „реалној“ економији, па покретач глобалне економије постаје стално кретање новчане масе и разне шпекулације, а не трговина робом и услугама. „У светској економији „реална“ и „симболичка“ економија постају у знатној мери независна једна од друге“¹⁴.

Како се овај прелаз из комунистичког у капиталистички систем одиграо, у тренутку када је глобална економија почивала на „финансијској економији“ објашњава економски аналитичар Небојша Катић анализирајући економије источноевропских чланица ЕУ. Он закључује да је БДП Летоније, Литваније и Бугарске 2009. године био једнак оном из 1989. године, док је просечна годишња стопа раста БДП у Мађарској, Естонији и Румунији била испод просечне годишње стопе раста у време комунизма. Приближно исте стопе раста као у време комунизма имали су и Чешка, Словачка и Словенија, а само је Пољска остварила већу годишњу стопу раста БДП него у комунистичком периоду. Лоши економски резултати покривани су сталним задуживањем. Катић наводи како само три балтичке државе-Литванија, Летонија и Естонија-које збирно имају мање становника него Србија-дугују више од 100 милијарди долара. Укупан дуг источноевропских чланица ЕУ повећао се у последње две деценије за невероватних 10 пута, па сада државе које укупно имају око 100 милиона становника, дугују 850 милијарди долара (ради поређења, треба рећи да је то више него што

13 Hofbauer, Hanes: *Proširenje EU na istok*, Filip Višnjić, Beograd, 2004, str. 45, 48.

14 Зиновјев, Александар: *Запад: феномен западњаштва*, Наш дом, Београд, 2002, стр. 87-88.

заједно дугују Мексико, Бразил и Аргентина са 340 милиона становника).¹⁵

Карактеристика балканских држава које спадају у трећи разред европских економија на почетку друге деценије XXI века, јесте континуално смањивање удела индустријске производње у укупном БДП, што се услед слабо развијене инфраструктуре и ограничених капацитета тржишта не може компензовати развојем сектора услуга, већ се надомешћује сталним задуживањима и све неповољнијим позајмицама, како би се попунио растући спољнотрговински дефицит. Због овога су поменуте земље на најбољем путу да уђу у фазу „фаталне задужености“¹⁶.

У прилог узнетој тези могу се навести и показатељи за конкурентност и технолошку опремљеност националних економија које презентују Светски економски форуми из Давоса (WEF-*World Economic Forum*) и статистичке службе ЕУ. Према глобалном индексу конкурентности-ГИК (GCI-*Global Competitiveness Index*), који утврђује Светски економски форум, Балкан представља економски регион са ниским индексом конкурентности у односу на друге делове света. Најуспешнија балканска држава је Словенија, која се налази на 57, а нејнеуспешнија је БиХ на 100. месту (од посматраних 140 држава, према истраживању за 2011/12. годину)¹⁷.

15 Катић, Небојша: „*Зашто источна Европа заостаје?*“ Чланак објављен у београдском дневном листу *Политика* 20.11.2009. Доступно на интернет страници *Нова српска политичка мисао*: <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/zasto-istocna-evropa-zaostaje-q.html>

16 Према професору братиславског Економског универзитета Игору Косиру, земље које се већ налазе у фази „фаталне задужености“ су данас 11 пута више задужене од осталих држава, са тенденцијом даљег раста дуга, јер су годишњи анuitети који стижу на наплату понекад већи и од целокупног националног БДП-а.

17 Израчунавање ГИК-а подразумева оцењивање параметара разврстаних у три категорије: основне параметре (институције, инфраструктура, макроекономија, здравствена заштита и основно образовање), параметре повећања ефективности (високо образовање, ефективност тржишта, ефективност тржишта рада, развијеност финансијског тржишта, технолошка опремљеност и величина тржишта) и иновације (иновативност-примена иновација у производњи, иновације-развијеност система проналазака иновација). Честе су примедбе на методологију израчунавања ГИК. Тако се на овој лествици Светског економског форума Мађарска налази на 48, Словачка на 69, а Грчка на 90. месту, иако би гледано према неким другим параметрима-БДП-у, степену страних директних инвестиција или укупном извозу-овај поредак изгледао сасвим другачије, а разлике у позицијама између наведених земаља не би биле толико

Табела бр. 2: Положај балканских држава према ГИК

Албанија	БиХ	Бугарска	Грчка	Македонија	Румунија	Словенија	Србија	Хрватска	ЦГ
78	100	74	90	79	77	57	95	76	60

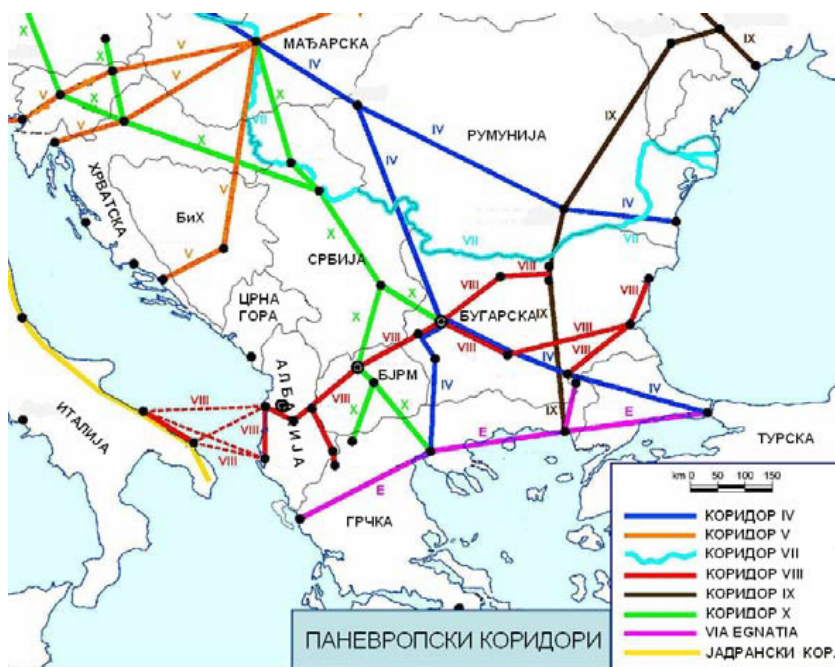
Заостајање Балкана у континенталним размерама видљиво је и из резултата које показује збирни индекс иновативности (*SII-Summary Innovation Index*). Овим показатељом се унутар ЕУ упоређује успешност и конкурентност економских система држава. Поред ЕУ-чланица, индекс се рачуна и за поједине државе које то нису, а међу којима је и Србија. На основу резултата, државе су раздвојене у четири категорије: категорија лидера, категорија пратећих држава, категорија држава које сустижу и категорију заостајућих држава.¹⁸ У првој категорији се налазе водеће економије-Немачка, Велика Британија, Француска, Данска, Финска, Шведска, Холандија и Луксембург, у другој категорији су - Белгија, Аустрија, Кипар, Италија, Естонија и Чешка, у трећој - Пољска, Словачка, Мађарска, Шпанија, Португал, Грчка, Ирска, Словенија и Малта, а у последњој четвртој - Литванија, Летонија, Хрватска, Румунија, Бугарска и Србија.

велике. О овоме више у: The Global Competitiveness Report 2011-12. Appendix: Computation and Structure of the GCI 2011-12. Доступно на: World Economic Forum: www.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf (страница последњи пут посећена 19. 11. 2012)

18 Више на: www.proinno-europe.eu/page/summary-innovation-index-0 (страница последњи пут посећена 19. 11. 2012)

Саобраћајни коридори континенталног значаја на Балкану

Географски положај Балкана је врло повољан. Преко њега воде континенталне саобраћајнице које спајају западну и средњу Европу са Блиским истоком и кавкаско-касписјим подручјем, као и речне саобраћајнице којима се спаја црно-морски басен са атлантским акваторијем. У плановима ЕУ пројектовано је неколико паневропских коридора који би требало да пролазе преко Балкана. То су друмско-железнички коридори IV, V, VIII, IX и X, и речни коридор VII, који се протеже током Дунава.

Мапа бр. 3: *Трасе планираних паневропских коридора преко Балкана*¹⁹

19 Мапа преузета из: Пророковић, Душан: *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*, Службени гласник: Геополитика, Београд, 2012, стр. 400.

Поред овога, треба додати и иницијативу организације Црноморске економске сарадње о изградњи кружног аутопута уз црноморскуобалу кроз Бугарску, Румунију, Молдавију, Украјину, Русију, (Абхазију), Грузију и Турску. То би, у случају реализације, повећало транзитни значај балканских држава и отворило нове могућности за лакши и бржи транспорт роба на тржишта западноевропских држава и црноморског региона, што би утицало на повећање извоза.²⁰

Несумњиво, у интересу балканских држава је повећавање њиховог транзитног значаја. Међутим, са изградњом свих поменутих коридора се касни више од десет година, а вероватно је да се неки пројекти неће никада реализовати. Приметно је да поједини коридори конкуришу једни другима, па се зато може поставити питање економске оправданости повезивања Будимпеште са чак три морске луке на Јадранском мору, као и паралелне изградње коридора IV и X који треба да повезују средњу Европу са Малом Азијом (један иде преко Србије, а други преко Румуније и Бугарске). Поред тога, у последњој деценији су приметне и многобројне несугласности између паневропских пројеката ЕУ и националних пројеката балканских држава. Изградња аутопута пуног профила између Тиране и Приштине је за Албанце представљало кључно национално, а не само саобраћајно питање. Пошто се у његовој реализацији одмакло далеко, онда је логичније и јефтиније да се Приштина повеже на крак Коридора X, чиме би се успоставила нова саобраћајна комуникација на релацији Ниш-Тирана, него да се финансира пројекат изградње Коридора VIII који би се пружао краком некадашњег античког пута *Via Egnatia*. Такође, за Србију и Црну Гору је од великог значаја повезивање Београда са јадранском луком Бар савременом друмском саобраћајницом и модернизацијом постојеће железничке пруге истом трасом, на чему обе земље интензивно раде. Реализацијом овог српско-црногорског пројекта доводи се у питање оправданост изградње источног крака Коридора V, који треба да спаја Будимпешту са луком Плоче.

Што се коридора VII тиче, приметан је све већи број дипломатско-политичких иницијатива које се односе на Дунав. Пловни режим Дунавом регулисан је Конвенцијом о режиму пловидбе из 1948. године, чиме су прибрежне земље

20 О планираној изградњи аутопута око Црног мора више на: www.bsec.org

по први пут у историји добиле управу над целим пловним током Дунава²¹. У политичком, економском и безбедносном смислу, ово је неповољно за већину утицајних западних земаља, пре свега - САД, Велику Британију, Француску, а у одређеној мери и Немачку. Циљ нових дипломатско-политичких иницијатива, суштински јесте промена старих решења и делимично или потпуно преузимање контроле дунавског пловног коридора из руку прибрежних земаља²². Дакле, у овом случају приоритет је нешто друго, а не питање могућих перспектива и развоја балканских земаља. Уз све наведено, мора се упозорити и да је услед велике економске кризе која је захватила западноевропске државе, дошло до смањивања обима финансијских средстава која се издвајају за реализацију пројеката који су започети и одлагања почетка реализације планираних.

У овом делу рада, а уз осврт на већ изнете закључке о „трећеразредности“ економија балканских држава, оправдано је и поставити питање: колико би уопште изградња ових саобраћајних коридора допринела укупном развоју и повећавању БДП!? Закључцима са Берлинског конгреса 1878. године, Србија је била у обавези да преко своје територије изгради железницу која ће повезивати средњоевропске земље са Блиским истоком. Чешки историчар Јан Рихлик (*Ján Rychlík*) упозорава да „за своје време ова необично велика инвестиција није никако значајније утицала на стимулисање развоја српске економије. Испоставило се да је све неопходно за изградњу железнице било довољено из иностранства. Српски радници су учествовали у њеној изградњи и зато били плаћени. Али по завршетку радова огромна већина њих се вратила на своја имања“²³.

ЕУ и њене највеће чланице имају сопствене геоекономске и стратешке интересе због којих желе да реализују планове о изградњи паневропских саобраћајних коридора. Што

21 Lopandić, Duško: *Regionalne inicijative u jugoistočnoj Evropi*, Institut za međunarodnu privredu i politiku: Evropski pokret u Srbiji. Beograd, 2001, str. 158.

22 Међу овим новим организацијама се посебно истиче још од 2001. године институционализовани *Процес сарадње на Дунаву (ПСД)*, који представља „политичко-дипломатску иницијативу која има за циљ пружање новог политичког подстрека за јачање и развој вишестраних односа између подунавских земаља, без успостављања нових институција“, а у чијем раду су посебно активни САД и ЕУ.

23 Rychlík, Ján (a kol.): *Mezi Vídni a Cařihradem I*, Viřehrad, Praha, 2009, str. 244.

се балканских држава тиче, изградња саобраћајних коридора од континенталног значаја је важан предуслов даљег развоја, али то није и довољно само по себи. Основа, на којој се даље треба развијати економија је уска и нестабилна, а балканске државе немају своје место у међународној подели рада.

Планирани стратешки цевоводи и њихов значај

Поред наведених саобраћајних коридора, преко Балканског полуострва је планирана и изградња чак пет енергетских коридора: гасовода „Јужни ток“, „НАБУКО“ и „Трансјадранског гасовода“; и нафтовода „АМБО“ и „ЦПОТ“. Један од кључних стратешких циљева НАТО, ЕУ и Русије на Балкану везан је за питање енергетске безбедности. Балкан се налази на простору значајном за транспорт нафте и земног гаса са блискоисточних и средњоазијских изворишта ка западним тржиштима. САД и ЕУ су животно заинтересоване за транспорт нафте, пошто из домаћих извора задовољавају 50% домаћих потреба - САД, односно само 10% - ЕУ²⁴.

Табела бр. 3: Основни подаци о стратешким цевоводима

пројекат	најављен	дужина (км)	капацитет	фаза реализације
АМБО	1993	912	0. 75 мил. брл/дневно	незапочет
ЦПОТ	2002	1856	1, 2-1, 8 мил. брл/ дневно	незапочет
Набуко	2002	3893	31 млрд. м ³ / год	(трајно) об- установљен
Трансјадрански	2013	870	16 млрд. м ³ / год	припремна
Јужни ток	2007	2380	63 млрд. м ³ / год	у изградњи

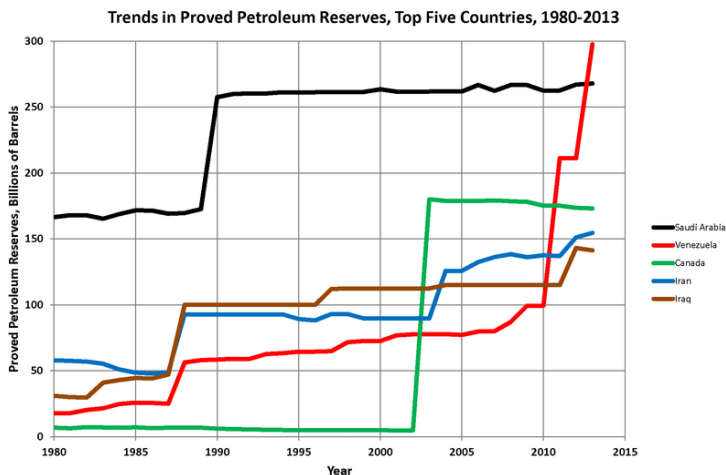
Процене су да ће потрошња нафте на глобалном нивоу расти, а да ће резерве опадати²⁵. За гас су као крајњи корисници посебно заинтересоване западноевропске земље, ко-

24 Krejčí, Oskar: „Geopolitika a energetická bezpečnost USA“. U: *Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti*, Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha, Praha 2008, str. 184-216.

25 Више у: Ђукић, Славољуб: *Време енергије: више од дипломатије*. Службени гласник, Београд, 2009.

је увозе око 70% овог енергента²⁶. У зависности од тога који се енергент посматра-сирове нафта или земни гас, разликује се и приступ у дефинисању циљева енергетске безбедности. Највеће резерве сирове нафте налазе се у подручју Блиског истока (највеће потврђене резерве појединачно имају Венецуела и Саудијска Арабија), али су значајна изворишта и у ширем региону Каспијског језера и у Русији, док се највеће резерве земног гаса налазе у Русији (потврђене резерве од 47 трилиона кубика) и Ирану (28,5 трилиона кубика).

За сада се као једини пројекат, који је изводљив и исплатив, издваја „Јужни ток“. Изградња ценовода је најављена у јулу 2007. године, од стране партнера у овом послу-представника руског Гаспрома и италијанског ЕНИ-ја, а до краја те године су се пројекту придружили још и Бугарска и Србија.

Графички приказ бр. 2: *Промене у потврђеним резервама нафте у пет водећих земаља за период 1980-2013. година*²⁷

Највећи акционар Јужног тока је Гаспром који има половину власништва, док другу половину поседују италијански ЕНИ (20%), немачки БАСФ (15%) и француски ЕДФ (15%). И поред свих ометања и опструкција, изградња је по-

26 Cupalová, Marcela: „Energetická bezpečnost EU“. U: Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti. Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha, Praha 2008, str. 158-184.

27 Преузето са: *Trends in proved oil reserves in top five countries, 1980-2013* (date from US Energy Information Administration)

чела у децембру 2012. године на црноморској обали, наста-
вљена у Бугарској новембра 2013. године, а најављено је да
ће два, од укупно четири вода бити завршена у последњем
кварталу 2015. или првом кварталу 2016. године²⁸. Стога се
може закључити како и од завршетка његове изградње ди-
ректно зависи и питање отварања нових перспектива за бал-
канске државе. Гасовод пролази кроз четири државе Балка-
на: Бугарску, Грчку, Србију и Словенију. Поред тога, у јуну
2013. године је потписан споразум о „мапи пута“ изградње
крака „Јужног тока“ који би се одвајао из Србије у Републи-
ку Српску, што укључује Босну и Херцеговину у пројекат, а
остају отворене могућности повезивања регионалним гасо-
водима мањег капацитета и Македоније (из Бугарске, Грчке
или Србије), Албаније (преко Косова), Црне Горе (из Србије)
и Хрватске (из Србије)²⁹.

Мапа бр. 4: Траса гасовода „Јужни ток“³⁰

- 28 Према вестима руске државне новинске агенције „РИА Новости“. Чла-
нак од 13. 11. 2012. под насловом: „Gasprom, Slovenia Sign Deal on South
Stream Pipeline Stretch“. Доступно на интернет страници: <http://en. ria. ru/ business/20121113/177424702. html> (страница последњи пут посећена 20. 11. 2012)
- 29 Споразум су потписали председник Републике Српске Милорад Додик
и потпредседник Гаспрома Александар Медведев 14. 06. 2013. у Бањој
Луци. Више се може пронаћи на: http://www.b92.net/biz/vesti/region. php?yyyy=2013&mm=06&dd=14&nav_id=722909
- 30 Мапа преузета са: <http://www.balkanmagazin.net/energetika/cid163-21138/juzni-tok-treba-i-rusiji-i-evropi> (страница последњи пут посећена 03.11.2013)

За наведене транзитне земље, реализација пројекта значиће и приходе од транзита, али за све балканске државе отвориће се могућност стабилног снабдевања земним гасом, по знатно повољнијим условима него што је то било до сада. Стога се на овај начин повећава конкурентност произвођача из балканских држава на осталим тржиштима и ствара пред-услов за обнављање индустријске производње. У том контек-сту посматрано, са новом економском активношћу и растом БДП омогућава се и реализација осталих пројеката који се тичу изградње саобраћајних коридора, јер би тада било еко-номске исплативости. У интересу балканских држава је да до стављања у функцију Јужног тока што је могуће пре дође, јер би се тиме смањило заостајање у односу на европску ге-окономску осу.

Иако је још давно најављено, са реализацијом три од наведених пет пројекта се уопште није започело. Вероватно је да два пројекта - „НАБУКО“ и „АМБО“, никада неће ни бити реализоване, или ће, у најбољем случају, њихова реали-зација бити могућа тек за пар деценија.

Када је о пројекту „АМБО“ реч (*Albanian-Macedonian-Bulgarian Oil*), САД су планирале изградњу овог нафтовода још од 1993. године. То је требало да буде један од праваца транспорта каспијске нафте (од Азербејџана преко Грузије, а одатле од источног крака „АМБО“-а у бугарској луци Бургас, преко територије Македоније до јадранске луке Драч (алб. *Durrës*), како је првобитно планирано, односно до Влоре (алб. *Vlorë*) у Албанији, како је то касније одређено, одакле би би-ла даље транспорована ка Барију у Италији. Нафта би до Бур-гаса била довожена, а из Драча/Влоре одвожена танкерима до коначних одредишта, а овај пројекат је разрађиван због све већег закочења Босфора кроз који може да прође огра-ничен број танкера дневно)³¹. Пројектована дужина нафтово-да „АМБО“ је 912 километара, а капацитет 750. 000 барела дневно. Од 2004-2007. године три државе су потписале и ра-тификовале све неопходне споразуме који се тичу изградње нафтовода, али до 2013. године реализација није започела³².

31 Trud, Aleksis: *Geopolitika Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 156.

32 Wood, Barry: "Balkan Oil Pipeline Agreement Moves Project Closer to reality", *Voice of America News*, 30. 12. 2004. Доступно на: <http://www.voanews.com/section/europe/balkan-oil-pipeline-agreement-moves-project-closer-to-reality.html>. (страница последњи пут посећена 20.10.2009)

Три су проблема везана за реализацију пројекта „АМБО“: 1) питање његове исплативости; 2) политичка нестабилност у регионима Кавказа и Балкана, посебно на унутрашњополитичкој сцени у Македонији; 3) недостатак интересовања инвеститора који ову трасу цевовода ипак виде као једну од могућих алтернатива, али не и као битнију у ширим размерама.³³

Мапа бр. 5: Упоредни приказ планираних траса нафтовода „ЦПОТ“ и „АМБО“³⁴

До иницирања изградње нафтовода Констанца-Панчево-Омишаљ, који би се после продужио и до Трста (још се назива и као Паневропски нафтовод и нафтовод „ЦПОТ“, скраћеница направљена од почетних слова имена градова - *Constanța-Pančevo-Omišalj-Trieste*), дошло је 2002. Иницијатори овог пројекта су били Србија, Румунија и Хрватска, а током његове разраде прикључили су се још и Словенија и Италија. Меморандум о разумевању пет држава потписан је 2007. Нафтовод „ЦПОТ“ би се протезао од Црног до Јадранског мора, у дужини од 1. 856 километара. Овај цевовод пред-

33 Пројектовани капацитет је 2-3 пута мањи од капацитета нафтовода „ЦПОТ“, а питање је и одакле би се „пунио“ у случају нових политичких нестабилности у Грузији. Нафтовод „АМБО“ је искључиво амерички пројекат, па би у случају драматичнијег погоршавања америчко-руских односа постало отворено чему би овај нафтовод уопште служио. Према процењеним резервама, које се крећу од 60. 000-118. 000 милиона барела, а узависности од тога чији подаци се користе, Русија је између 6-8. места на свету.

34 Мапа преузета са: <http://www.freeworldacademy.com/globalleader/georgia.htm> (страница последњи пут посећена 02. 11. 2013)

ставља директног конкурента америчком пројекту „АМБО“, а иако је дужи од нафтовода који би спајао Бургас и Влору, његова изградња би била јефтинија, а коришћење исплатљивије. Наиме, у Србији и Хрватској би се користиле већ постојеће инсталације које су део „Јадранског нафтовода“ (ЈАНАФ) или се ослањају на њега³⁵. Зато би било потребно изградити још 135 километара у Србији и свега 40 километара у Хрватској. И у Србији и у Хрватској остало је да се дограде делови нафтовода који се протежу равничарским пределима, што појефтиније градњу. Највећи трошкови везани су за румунски део нафтовода, који треба изградити у потпуности, у дужини од 635 километара. На крају, из Омишља би се последњи део нафтовода ЦПОТ „провукао“ преко Словеније у дужини од 30 километара, па преко италијанске територије у дужини од 10 километара до Трста. „ЈАНАФ“ већ има капацитет од 34 милиона тона годишње, док би укупан капацитет нафтовода „ЦПОТ“ био два и по пута већи. На поменутом правцу већ се налази шест рафинерија, па је и то један од разлога због којих је рачуница са изградњом „ЦПОТ“-а много профитабилнија него са изградњом конкурентског „АМБО“-а. Поред задовољавања потреба поменутих шест рафинерија, главну улогу би ЦПОТ имао у пребацивању нафте из Русије и каспијског басена ка западноевропским тржиштима, што земљама које учествују у овом пројекту обезбеђује улогу значајних транзитних држава.

Првобитно је планирано да нафтовод буде изграђен до 2012. године, са капацитетом од 1, 2-1, 8 милиона барела дневно, али се са његовом градњом није ни почело³⁶. И пре потписивања Меморандума о разумевању Словенија је изнела одређене резерве, пошто би деоница кроз ову државу пролазила карстним тереном, што би могло да угрози животну средину. Потом је 2010. године хрватски „ЈАНАФ“ своје учешће у овом пројекту „замрзао“, са образложењем да нафтовод није исплатив уколико се не договори његово продуживање ка средњоевропским чланицама ЕУ, а иако су Србија

35 Више доступно на: [Jadranski naftovod: www.janaf.hr](http://Jadranski-naftovod.com)

36 Према: Šekularac, Ivana: *“Funds still short for Pan-European Oil Pipeline”*, Reuters, 04.06.2008. Чланак доступан на: <http://uk.reuters.com/article/2008/06/04/balkans-pipeline-idUKL0488037320080604> (страница последњи пут посећена 04. 11. 2013)

и Румунија најавиле да ће наставити учешће у пројекту и завршити деоницу од Констанце до Панчева, до 2013. године се у томе није одмакло далеко.³⁷

Најзначајнији пројекат, планиран од стране САД на Балкану је гасовод „НАБУКО“ (енг. *NABUCCO pipeline*). Овај цевовод би почињао у Азербејџану и преко Грузије, Турске, Бугарске и Румуније допремао гас до остатка Европе. Дужина гасовода би требало да буде 3. 893 километара, а капацитет 31 милијарда кубних метара. Иако је громогласно најављиван, са реализацијом „НАБУКО“-а се уопште није почело. У јулу 2013. године објављено је да се главни планирани снабдевач - Азербејџан повлачи, а пре тога су се из пројекта повукли и немачки инвеститори³⁸. Уместо о „НАБУКО“-у, зато се почело говорити о „Трансјадранском гасоводу“ (енг. *Trans-Adriatic Pipeline*), којим би од азербејџанског налазишта Шах-Дениз био транспортован гас ка јужној Европи.

Мапа бр. 6: Планирана траса гасовода „НАБУКО“³⁹

37 Према: Petković, Rato: „PEOP se neće graditi bez Janafa“, *Poslovni dnevnik*, 16.02.2010. Доступно на: <http://www.poslovni.hr/strane-kompanije/peop-se-nese-graditi-bez-janafa-140021#>(страница последњи пут посећена 01.11.2013)

38 Према: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/Ekonomija/1355316/Propao-projekat-gasovoda-Nabuko.html> (страница последњи пут посећена 30. 10. 2013)

39 Мапа преузета са интернет странице: <http://www.nabucco-pipeline.com> (страница последњи пут посећена 20.04.2012)

„Трансјадрански гасовод“ би се протезао на 870 километара од грчко-турске границе на североистоку, преко северне Грчке и јужне Албаније, потом дном Јадранског мора до јужне Италије. На грчко-турској граници би био повезан са „Трансанадолским гасоводом“ (енг. *Trans-Anatolian Pipeline*), који треба да буде завршен до 2018. године, а у почетку ће се њиме до „Трансјадранског гасовода“ доводити око 16 милијарди кубних метара гаса годишње. Ипак, и у случају „Трансјадранског гасовода“ се поставља исто питање као и са „НАБУКО“-ом, јер постоји „стална забринутост у вези гаса из Азербејџана као алтернативе основним резервама из Русије-што је део напора ЕУ усмереног ка већој енергетској промени-јесте да ли су количине из Азербејџана саме по себи довољне“.⁴⁰

Насупрот плановима САД и појединих западноевропских држава, а чију реализацију би требао да обезбеђује НАТО, Русија је била заинтересована за изградњом гасовода „Јужни ток“ (рус. *Южный Поток*). „Јужни ток“ би се од Русије, преко црноморског дна, протезао до Бугарске, где би се рачвао у два дела-јужни ка Грчкој одакле би настављао ка јужној Европи и северозападни ка Србији одакле би настављао ка западноевропским државама. Овај цевовод би био дужине 2.380 километара са капацитетом од 63 милијарде кубних метара гаса годишње.

Мапа бр. 7: Планирана траса „Трансјадранског гасовода“⁴¹

40 Према: <http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/bs/features/setimes/features/2013/07/03/feature-03> (страница последњи пут посећена 01.11.2013)

41 Мапа преузета са: <http://www.trans-adriatic-pipeline.com/news/news/detail-view/article/50/> (страница последњи пут посећена 01.11.2013)

Из Русије се тренутно у остале државе Европе испоручује око 180 милијарди метара кубних гаса кроз већ постојеће гасоводе, плус још 9 милијарди метара кубних које Русија испоручује Финској преко заједничког руско-финског гасовода. Планирано је да се из Русије до Турске преко гасовода „Плави ток“ испоручује још 16 милијарди уз планирани раст до 2030. до 32 милијарде; да се преко Немачке ка западној Европи преко гасовода „Северни ток“ испоручује око 30 милијарди метара кубних годишње са растом до 2030. до 55 милијарди; и да се јужној и средњој Европи преко два крака „Јужног тока“ која би се рачвала у Бугарској испоручује годишње до 30 милијарди метара кубних гаса годишње⁴².

Истовремено, дуго планирани гасовод „НАБУКО“, политички приоритет за који су САД биле (и остале!?) заинтересоване, би почињао у Азербејџану и преко Грузије, Турске, Бугарске и Румуније допремао гас до остатка Европе.⁴³ С обзиром да са својим потврђеним резервама Азербејџан може да пуни „НАБУКО“ са око 16 милијарди метара кубних годишње и да је вероватно реално да се из Туркменистана добави још толико, долази се до рачунице од око 30 милијарди кубних метара гаса годишње, који би се „НАБУКО“-ом транспортовао до Европе 2030. године (што је и планирани капацитет)⁴⁴. Упоредјујући овај број, са збиром свих текућих и планираних испорука руског гаса до 2030. лако је закључити да овако пројектован „НАБУКО“ може представљати конкуренцију неком појединачном руском пројекту-„Плавом току“ или „Јужном току“ на пример, али преко њега се не може обезбедити значајнија алтернатива руским енергентима нити се може смањити енергетска зависност Европе од Русије.⁴⁵

42 Bariš, Katinka: *Cevovovodi, politika i moć: budućnost energetskih odnosa EU-Rusija*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2009, str. 13-14, 93-95.

43 О пројекту „НАБУКО“ више се може пронаћи на званичној страници: <http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/en> (страница последњи пут посећена 20. 04. 2012)

44 Dilbazi, Eltay: *Energy Security and Alternative Sources in the Caspian Sea Region*, International Issues, Vol. XIX, No. 1/2010, Energy (still) matters, Research center SFPA, Bratislava, 2010.

45 Пророковић, Душан: *Анализа експертског предлога за утврђивање нове стратегијске концепције „НАТО 2020“*, Фонд Слободан Јовановић, Билтен бр. 15/2010, децембар 2010. Доступно на: www.slobodanjovanovic.org (страница последњи пут посећена 01. 11. 2013)

Исто ово важи и за најаве како „Трансјадрански гасовод“ са планираним капацитетом дупло мањим од „НАБУКО“-а може конкурисати „Јужном току“ и утицати на значајније смањивање зависности ЕУ од руског гаса.

Испуњавање политичког циља, како је неопходно смањивати процентуално учешће Русије на европском тржишту енергената, а који је НАТО пред себе поставио на Самиту у Букурешту 2008. године, могуће је само уколико се „НАБУКО“ буде снабдевао гасом из Русије или из Ирана (јер ове две земље имају довољне потврђене резерве да снабдевају без икаквих проблема европско тржиште, а располажу и неопходним капиталом и технологијом да изграде нове цевоводе).⁴⁶ Нелогично је да његово извориште буде у Русији, јер да су Русија и САД планирале заједничку изградњу гасовода, не би ни дошли у ситуацију да конкуришу једни другима са два различита пројекта, а проблематични односи између Ирана и западних земаља, пре свега САД, који трају још од свргавања Мохамеда Мосадега са власти 1956. године и који су утицали да Иран своју енергетску политику базира делимично и на повећању извоза у Јапан и Кину, доводе и другу наведену могућност у питање. Закључак како „они који стоје иза плана „НАБУКО“ суочавају се са противречностима прекомерних империјалних амбиција“, је исправан, зато што је тренутно тешко назрети како „НАБУКО“ може профункционисати, уколико не дође до нових војних интервенција САД у региону средње Азије, највероватније против Ирана⁴⁷. То би опет значајно утицало на промене у светском политичком систему и допринело погоршању укупних међународних односа.

46 О овоме се више може пронаћи на: Bucharest Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government Participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008, www.summitbucharest.ro/en/2.html (страница последњи пут посећена 08.09.2013)

47 Анђелковић, Драгољуб: *Фактори безбедности Балкана: геополитичке и енергетске противречности*. Научни скуп „Геополитички и енергетски фактори безбедности Балкана“, Центар за развој међународне сарадње, Београд 2010. Доступно на: <http://crms.org.rs/faktori-bezbednosti-balkana-geopoliticke-i-energetske-protivrecnosti> (страница последњи пут посећена 11.10.2013)

Закључак

Изузимајући гасовод „Јужни ток“, питање изградње свих осталих стратешких цевовода на Балканском полуострву је дискутабилно и неизвесно. Због тога је, посматрано из данашње перспективе, „Јужни ток“ једини развојни пројекат од регионалног значаја, који може значајније утицати на побољшавање стања у економијама балканских држава. Изградња цевовода ће коштати најмање 25 милијарди долара, што ће бити велики замајац за привредне системе транзитних држава (па посредно и за њихове суседе са којима су повезане преко споразума ЦЕФТА или јединственог тржишта ЕУ), а процене су да ће само Србија на основу тога имати прилив страних директних инвестиција од око 1,5 милијарде евра (поређења ради, у Србији је у периоду 2003-2012. инвестирано 2,2 милијарди долара годишње, рачунајући и приходе од приватизације).^{48 49}

Изградњом „Јужног тока“ се фактички решава и питање енергетске безбедности балканских држава у XXI веку, чиме се утиче на стабилизацију политичког и економског система, ствара основа за ширење индустријске производње и раст реалне економије, те повећава конкуретност балканских држава на глобалном тржишту. Последње, али не и најмање важно, овим пројектом се ствара и реална могућност отварања североисточног геоекономског вектора и чвршћег повезивања балканских држава са тржиштем Евроазијског савеза. То може имати позитиван ефекат на повећавање извоза и постепено заузимање одређеног положаја балканских земаља у међународној подели рада, што би у крајњој линији утицало на депериферизацију Балкана на европској геоекономској

48 Податке о утицају изградње Јужног тока на прилив страних директних инвестиција изнео је Марсел Кремер, директор овог пројекта. Више се може пронаћи у чланку. Вашченко, Михаил: „Слаби докази, страшна музика“. Доступно на интернет страници часописа *Руска печ*, 30. 10. 2013: http://ruskarec.ru/economics/2013/10/30/slabi_dokazi_strasna_muzika_25931.html (страница последњи пут посећена 04. 11. 2013)

49 Подаци о обиму страних директних инвестиција у Србији за период 2003-2012. преузети из: Begović, Boris (et al.): *Grinfield strane direktne investicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2008, str. 24.

оси. Уместо трећеразредне улоге, Балкан би постао важна карика енергетског, технолошког и економског повезивања ЕУ и ЕАС⁵⁰. Услед тога, отворила би се и могућност брзе изградње још једног стратешког цевовода-нафтовода „ЦПОТ“, што би ојачало положај и убрзало економски раст Румуније.

Уз реализацију пројеката „Јужни ток“ и могуће - нафтовода „ЦПОТ“, мења се геоекономски положај Балкана, па у том случају и изградња планираних саобраћајних коридора од континенталног значаја постаје исплатива и за балканске државе вишеструко корисна. Овим се балканске државе додатно усмеравају на међусобну сарадњу, кроз повезивање стратешким саобраћајним коридорима и повећавање обима размене.

Наравно, делу западних земаља, а пре свега САД, овакав развој догађаја не иде у прилог. Са „Јужним током“, којим ће бити дистрибуирано чак 35 одсто руског гаса ка земљама ЕУ, ојачаће и руски утицај на Балканском полуострву. Отуда и све иницијативе о изградњи нових цевовода и усмеравање балканских држава, иначе чланица НАТО, на тражење алтернативних решења по питању властите енергетске безбедности.

Међутим, питање је колико је интересу балканских држава да упорно прате геостратешке интересе САД. Ометање „Јужног тока“ доприноси даљој економској стагнацији и (само)периферизацији балканских земаља на континенталној геоекономској оси. У одређеном развоју ситуације то може допринети и дестабилизацији политичких прилика и међудржавних односа. Опструкција „Јужног тока“ и покушаји стварања алтернатива су у основи скупи, а дугорочно посматрано политички ризични и економски неисплативи пројекти. Решење се зато налази у прикључивању свих балканских држава пројекту „Јужни ток“ и осмишљавању плана заједничког наступа и сарадње у наредним деценијама, што би било од вишеструке користи свима, а не у покушајима нових дестабилизација.

50 О интересу европских земаља, пре свега Немачке за стратешким енергетским повезивањем са Руском федерацијом више у: Ungerman, Jaroslav: „*Nové tendence na trhu se zemním plynem v Evropě*“. У: Mařík, Kamil (ed.): *Energetická bezpečnost a mezinárodní politika*, Professional Publishing, Praha, 2011, стр. 64-67.

Литература

- Анђелковић, Драгољуб: *Фактори безбедности Балкана: геополитичке и енергетске противречности*. Научни скуп „Геополитички и енергетски фактори безбедности Балкана“, Центар за развој међународне сарадње, Београд, 2010. Доступно на: <http://crms.org.rs/faktori-bezbednosti-balkana-geopoliticke-i-energetске-protivrecnosti>
- Bairoch, Paul: „International Industrialization Levels 1750-1980“, *Journal of European Economic History*, No. 11, 1982, Rome, pp. 269-333.
- Bariš, Katinka: *Cevovovodi, politika i moć: budućnost energetskih odnosa EU-Rusija*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2009.
- Begović, Boris *Grinfield strane direktne investicije u Srbiji*. Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2008.
- Вашченко, Михаил: „Слаби докази, страшна музика“, *Руска реч*, 30.10.2013. Доступно на: http://ruskarec.ru/economics/2013/10/30/slabi_dokazi_strasna_muzika_25931.html
- Dilbazi, Eltay: „Energy Security and Alternative Sources in the Caspian Sea Region“. *International Issues*, Vol. XIX, No. 1/2010, Energy (still) matters, Research center SFPА, Bratislava, str. 79-94.
- Dunford, Michael: “Economies in Space and Time: Economic Geographies of Development and Underdevelopment and Historical Geography of Modernization”. U: Graham, B [ed.]: *Modern Europe: Place, Culture and Identity*. Arnold, London, 1998, pp. 53-56.
- Ђукић, Славољуб: *Време енергије: више од дипломатије*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Зиновјев, Александар: *Запад: феномен западњаштва*, Наш дом, Београд, 2002.
- Катић, Небојша: „Зашто источна Европа заостаје?“ НСПМ, Београд, 2009. 20.11.2009. Доступно на: <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/zasto-istocna-evropa-zaostaje-q.html>
- Kreiser, Klaus; NEUMANN, Cristoph. (2010): *Dějiny Turecka*. Lidové noviny, Praha.
- Krejčí, Oskar: „Geopolitika a energetická bezpečnost USA“. U: *Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti*, Vysoká škola

- mezinárodních a veřejných vztahů Praha, Praha, 2008, str. 184-216.
- Lopandić, Duško: *Regionalne inicijative u jugoistočnoj Evropi*. Institut za međunarodnu privredu i politiku: Evropski pokret u Srbiji. Beograd, 2001.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. : *Österreich und der Balkan, Die Balkanfrage*, Verlag von Duncker und Humboldt, München/Leipzig, 1914. [elektronska verzija]
- Пророковић, Душан: *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*, Службени гласник: Геополитика, Београд, 2012.
- Пророковић, Душан: *Анализа експертског предлога за утврђивање нове стратегијске концепције „НАТО 2020“*. Билтен Фонда Слободан Јовановић бр. 15/2010, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2010. Доступно на: <http://www.slobodanjovanovic.org/2010/11/20/dusan-prorokovic-zasto-se-pise-nova-strateska-koncepcija-nato/>
- Rychlík, Ján (a kol.): *Mezi Vídní a Cařihradem I*, Višehrad, Praha, 2009.
- Робертс, Џон М. (2002): *Европа 1880-1945*. Clio, Београд.
- Trud, Aleksis: *Geopolitika Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Ungerman, Jaroslav: „Nové tendence na trhu se zemním plynem v Evropě“. U: Mařík, Kamil (ed.): *Energetická bezpečnost a mezinárodní politika*, Professional Publishing, Praha 2011, str. 64-73.
- Wood, Barry: “Balkan Oil Pipeline Agreement Moves Project Closer to reality”, *Voice of America News*, Washington, 30. 12. 2004. Доступно на: <http://www.voanews.com/section/europe/balkan-oil-pipeline-agreement-moves-project-closer-to-reality.html>.
- Hofbauer, Hanes: *Proširenje EU na istok: od Drang nach Osten do integracije periferije u EU*, Filip Višnjić, Beograd, 2004.
- Цвијић, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*, Београд, 1922. [Kindle version]
- Cupalová, Marcela: „Energetická bezpečnost EU“. U: *Energetická bezpečnost-geopolitické souvislosti*, Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů, Praha, 2008, str. 158-184.
- European Commission-Innovation Cooperation: www.proinno-europe.eu/page/summary-innovation-index-0
- Jadranski naftovod: www.janaf.hr

Nabucco Pipeline: <http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/en>

NATO Bucharest Summit: www.summitbucharest.ro/en/2.html

RIA Novosti: <http://en.ria.ru>

Transadriatic Pipeline: <http://www.trans-adriatic-pipeline.com/news/news/detail-view/article/50/>

World Economic Forum: www.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf

*Dusan Prorokovic
Milorad Perovic*

STRATEGIC CORRIDORS AND PIPELINES AND THEIR INFLUENCE ON BALKAN STATES GEOECONOMIC POSITION

Resume

Position of the Balkan states in the continental geo-economic axis is extremely unfavorable. In every sense of a way Balkan is a periphery. Due to the decline in industrial production, the limited market capacity and underdeveloped infrastructure these country are forced to keep the current level of economic activity by enduring less and less favorable borrowing. However, the geographic location sets the Balkans as an important link in the transport linking the Middle East and Europe and gives it a role of an inevitable factor in the construction of continental significance pipelines. The future geo-economic position of the Balkan states depends on realization of planned projects related to the construction of traffic and energetic corridors. Currently it is evident that only one of the planned projects - South Stream pipeline can be completed and put to work relatively quickly, while the construction of the others is under the question mark. This is why the quick realization of the South Stream pipeline is in the

best interest of the Balkans, and why other Balkan states should join this project as soon as possible.

Key words: geo-economic position, Balkan states, transport corridors, oil and gas pipelines, South Stream, Nabucco, CPOT, AMBO, Trans-Adriatic Pipeline.

Овај рад је примљен 5. новембра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 17. децембра 2013. године.

*Дејан Мировић**

БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ ИЗ 2013. И БЕЧКА КОНВЕНЦИЈА О МЕЂУНАРОДНОМ УГОВОРНОМ ПРАВУ

Сажетак

Бриселски споразум потписан 2013. је међународни уговор који су закључили субјекти међународног јавног права, држава Република Србија и међународна организација ЕУ. Трећа страна, такозвано Косово није субјект међународног права јер није чланица УН. Зато се Бриселски споразум може тумачити у складу са Бечком конвенцијом о међународном уговорном праву из 1969. године. Бриселски уговор се може поништити у контексту међународног права само ако се Република Србија позове на члан 52. Бечке конвенције који забрањује принуду и претње приликом закључивања међународних уговора. Несумњива противуставност Бриселског споразума је релевантна само са аспекта унутрашњег права.

Кључне речи: ЕУ, Република Србија, Бриселски споразум, Бечка конвенција, међународно јавно право

* Правни факултет, Универзитет у Приштини – Косовска Митровица

Увод

Први споразум о принципима нормализације односа Београда и Приштине, или Бриселски споразум, је парафиран 19. априла 2013. године у Бриселу. Усвојен је неколико дана касније 26. априла 2013. у Народној скупштини Републике Србије под називом *Одлука о прихватању Извештаја о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање Европске уније, укључујући процес имплементације постигнутих договора*.¹

Та чињеница говори да је власт покушала да представи Бриселски споразум као уговор у оквиру унутрашњег права Републике Србије. Међутим, просто језичко тумачење показује да уговор који се зове Бриселски споразум не може бити регулисан само унутрашњим правом. На такав закључак указује и чињеница да је један од потписника Високи представник ЕУ за спољну политику Кетрин Ештон.

Бриселски споразум је у суштини, тространи уговор, јер су га парафирали такозвани премијер Косова Тачи, српски премијер и Високи представник ЕУ за спољне послове Кетрин Ештон. На једној страници Бриселског споразума су

1 Одлука о прихватању Извештаја о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање Европске уније, укључујући процес имплементације постигнутих договора, *Службени гласник*, 38/2013. У Извештају о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање Европске уније је садржан и текст Бриселског споразума.

Међутим, на сајту Народне скупштине Републике Србије нема текста Бриселског споразума <http://www.parlament.gov.rs>. Ово је више него чудно јер остали споразуми које закључује Србија постоје на поменутом сајту, на пример види <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2013/3176-13.pdf> и Закон о потврђивању Споразума између Владе Републике Србије и Вијећа министара Босне и Херцеговине о предаји и прихвату лица чији је улазак и боравак незаконит

Такође, текста Бриселског споразума нема ни на сајту такозване Косовске скупштине <http://www.kuvendikosoves.org/>

Конечно, текста Бриселског споразума нема ни на званичном сајту ЕУ види на пример http://eeas.europa.eu/top_stories/2013/190413_eu-facilitated-dialogue_en.htm, <http://tvnewsroom.consilium.europa.eu/event/belgrade-pristina-dialogue/belgrade-pristina-dialogue3/P60>

потписи Тачија и Ештонове а на другој српског премијера. Зато је несумњиво да се ради о међународном споразуму, јер Кетрин Ештон представља ЕУ а Дачић Владу Републике Србије.

Спорно питање је кога представља Тачи. Према српском званичном тумачењу он је представник Привремених институција самоуправе у Приштини и то произилази из Одлука о прихватању Извештаја о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини. Међутим, Тачи сматра да је према Бриселском споразуму он премијер Републике Косова и да је чин потписивања “де јуре признање Косова од стране Србије” (изјава новинарима испред зграде европске службе спољних послова у Бриселу 19. априла 2013.). У том контексту, косовска „скупштина“ усвојила је са 84 гласа за, три против и једним уздржаним, закон о ратификацији споразума који су такозвани премијер Косова Хашим Тачи и Ивица Дачић потписали. Нешто раније, такозвана скупштина је (22. априла 2013.) усвојила и Резолуцију о давању сагласности за потписивање Првог споразума који регулише нормализацију односа између Републике Косово и Републике Србије и то проследила премијеру Тачију.²

Међутим, оно што је релевантно са аспекта међународног јавног права је да Европски савет као највиша институција ЕУ, такође тумачи Тачијев потпис као потпис премијера независне државе.³

Ова два тумачења се међусобно искључују. Тачи истовремено не може бити представљен у Бриселском споразуму као председник самоуправних институција у оквиру Републике Србије и као премијер независне државе. То је контрадикција. У случају Бриселског споразума⁴ две стране спора-

2 http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Rezolucija_o_sporazumu.pdf

3 <http://tvnewsroom.consilium.europa.eu/event/belgrade-pristina-dialogue/belgrade-pristina-dialogue3/P60>

4 Први споразум о принципима нормализације односа смо преузели са <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/378674/Tekst-briselskog-sporazuma> од 19.04.2013 јер као што је већ наведено, ниједна од три стране потписнице га није објавила што је више него чудно и неуобичајно у међународном праву, тачније сматра се да после Првог светског рата нестаје постепено, пракса закључивања тајних споразума у међународном праву, на пример СССР је први почео са објављивањем тајних споразума царске Русије. Текст Бриселског споразума гласи: Формираће се Удружење/Заједница већински српских општина на Ко-

зум тумаче различито од треће. Међутим, ово није први пут да се у односима Србије и ЕУ дешавају сличне ситуације. Слично се десило и са ССП након проглашења независности такозваног Косова 2008.

сову. Чланство ће бити отворено за све друге општине, ако се о томе сложе чланови. 2. Удружење/Заједница биће формирана доношењем статута. Њено расформирање може се обавити искључиво по одлуци општина чланица. Правне гаранције биће обезбеђене у складу с важећим законом и уставним правом (укључујући правило двотрећинске већине). 3. Структуре Удружења/Заједнице биће успостављене на истим темељима као и постојећи статут Заједнице косовских општина, нпр. председник, потпредседник, скупштина, веће. 4. У складу с надлежностима дефинисаним у Европској повељи о локалној самоуправи и косовским законом, општине чланице ће имати право да сарађују на колективној примени својих овлашћења путем Удружења/Заједнице. Удружење/Заједница ће у потпуности надгледати области привредног развоја, образовања, здравства, урбанизације и руралног уређења. 5. Удружење/Заједница ће користити додатна овлашћења која јој доделе централне власти. 6. Удружење/Заједница ће имати улогу представника у односима са централним властима и у ту сврху имаће место у саветодавном већу заједница. У реализацији ове улоге предвиђена је надзорна функција. 7. На Косову ће постојати једна полиција, под називом Косовска полиција. Све полицијске јединице на северу Косова биће интегрисане у оквир Косовске полиције. Плате ће бити исплаћиване искључиво од стране Косовске полиције. 8. Члановима других српских безбедносних структура биће понуђено место у одговарајућим косовским структурама. 9. Биће именован регионални командант полиције за четири већински српске општине на северу (Северна Митровица, Звечан, Зубин поток и Лепосавић). Командант овог региона биће косовски Србин предложен од стране Министарства унутрашњих послова, са списка достављеног од стране четири начелника општина у име Заједнице/Удружења. Састав Косовске полиције на северу одражаваће етнички састав становништва четири општине. (Биће именован још један регионални командант за општине Јужна Митровица, Србица и Вучитрн). Регионални командант четири северне општине сарађиваће с другим регионалним командантима. 10. Правосудна власт биће интегрисана и деловаће у правном оквиру Косова. Апелациони суд у Приштини ће успоставити комисију у којој ће већину чинити српске судије и која ће бити надлежна за све већински српске општине. Једно одељење овог Апелационог суда, сачињено и од административног особља и судија, имаће стално седиште у северној Митровици (Окружни суд у Митровици). Свака комисија тог одељења састојаће се већином од српских судија. Одговарајуће судије учествоваће у раду зависно од природе датог случаја. 11. Локални избори биће организовани у општинама на северу 2013. године, уз подршку ОБЕС-а и у складу с косовским законом и међународним стандардима. 12. План примене са временским оквиром биће направљен до 26. априла. При примени овог споразума поштоваће се принцип транспарентног финансирања. 13. Преговарачке стране ће интензивирати разговоре о секторима енергетике и телекомуникација и окончати их до 15. јуна. 14. Договорено је да ниједна страна неће блокирати, нити охрабровати друге да блокирају напредак друге стране на путу ка Европској унији. 15. Две стране ће формирати комитет за примену, уз подршку Европске уније. Копију споразума, на основу којег је урађен превод, парафирао је данас у Бриселу премијер Србије Ивица Дачић уз пропратни текст: "Овиме потврђујем да је ово текст предлога о чијем ће прихватању или одбијању обе стране поднети своје одлуке".

*Различита тумачења ССП након 2008.
године и Бечка конвенција
о међународном уговорном праву*

Текст Споразума о стабилизацији и придруживању је парафиран 7. новембра 2007. Координатор преговора и саветник у Канцеларији за придруживање ЕУ Владе Србије Владимир Међак је изјавио тим поводом да парафирање значи да је текст споразума договорен и да се не може суштински мењати, већ да се могу евентуално исправљати техничке грешке.⁵

У међувремену, 18 од 27 тадашњих држава ЕУ је од фебруара до априла 2008 године, признало лажну државу Косово (након потписивања још 4).⁶ У том контексту у члану 62 Бечке конвенције о међународном уговорном праву из 1969. (Бечка конвенција) се регулише престанак или повлачење из уговора због суштинске промене околности. Признање такозване државе од стране држава ЕУ Косово је управо таква околност. Дакле, у правном контексту, може се направити поређење са општим правним правилом о “раскидању или измени уговора због промењених околности” (*clausula rebus sic stantibus*).⁷

*Промењене околности као разлог
за релативну ништавост ССП*

Наша правна теорија (критички расположена према ЕУ) се определила управо за промењене околности када је образлагала зашто ССП треба раскинути. Дакле, у правном контексту, критичари ССП су се определили за опште правно правило о “раскидању или измени уговора због промењених околности (*clausula rebus sic stantibus*).

5 Привредни преглед, 8.11.2007.

6 Више о отимању КиМ види Кнежевић М. *Отмица Косова*, Институт за политичке студије, Београд, 2006. и од истог аутора *Косово – дан после*, Ривел Ко, Београд, 2007.

7 Исто, стр. 68 и Крећа М. Пауновић М., *Практикум за међународно јавно право*, Досије, Београд, 2002, стр. 437–439.

У правној науци дејство промењених околности се признаје када постоје следећи услови:

1. “новонастале околности треба да су такве да ‘отежавају испуњење обавезе једне стране’ или да се због њих ‘не може остварити сврха уговора’;
2. ‘отежаност испуњења’, односно ‘немогућност остварења сврхе’, треба да буде у толикој мери ‘да је очигледно да уговор више не одговора очекивањима уговорних страна и да би по општем мишљењу било неправично одржати га на снази такав какав је’;
3. променама погођена страна не сме бити крива за њихово наступање, односно она не може захтевати раскидање или измену ако је промењене околности ‘била дужна да узме у обзир или их је могла избећи или савладати’;
4. промењене околности морају наступити после закључења уговора, а пре истека рока за извршење уговорне обавезе”.

Када се сагледају све ове чињенице, може се приметити да је општепозната чињеница да је након завршетка преговора о ССП, већина држава ЕУ признала такозвану државу Косово. Дакле, ЕУ више не гарантује територијалну целовитост Србије. Србија са друге стране није крива зато што ЕУ отима Косово и Метохију. Србија није могла да предвиди да ће ЕУ тако грубо погазити међународно право. Зато је јасно зашто се наша правна теорија определила за овај основ релативне ништавости из Бечке конвенције о међународном уговорном праву.

Такође, и изјаве европских политичара у којима су тврдили да Србија никад не може бити члан ЕУ са Косовом, су биле јасни докази да се ради о промењеним околностима.

На пример, таква је изјава државног секретара у немачком Министарству иностраних послова Гернота Ерлера од 10. 3. 2008 године да није “реална могућност” да Србија уђе у ЕУ са Косовом као делом Србије (и да не постоји могућност да се поново преговара о Косову).⁸

8 Скуп поводом пете годишњице смрти Ђинђића у Фондацији “Фридрих Еберт” у Берлину, *Политика*, 11.3.2008.

Слично је тврдио и француски министар иностраних послова Бернар Кушнер. Он је изјавио после сусрета са својим српским колегом Јеремићем у Београду 12.7.2007. године да питање Косова мора бити решено пре уласка Србије у ЕУ и да Француска подржава Ахтисаријев план о независности Косова.⁹ Карл Билт, шведски министар иностраних послова је изјавио у Приштини 9.3.2008. године да Косово може бити члан ЕУ и без чланства у Уједињеним нацијама.¹⁰ Белгијски министар иностраних послова Карел де Гухт је био јасан 5.5.2008: “Моје разумевање је да смо потписали споразум са самом Србијом, без Косова”.¹¹

Заиста, када се има у виду признање Косова од стране 22 потписнице ССП, изјаве ЕУ званичника и сам текст ССП, јасно је да се ради о измењеним околностима. На пример, већ на почетку ССП¹² ЕУ износи да жели да допринесе “политичкој, привредној и институционалној стабилизацији у Србији”. Слично се понавља и члану 1. у коме се наводи да су циљеви придруживања “подржавање напора Србије у јачању демократије и владавине права” и “допринос политичкој, привредној и институционалној стабилности у Србији”. Да се ради о измењеним околностима и промени сврхе уговора, говори чињеница да је ЕУ подржала независност такозване државе Косово, и да је тако изазвала огромну политичку напетост у Србији, која је кулминирала падом српске владе.

Такође, ЕУ на почетку ССП¹³ објављује да узима у обзир “сва начела и одредбе Повеље УН, ОЕБС, посебно оних садржаних у Завршном акту Конференције о европској безбедности и сарадњи”. Али, распарчавање суверене државе Србије које спроводи Брисел у супротности је са основним начелима међународног права из претходног наведених међународних уговора на које се позива ЕУ.

9 *Политика*, 13.7.2007.

10 *Тајуг*, 9.3.2008.

11 Ову скандалозну истину је покушало да прикрије министарство иностраних послова Белгије каснијим саопштењем да је ССП “статусно неутралан” у смислу члана 135 – *Политика*, 7.5.2008. али сам министар није повукао своје тумачење.

12 Споразум о стабилизацији и придруживању, према верзији објављеној на сајту Канцеларије за придруживање ЕУ, стр. 3.

13 Исто, стр. 4, 7.

Такав закључак произилази из анализе грчког професора Панајотис Г. Харитоса: “У Повељи Уједињених нација (члан 2, став 1) стоји: ‘Ова Организација је заснована на начелу суверене једнакости свих њених чланова’. Суверена држава сама одређује своје унутрашње законодавство. Ово је на најјаснији начин назначено у Завршном акту Конференције о европској безбедности и сарадњи, потписаном у Хелсинкију 1. августа 1974. од стране великог броја држава, укључујући и бивши Совјетски Савез и Сједињене Америчке Државе. У 1. делу, став први Хелсиншког акта наводи се следеће: Државе учеснице ће међусобно поштовати своју суверену једнакост и индивидуалност као и сва права која чине и обухватају сувереност, посебно укључујући право сваке државе на правну равноправност, територијалну целовитост и слободу и политичку независност. Оне ће такође међусобно поштовати право друге државе да слободно бира и развија свој политички, друштвени и привредни и културни систем, као и њено право да доноси сопствене законе и прописе’. Аутономија одређеног региона унутар територије једне суверене државе по дефиницији се одређује у оквиру законодавства те државе. Стога се аутономија Косова и Метохије унутар Србије не може поставити на било који други начин осим као аутономија у складу са законодавством Србије наводи грчки професор.¹⁴

Дакле, нема сумње са аспекта међународног јавног права, ССП није само различито тумачен од стране ЕУ и Србије, већ је дошло и до нових промењених околности после потписивања тог споразума које су у супротности са предметом уговора и сувернитетом Републике Србије. Следећи пример такође то јасно показује. Услед промењених околности, ново значење су добили делови ССП о такозваној “добросуседској сарадњи”.

На пример, у члану 6. пише: “Србија се обавезује да настави да подстиче сарадњу и добросуседске односе са другим државама региона укључујући и одговарајући степен међусобних концесија у погледу кретања лица, робе, капитала и услуга... “. У члану 10. пише да политички дијалог посебно

14 *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност: Зборник радова с међународног симпозијума одржаног у Београду од 16–18. марта 2006. године*, уредник Коста Михаиловић, Београд, САНУ, 2007, стр. 368–369.

има за циљ: “регионалну сарадњу и развој добросуседских односа”. У члану 14 “У складу са својом посвећеношћу међународном и регионалном миру и стабилности и развоју добросуседских односа, Србија ће активно унапређивати регионалну сарадњу”. У члану 15. се регулише сарадња са другим државама које су потписале ССП.

Са друге стране, после усвајања Студије о изводљивости за такозвано Косово, ЕУ је 18. септембра 2013. одлучила да покрене и преговоре о потписивању ССП са том творевином. Дакле, читав ССП је добио друго значење услед променених околности (а посебно делови о добросуседској сарадњи). Зато је исправно захтевати поништење ССП позивајући се на члан 62. Бечке конвенције о међународном уговорном праву из 1969.

Члан 135 као разлика између ССП и Бриселског споразума

Међутим, члан 62. се са гледишта међународног права не може применити и на Бриселски споразум из 2013. ССП и Бриселски споразум се не могу у потпуности упоређивати. Следећи пример то показује.

За разлику од Бриселског споразума у члану 135. ССП се помиње резолуција Савета безбедности УН 1244: “Овај Споразум се не примењује на Косову које је тренутно под међународном управом у складу са Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 од 10. јуна 1999. године.” Иако су се наши преговарачи задовољили само једном дефиницијом¹⁵ ово је и даље боље решење него очигледно избегавање Резолуције 1244 у Бриселском споразуму. Зато се члан 62. (clausula rebus sic stantibus) Бечке конвенције о међународном уговорном праву из 1969. не може применити ради пониште-

15 На пример, наши преговарачи су могли да употребе следеће дефиниције из Резолуције 1244: “Потврђујући да су се све државе чланице обавезале да ће бити очуван суверенитет и интегритет СРЈ”, или “привремена управа за Косово под којом ће становништво на Косову уживати суштинску аутономију у оквиру Савезне Републике Југославије” или “Политички процес у правцу успостављања прелазног оквирног политичког споразума који ће омогућити свеобухватну самоуправу на Косову, узимајући у потпуности у обзир... принципе суверенитета и територијалног интегритета Савезне Републике Југославије”.

ња или раскидања Бриселског споразума. Тачније, нема промењених околности након потписивања Бриселског споразума. ЕУ је признавала независност Косова пре потписивања Бриселског споразума.¹⁶ ЕУ и такозване власти у Приштини нису пре потписивања скривале свој став о независности Косова. Напротив, више од 2/3 држава чланица ЕУ су признале ту нелегалну творевину. Државе ЕУ отварају амбасаде у Приштини, а такозване власти Косова су дипломатски представљене у бројним државама ЕУ.

*Неусаглашеност Бриселског споразума
са Уставом Републике Србије.*

Према Бриселском споразуму српске државне институције се интегришу у институције такозване државе Косово. На пример, у члану 7. се наводи да ће на Косову постојати једна полиција, под називом Косовска полиција. Све полицијске јединице на северу Косова биће интегрисане у оквир Косовске полиције. Такође, у члану 10. се наводи „Правосудна власт биће интегрисана и деловаће у правном оквиру Косова“. У члану 4. се наводи: „У складу с надлежностима дефинисаним у Европској повељи о локалној самоуправи и косовским законом, општине чланице ће имати право да сарађују на колективној примени својих овлашћења путем Удружења/Заједнице“. Дакле, у члану 4. се као највиши правни акти наводе Европска повеља о локалној самоуправи и косовски закон (Не помиње се Устав Републике Србије).

Већ се на основу претходног може тврдити да је Бриселски споразум у супротности са одредбама Устава Републике Србије из 2006. године. Пре свега, са преамбулом у којој се истиче да „полазећи и од тога да је Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим

16 Коначно, и у члану 14 Бриселског споразума се наводи да ниједна страна неће блокирати, нити охрабривати друге да блокирају напредак друге стране на путу ка Европској унији. Општепознато је да само државе могу бити чланице ЕУ

унутрашњим и спољним политичким односима“. Затим, Бриселски споразум је у супротности и са следећим члановима Устава Републике Србије из 2006. године. Чланом 4. у којем се истиче да је правни поредак јединствен, као и чланом 7. у којем се истиче да је територија Републике Србије јединствена и недељива (а граница Републике Србије неповредиве и да се мењају по поступку предвиђеном за промену Устава). Такође, Бриселски споразум је у супротности са чланом 97. који гарантује да Република Србија уређује и обезбеђује: сувереност, независност, територијалну целовитост и безбедност. Бриселски споразум је у супротности и са чланом 142. у коме се наводи да је судска власт јединствена на територији Републике Србије. Исто се може тврдити када се упореде одредбе о аутономним покрајинама са Бриселским споразумом. На пример, у члану 182. се истиче да су аутономне покрајине аутономне територијалне заједнице основане Уставом, у којима грађани остварују право на покрајинску аутономију и да Република Србија има Аутономну покрајину Војводину и Аутономну покрајину Косово и Метохија. Суштинска аутономија Аутономне покрајине Косово и Метохија уредиће се посебним законом који се доноси по поступку предвиђеном за промену Устава. Такође, у члану 183. се истиче да аутономне покрајине, у складу са Уставом и својим статутом, уређују надлежност, избор, организацију и рад органа и служби које оснивају.

Бриселски споразум са друге стране, препушта правосуђе и послове МУП у надлежност такозване државе Косово. Нема сумње да је ово грубо кршење Устава Републике Србије. Коначно у Уставу Републике Србије у члану 194. се истиче да је правни поредак Републике Србије јединствен и да је устав највиши правни акт Републике Србије, као и да сви закони и други општи акти донети у Републици Србији морају бити сагласни са Уставом. Када се ово има у виду, нема никакве сумње, Бриселски споразум руши кохерентност правног система Републике Србије и у потпуној је супротности са Уставом Републике Србије.

*Да ли је Устав Србије изнад политичке воље
грађана Србије изражене на изборима 2012?*

Са друге стране, Бриселски споразум је потписао легално изабран премијер Владе Републике. Такође, Влада Републике Србије је усвојила Бриселски споразум. Исто је урадила и Народна скупштина Републике Србије (истини за вољу неуобичајено и непримерено, одлуком). Такође, не може се оспорити чињеница да Влада Републике Србије има већину у Народној скупштини. Исто тако, не може се тврдити ни да је устав као највиши правни акт издвојен од политичког система у једној држави. На пример, сматра се да је Устав САД један од најстаријих важећих устава у свету. Међутим, управо због прилагођавања новонасталим политичким и друштвеним околностима, у тој држави је настала правна теорија такозваног живог устава (The Living Constitution). Према тој теорији, коју је заступао судија Врховног суда САД Oliver Wendell Holmes Jr., тумачење устава мора бити еволутивно.

Такође, огромна већина партија које сачињавају Народну скупштину Републике Србије је за безуслован улазак Србије у ЕУ. Тачније, оне у потпуности подржавају Бриселски споразум. Дакле, легитимни представници партија су већински изразили народну вољу поводом Бриселског споразума. Такође, и председник Републике који је добио највише гласова на непосредним изборима у мају 2012. безусловно подржава Бриселски споразум.¹⁷

У домаћој правној теорији има више него озбиљних аутора који заступају еволутивно тумачење устава. На пример, проф. др Миленко Крећа, судија Међународног суда правде износи следећи став: „Устав, је, што се у расправама о овом питању често заборавља, правни али и политички документ... Дубоко је у праву Рајт када каже да је питање законитог вршења уговорања једно политичко питање и да нема ограничења које не може бити прекорачено у случају нужде. Немала је логистичка заблуда сматрати да у сукобу уставног прописа о надлежности и битног политичког интереса пре-

17 Танјуг, 16. 10. 2013.

вагу увек добија уставни пропис. И то се не може априорно осудити јер уставни нису неповредиве реликвије него акти који треба да служе добру државе“.¹⁸

Такође, не може се тврдити и да је премијер Србије прекршио неко овлашћење када је потписао Бриселски споразум. Према међународном праву представљања, председнику владе она нису ни потребна. Тачније, управо Бечка конвенције у члану 7. даје овлашћење премијеру да закључује међународне уговоре на основу своје функције и без подношења пуномоћја. Он има право према међународном праву да изјављује вољу у име државе и то се потврђује у члану 13. Правила процедуре Савета безбедности (који тумачи члан 28. Повеље УН).

Аргумент да је Бриселски споразум пуноважан јер је потписан од стране овлашћеног представника Републике Србије се може наћи и у чињеници да овај акт извршне власти нису оспорили ни друге две гране власти, правосудна и представничка. Тачније, Уставни суд се није изјаснио о Бриселском споразуму.

Коначно, Србија је дужна да поштује потписани договор, јер једно од когентних норми међународног права начело пакта сунт серванда (*pacta sunt servanda*) или начело по коме се уговори морају поштовати. Ово начело постоји још од римског обичајног права и временом је заштићено уговорним и законским нормама.¹⁹

Интересантно, заговорници Бриселског споразума у Србији, нису изнели ниједан од претходно изнетих озбиљних правних аргумената након потписивања Бриселског споразума. Као да ни они нису били уверени у исправност Бриселског споразума. Ограничили су се углавном на констатације да Бриселски споразум није савршен²⁰ или су доста невешто покушавали да објасне разлику између устава и народне воље настојећи да правном акробатиком докажу да уз помоћ уставног закона треба прекршити устав и укинути његово важење на КиМ.²¹

18 Крећа М. *Међународно право представљања - дипломатско и конзуларно право*, Правни факултет, Београд, 2012, стр 53.

19 Види више о томе Станојевић О. *Римско право*, Досије, Београд, 2007.

20 Први потпредседник Владе у Лепосавићу 12. маја 2013. према <http://www.tvbest.rs/11370-vucic-na-severu-kosova>

21 Сајт *PTC* 14.1.2013.

*Основ за апсолутну ништавост Бриселског
споразума или члан 52. Бечке конвенције
о међународном уговорном праву*

Ипак, устав једне земље није синоним за резултате избора који се могу одржавати и у роком краћем од 4 године (понекад и више пута годишње). Зато су у Уставу Републике Србије унете одредбе о промени највишег правног акта у којима се захтева 2/3 већина у Народној скупштини и референдум када се ради о статусу КиМ (утврђеном у премабули). Те одредбе се износе у члану 203: „Народна скупштина усваја акт о промени Устава двотрећинском већином од укупног броја народних посланика и може одлучити да га и грађани потврде на републичком референдуму. Народна скупштина је дужна да акт о промени Устава стави на републички референдум ради потврђивања, ако се промена Устава односи на преамбулу Устава.... Промена Устава је усвојена ако је за промену на референдуму гласала већина изашлих бирача“.

Такође, и Бечка конвенција о међународном уговорном праву из 1969. утврђује релативну ништавост међународног уговора који је закључен у супротности са важним уставним одредбама. Прецизније, у познатом члану 46 се наводи да се као разлог поништења пристанка на међународни уговор може навести “битна повреда унутрашњег права”. Нема сумње да је повреда преамбуле највишег правног акта у Републици Србији битна повреда унутрашњег права (Према коментарима на члан 46. Комисије за међународно право УН, ради се о уговорима који су противни недвосмисленим устаљеним прописима).²²

Међутим, у међународној пракси се углавном радило о проблемима који су повезани са ратификацијом међународних уговора у парламентима (Наводи се у том смислу у правној теорији случај пријема Аргентине у Друштво народа). Зато се и позивање на члан 46. Бечке конвенције о међународном уговорном праву из 1969. може одбацити када се

22 Крећа М. *Међународно право представљања - дипломатско и конзуларно право*, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 59.

ради о Бриселском споразуму јер је он потврђен од Народне скупштине.

Међутим, остаје још неколико основа из Бечке конвенције за релативну и апсолутну ништавост Бриселског споразума. Они су познати и анализирани у правној теорији. На пример, проф. др Миленко Крећа, судија Међународног суда правде износи следећи став: „Чини ми се сувишним приписивати повреди уставних прописа о надлежности за закључење уговора својство самосталног основа ништавости јер полазимо од претпоставке да државни орган лојално обавља своје функције. Поготово што оштећеној држави стоје на располагању друге основе ништавости као превара, заблуда, принуда или корупција“.²³

Заиста, у члану 47. став 1, Бечке конвенције се наводи “Држава се може позвати на заблуду у уговору која чини ништавним њен пристапак да буде везана уговором, ако се заблуда односи на чињеницу или ситуацију за коју је ова држава претпостављала да постоји у тренутку када је уговор закључен и који је сачињавао битну основу пристапак ове државе да буде везана уговором”.

Такође у члану 49. Бечке конвенције пише: „Ако је држава наведена да закључи уговором обмањивим поступком неке друге државе која је учествовала у преговорима, она се може позвати на превару која чини ништавним пристапак да буде везана уговором“.

У члану 50. Бечке конвенције се наводи: „Ако је изражавање пристапак неке државе да буде везана уговором добијено путем корупције њеног представника непосредним или посредним деловањем неке друге државе која је учествовала у преговорима, држава се може позвати на ову корупцију која чини ништавним њен пристапак да буде везана уговором“.

Међутим, као што смо већ навели, никакве обмане и преваре нема у вези са Бриселским споразумом. Јасан је био став већине ЕУ држава по питању независности Косова пре потписивања.

Тешко је доказати и корупцију. Велико је питање како се може дефинисати корупција и њени политички видо-

23 Крећа М. *Међународно право представљања - дипломатско и конзуларно право*, Правни факултет, Београд, 2012. стр. 54.

ви (подржавање на власти оних који испуњавају налоге из иностранства у замену за личне привилегије). Ту ситуацију у вези са Бриселским споразумом додатно компликује легитимитет који такви представници добијају на изборима као и став правне теорије да су ирелевантне „уобичајене пажње и милости“ према представнику државе.²⁴

Остаје још један основ за апсолутну ништавост Бриселског споразума. То је принуда и претња. Она се забрањује у члановима 51. и 52. Бечке конвенције о међународном уговорном праву из 1969. Тачније, у члану 52. се износи: „Ништав је сваки уговор који је склопљен као последица претње силом или употребом силе противно начелима међународног права установљеним у Повељи УН“. Посебан облик принуде је принуда над државом над колективитетом и сматра се да је у међународно право уведен још Брианд Келог пактом из 1929. године и Повељом УН 1945. која забрањује претње миру. Некада се принуда над појединцем и државом спаја као у случају закључења уговора о немачком протекторату над Чешком и Моравском 1939. Принуда може бити и економска и тако се дефинише у Декларацији о забрани војне, политичке и економске принуде при закључивању уговора која прати Бечку конвенцију.²⁵

Доказ да је постала принуда и претња пре и уочи потписивања Бриселског уговора су изјаве актуелног премијера Владе Републике Србије да „стрепи да се Србима на Косову може десити нова Олуја“ као и да „нећемо више водити ратове“.²⁶

Дакле, неко је по свему судећи, претио силом (или употребом силе) ако се не потпише Бриселски споразум. Да ли су то биле такозване власти из Приштине или неке западне силе (или заједно?) и на који начин је то изведено (дипломатским каналима или неформалним путем?) мање је битно са аспекта Бечке конвенције. Битно је да је постојала претња употребом силе и да због тога постоји основ за апсолутну ништавост Бриселског споразума у складу са чланом 52. Бечке

24 Крећа М. *Међународно јавно право*, Правни факултет, Београд, 2012. стр. 495.

25 Исто, стр. 497-498.

26 *Новости*, 23. 7. 2011. и 7. 4. 2013 <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/634826-konsultacije-o-kim-preko-20-politicara-iz-16-stranaka-danas-kod-dacica>

конвенције о међународном уговорном праву из 1969. Може се чак разматрати да ли је постојала и економска принуда приликом закључивања Бриселског споразума када се узму у обзир и драматичне изјаве попут оне гувернера НБС да је „Србији неопходан аранжман са ММФ“.²⁷

Закључак

Бечка конвенција о међународном уговорном праву из 1969. је закључена под покровитељством УН на великој дипломатској конференцији. Сматра се да је она и велика кодификација уговорног међународног права. Дакле, спада у најважније изворе међународног права.²⁸ Сваки уговор који су закључили субјекти међународног јавног права потпада посредно или непосредно под Бечку конвенцију и тумачи се у складу са њом јер она је и кодификација устаљене међународне праксе у овој области (или међународних обичаја).

Са друге стране, Бриселски споразум из 2013. је уговор који су закључили субјекти међународног јавног права, држава Република Србија и међународна организација ЕУ. Ту чињеницу доказују потписи председника Владе Републике Србије и Високог представника ЕУ за спољне послове. Такозвани премијер Косова није субјект међународног јавног права јер та творевина није чланица УН.

Бриселски споразум се разликује од ССП који је закључила Србија са ЕУ 2008. јер не помиње Резолуцију СБ УН 1244 када се ради о КиМ. Зато се не може рећи да је српска страна доведена у заблуду или да је дошло до битно промењених промењених околности (*clausula rebus sic stantibus*). Бриселски споразум се зато не може раскидати. На овакав закључак указује и чињеница да су 22 државе чланице ЕУ признале такозвано Косово пре потписивања Бриселског споразума.

Бриселски споразум је несумњиво у супротности са Уставом Републике Србије. Одредбе о правосуђу и полицији, као и Европској повељи о локалној самоуправи и косов-

27 <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:449481-Tabakovic-Potreban-MMF-aranzman-rezerve-1> 17.8.2013.

28 Ђорђевић С. *Увод у међународно право*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 149.

ски законима као фактички хијерархијским вишим актима у односу на српски устав (који се и не помиње у Бриселском споразуму) су у супротности са највишим правним актом Републике Србије. Међутим, нема ни јасног и званичног става Уставног суда о том питању.

Такође, не може се оспорити ни чињеница да је према међународном праву српски премијер имао овлашћење да потпише Бриселски споразум и да то по начелу пакта сунт серванда обавезује државу Србију. Такав став оснажује и усвајање одлуке о прихватању Бриселског споразума од стране Народне скупштине у априлу 2013. У правном смислу, ово је неуобичајен начин за прихватање међународних уговора, али не може се оспорити легитимитет Народне скупштине добијен на парламентарним изборима.

Бриселски споразум се не може обарати ни због корупције у смислу како је дефинише Бечка конвенција. Нема доказа у пракси о том кривичном делу приликом закључивања Бриселског споразума, нити тачне дефиниције политичке корупције државних представника у међународном уговорном праву.

Коначно, Бриселски споразум је апсолутно ништав због принуде и претње силом у смислу члана 52. Бечке конвенције. Доказ за то су бројне изјаве највиших представника Републике Србије у којима се наводи да је алтернатива потписивању Бриселског споразума нова војна акција на северу КиМ (слична оној у Хрватској за време грађанског рата на територији бивше СФРЈ). Мање је важно ко би ту војну акцију предузео или на који начин се претило Србији, важно је аспекта међународног јавног права да је та претња постојала уочи и за време потписивања Бриселског споразума и да је у супротности са Повељом УН која забрањује употребу силе.

Dejan Mirovic

**BRUSSELS AGREEMENT FROM 2013
AND VIENNA CONVENTION
ON THE LAW OF TREATIES**

Resume

The Vienna Convention on the Law of Treaties from 1969. Was concluded under the auspices of the UN. It is considered as codification of international law of treaties. Every contract that has been concluded by the subjects of public international law falls under it. On the other hand, the Brussels Agreement from 2013. is a contract that has been concluded by the subjects of international law, the state of Serbia and the international organization EU. This fact is proven by the signatures of the Prime Minister of Serbia and the EU High Representative. The so-called Kosovo is not the subject of public international law, since this creation is not a UN member. The Brussels agreement differs from the Stabilization and Association Agreement that Serbia has concluded with EU in 2008., because it does not mention the Resolution 1244 when it comes to KiM. Therefore, it cannot be said that the Serbian side was misled or that there has been a significant change of circumstances (Clausula rebus sic stantibus). The Brussels Agreement is in collision with the constitution of Serbia. However, there is no position of the Constitutional Court on the matter. The Brussels agreement cannot be brought down based on corruption in terms of the Vienna Convention. There is no evidence or correct definition of the corruption of government officials. Finally, the Brussels Agreement can be abolished because of coercion and threats in terms of Article 52 of the Vienna Convention. The proof for this are numerous statements of the highest representatives of the Republic of Serbia, stating that the alternative to signing would be a new military action in northern Kosovo, similar to that in Croatia in the time civil war in the former Yugoslavia. It is less important who would take this military

action, or how Serbia was threaten , what is important from the aspect of public international law is that the threat existed before and during the signing of the Brussels Agreement, which is in contrary to the UN Charter , which prohibits the use of force.

Keywords: EU, Serbia, Brussels treaty, the Vienna tion of the Convention, international law

Овај рад је примљен 14. октобра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 17. децембра 2013. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Стефан Јанковић

БУДУЋИ ГЕОПОЛИТИЧКИ ОБРАСЦИ И
БАЛКАНСКЕ ДРЖАВЕ - ПРЕДВИЂАЊЕ
ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ КОЛИНСОВЕ
ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ..... 157-190

Борис Милосављевић

НАЦИОНАЛНИ КАРАКТЕР,
КУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧКИ ОБРАЗАЦ..... 191-217

Зоран Р. Ђирјаковић

ПРИМЕНА МОДЕЛА ДИМЕНЗИЈА
НАЦИОНАЛНИХ КУЛТУРА ХЕРТА
ХОФШТЕДЕА У ИСТРАЖИВАЊУ
ПОЛИТИЧКОГ ОБРАСЦА У СРБИЈИ:
ПОСТОЈИ ЛИ СОФТВЕР СРПСКОГ
ПОЛИТИЧКОГ УМА? 219-245

Драган Ж. Марковић

ГЕНЕЗА И РАЗВОЈ СВОЈИНСКИХ ОДНОСА... 247-268

Стефан Јанковић*

БУДУЋИ ГЕОПОЛИТИЧКИ ОБРАСЦИ И БАЛКАНСКЕ ДРЖАВЕ - ПРЕДВИЋАЊЕ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ КОЛИНСОВЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ**

Сажетак

Рад пружа предвиђање будућих геополитичких образаца који се тичу балканских држава, и то путем (методолошког) проширења претпоставки које нуди геополитичка теорија Рендала Колинса, у виду конструкције Индекса геополитичке позиције. У целини, показује се да су балканске државе дугорочно искључене из могућности стицања кумулативних предности као предуслова даље експанзије. Услед тога, њихова позиција у структури геополитичких односа им даје карактер унутрашњих држава, које уколико нису подређене експанзивној сили, покрећу емпиријски потврђен низ конфронтација и фрагментација на мање јединице. Ипак, анализа је показала да се Европска унија може условно одредити као експанзивна сила у датом геополитичком контексту. Стога, однос Балкана и Европске уније показује текући процес проширивања експанзивне силе, услед чега се бавем у средњорочном периоду може очекивати опадање или

* Студент докторских студија социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

** Рад представља проширену и ревидирану верзију рада на српском језику, првобитно изложеног на међународној научној конференцији „European Conference on Political Attitudes and Mentalities – ЕСПАМ’ 2012”, одржаној од 3. до 5. септембра 2012. године у Букурешту, Румунија.

замрзавање супротстављености, као и фрагментација на мање јединице које карактеришу унутрашње државе попут балканских. Свакако, овај тренд је условљен претпоставком да Европска унија поседује релативно кохерентан геополитички интерес.

Кључне речи: геополитика, предвиђање, држава, Балкан, индекс геополитичке позиције.

Увод

Епистемолошке последице неуспеха предвиђања слома социјализма се и после више од 20 година јављају као далекосежне и, између осталог, наводе на актуелизацију скептичког релативизма у друштвеним наукама,¹ који додатно доприноси занемаривању једног од претпостављених циљева теоријских наука, а то је давање стабилних и одрживих предвиђања као дела ширег научног објашњења.² Испитивање и развијање предиктивних потенцијала друштвених наука се стога јавља као двоструко важно: најпре као евалуација ваљаности дате теорије, како се предвиђања изводе у форми тестирања претпоставки, а затим и као опште утврђивање сазнајних домета, где идентификација „граница нашег сазнања није проглашење неуспеха”,³ већ је напротив, сазнајни допринос.

Иако не ужи предмет интересовања овог рада, ове напомене представљају релевантан основ за имплементацију нашег циља. Наиме, наше полазиште јесте геополитичка теорија развијана у раду Рендала Колинса, чије је кључно сазнајно ограничење утемељено на њеном макросоциолошком карактеру, које доприноси сагледавању геополитичких процеса на широком просторном плану и временском обухвату од 30 до 50 година.⁴ Иако ова ограничења конструишу об-

1 Тодор Куљић, *Превладавање прошлости: узроци и правци промене слике историје крајем XX века*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2002, стр. 251-252.

2 Ернст Нагел, *Структура науке: проблеми логике научног објашњења*, Нолит, Београд, 1974, стр. 416.

3 Timur Kuran, "The Inevitability of Future Revolutionary Surprises", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995, стр. 1534.

4 Randall Collins, *Weberian Sociological Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, стр. 186-208.

јашњења у форми *трендова*,⁵ она се чине погодним за наш циљ, а то је тестирање кључних претпоставки Колинсове теорије, као и њено методолошко проширивање на два начина. Прво, с циљем предвиђања будућих геополитичких процеса и образаца који могу утицати на балканске државе, позиције датих држава је неопходно сагледати у релационом маниру, где је свака позиција у структури геополитичких односа у међузависности са другим позицијама у датом географском и друштвеном простору. С друге стране, позиција сваке аналитичке јединице у структури геополитичких односа је условљена специфичним факторима (тј. специфичним формама институционалних и социо-просторно контролисаних облика капитала),⁶ релевантних у датим геополитичким односима.

Како бисмо оцртали процесе који потенцијално могу произаћи из односа између позиција у геополитичкој структури, у овом раду ћемо конструисати *индекс геополитичке позиције*, као комбинације квантитативног и квалитативног приступа путем ког се фактори који одређују ове позиције могу сагледати, и који може створити солидан основ за анализу процеса који се одвијају унутар геополитичког простора.

Аналитичка перспектива геополитичке теорије

Изучавање геополитичких процеса просторних трансформација и регионалних структурализација од својих зачетака се одликовано амбивалентним тенденцијама које су

5 Портес издваја три главна предмета објашњења: *стабилне државе, трендове и догађаје*, видети: Alejandro Portes, "On Grand Surprises and Modest Certainties: Comment on Kuran, Collins and Tilly", *The American Journal of Sociology*. Vol. 100, No. 6. стр. 1620-1626.

6 За разлику од Мена (види: Michael Mann, "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results". *European Journal of Sociology*. Volume 25 (02)/1984, стр. 185-213), чији је аналитички фокус на различитим изворима моћи, овде су специфичне форме капитала узете као основ кроз који се односи у структури геополитичких односа константно (ре)продукују. Са истовременим редефинисањем социо-просторних форми капитала од стране различитих актера, генерисање моћи се успоставља као историјски динамизам, али без есхатолошке нужности, имплицитно садржане унутар претпоставки механицистичких теорија акције или унутар нефлексибилног структурног детерминизма.

се генерисале у међуодносу научних и политичких тежњи.⁷ Након периода у ком се геополитика везивала за империјализам и милитаристичке национализме, поновно интересовање које је оживљено у светлу нафтне кризе 1970-их година, омогућило је да се геополитика аналитички моделује.⁸ Неки од употребљених постулата у овој теоријској (ре)изградњи ослањали су се на класичне поставке геополитичке теорије: тако Рендал Колинс, чији теоријски модел представља основу за предвиђање, у утврђивању моћи држава полази од конфликтних приступа развијаних у Немачкој раног XX века, смештајући их у шири социолошки оквир. Овај аутор проширује конфликтне постулате Раценхофера и Гумпловица⁹ о војном пореклу државе и Рацела¹⁰ о тежњи великих држава ка континенталној експанзији, дефиницијом државе Макса Вебера.¹¹ Наиме, Колинс¹² је кључне тачке ове дефиниције, према којој држава представља монопол над средствима принуде на датој територији, поставио у виду варијабли које дефинишу геополитичке услове за успон и пад територијалне моћи, односно губитак контроле над средствима принуде.¹³ Постоји пет кључних услова у дугорочном историјском процесу експанзије и контракције територијалне моћи држава:

Услов 1. *Релативна предност у величини територије и поседовању ресурса подстиче територијалну експанзију, и то на рачун мањих држава.* Ова претпоставка, наводи Колинс, има кумулативни ефекат, јер ресурсно-доминантне,

7 David Atkinson, Klaus Dodds, *Geopolitical Traditions: A Century of a Geopolitical Thought*, Routledge, London and New York, 2003, стр. 1-25; Gearoid Tuathail, *Critical Geopolitics - The Politics of Writing Global Space*, Routledge, London and New York, 1996, стр. 16-49.

8 Garry Kearns, *Geopolitics and Empire: The Legacy of Halford Mackinder*, Oxford University Press, Oxford, 2009, стр. 23-24; Randall Collins, "Prediction in Macrosociology: The Case of the Soviet Collapse", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995, стр. 1552-1593.

9 Michael Mann, *The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results*. *European Journal of Sociology*. Volume 25 (02)/1984, стр. 185-213.

10 Atkinson, Dodds, op. cit; Tuathail, op. cit; Collins, 1995, op. cit.

11 Max Weber, *The Vocation Lectures*, Hackett Publishing Company, Indianapolis and Cambridge, 2004, 32-44; Collins, ibidem.

12 Collins, 1986, 1995, op. cit.

13 Тако је „динамика легитимације као формације етничких идентитета и национализма повезана са војним борбама између држава и организационим режимом према којем су променљиве пропорције становништва мобилизоване и опремљене за борбу” (Collins, 1995, op. cit. стр. 1554).

освајачке државе посебно јачају сопствене ресурсе након територијалног освајања. Ипак, само ширење не мора имати милитантан карактер, већ се може базирати и на мирољубивим и квазимирољубивим средствима, у виду захтева мањим државама да финансирају заједничке савезе, или утицајем на спољне или унутрашње односе слабијих држава. Овим механизмима, ресурсно-доминантне државе могу стицати *de facto*, па чак и *de jure* војну контролу над територијама слабијих. Такође, историјски докази показују тенденцију према којој су идеолошки обрасци и покрети на дуги рок подређени геополитичким образцима. Утолико, идеолошке поделе често прате геополитичке антагонизме, какав је случај био током Хладног рата.

Услов 2. *Геопозиционална предност погодује експанзији – државе са мање непосредних непријатеља на својим границама имају тенденцију ширења ка државама које имају непријатеље на више граница.* Генерисање ове предности је условљено географским факторима где, с једне стране, природне баријере попут планина или морских површина делују као заштититни појас и омогућавају концентрисање војне предности на другим границама. С друге стране, одсуство ових баријера може бити компензовано подређивањем мноштва пограничних држава, богатих ресурсима.

Услов 3. *Државе у средишту географског региона имају тенденцију фрагментације на мање јединице са протоком времена.* Овај услов је уско повезан са претходним, јер су унутрашње државе, како их Колинс назива,¹⁴ на дуги рок суочене са мноштвом потенцијалних непријатеља и нестабилних коалиција те дугорочно бивају искључене из могућности кумулативног раста на основу сопствених ресурса. Како су услед непосредне супротстављености ресурси дугорочно подређени војним потребама, њиховим слабљењем отвара се простор за сецесионистичке тежње, што је посебно случај када одсуствује освајање од стране већих држава.

Услов 4. *Кумулативни процеси доводе до периодичног упрошћавања, испољеног у великим ратним обрачунима.* После заузимања унутрашњих држава које су раније служиле као тампон зона, освајачке, ресурсно-доминантне државе

14 Collins, 1986; 1995, op. cit.

прате емпиријски потврђен образац покретања ратних обрачуна. Иако је тешко предвидети да ли ће једна од супротстављених страна успети да се постави као доминантна светска империја, или ће сукоб довести до пат-позиције и дезинтеграције оба противника, сигурно да овај период генерише највиши ниво геополитичких тензија, које могу да се заврше великим ратним обрачунама карактеристичним по свирепости, како наводи Колинс.¹⁵

Услов 5. *На крају, претерано ширење доноси исцрпљивање ресурса и последичну дезинтеграцију државе.* Овај принцип сугерише на ефекте употребе ресурса, чиме се показује да са удаљеношћу граница од хипотетичког центра, расте опасност од слома државе. Лимит претераног ширења је засигурно повећан од индустријског доба, али је суштински истог карактера у односу на прединдустријске државе, које су представљале емпиријске примере за успостављање овог принципа. Политичка последица претераног ширења јесте суочавање са тешкоћама одржања контроле становништва другачијег етничитета, код ког активација етничког национализма може представљати снажну контрамеру претераног ширењу, наводи Колинс.¹⁶ Према овом моделу, дакле, државе су кључне аналитичке јединице чије су позиције условљене међуповезаним дејством више фактора. Односи између тих позиција се могу означити као структура геополитичких односа која представља оквир динамике раста и слома територијалне моћи држава. Но, комплексност овог теоријског модела захтева додатна разјашњења.

Прво, општост Веберове дефиниције и њен социо-просторни основ може довести до (теоријског) повезивања односа моћи са тоталитетом државе. Иако је Вебер ову дефиницију утемељио на ширем концепту *Herrschaft*, који укључује историјски успостављен ауторитет и однос доминације, он је директно повезао овај однос са територијалношћу.¹⁷ Овде проблем није у просторном аспектима овог односа, како сваки однос доминације супстантивно укључује приписивање ме-

15 Ibidem.

16 Collins, 1986, op. cit, стр. 187-191; Collins, 1995, op. cit, стр. 1552-1560.

17 Вебер разликује три типа ауторитета - *традиционални, харизматски и правни*, где је, у односу на државу, сваки од њих уско везан за легитимну употребу силе на датој територији, односно, употребу силе која је доживљена као легитимна и где је „ова идеја о „територији“ је суштинска дефинишућа одредница” (Weber, op. cit, стр. 33).

ста (*topos*), конституисаног на основу дисперзије моћи унутар географског и друштвеног простора. Далеко проблематичније је директно свођење односа моћи и доминације на тоталност државе, оличене у форми (потенцијалне) физичке принуде. Увођењем физикалности принуде као суштине структуре односа моћи, такође се уводи и имплицитна претпоставка, према којој искључиво (контингентна) непосредност, попут интеракције, отвара могућност за супстантивно успостављање ауторитета.

Међутим, објективизација односа моћи, као и успостављање структура које претходе успостављању легитимитета, захтевају признавање вишеструких механизма, који не морају нужно бити повезани са државним апаратом принуде.¹⁸ Ипак, Колинс је, иако не изражавајући експлицитно, био свестан ризика који леже у линеарном везивању територијалности са геополитичком моћи, те је у анализи на првом месту тежио ка сагледавању овог облика моћи кроз историјску генезу у географском и друштвеном простору, односно, кроз могућност контролисања територијално везаних ресурса. Управо вишеструко посредовани механизми контроле се показују као релевантни за успостављање односа моћи: од идеолошких механизма,¹⁹ или, на пример, економског и бирократског условљавања повезаног са међународним институцијама, ови механизми скупа могу да изврше структурни притисак, успостављен у датом односу. Када је реч о просторној манифестацији односа моћи, ови механизми делују кроз потчињавање територијално повезаних облика принуде (државног апарата) у односима моћи, односно, кроз експлоатацију инфраструктурне моћи државе,²⁰ за (ре)афирмацију спољњег извора моћи. У том светлу, друштвени простор, који такође обухвата и географски, физички простор као саставни део, појављује се као основ за успостављање односа моћи, примарно кроз његово заузимање и контролу од стране супротстављених друштвених организација и структура.²¹

18 Егњу исправно примећује да „просторност или географска организација моћи није нужно везана за сва времена и сва места на територијалност државе” (John Agnew, *Geopolitics: Re-visioning world politics*, Routledge, London and New York, 2003, стр. 51).

19 Mann, 1984, op. cit.

20 Ibidem.

21 Michael Mann, *The sources of social power; Volume I: A history of power from the beginning to A. D. 1760*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

Ова разматрања на другој страни отварају питање улоге актера у конструкцији геополитичких односа и производњи простора, посебно имајући на уму снажан холистички карактер Колинсовог приступа. Овај модел начелно уважава значај актерског потенцијала у обликовању позиције државе, па се на пример тип организације државе јавља као релевантан фактор у подређивању ресурса експанзији.²² Због тога су експанзија и војна ефективност условљени и другим факторима – «од географије и националног морала до вештина војсковође и тактичких способности»,²³ али и легитимацијом унутрашњих владара.²⁴ Иако утицај ових чинилаца никако није ефемеран, по дугорочне геополитичке процесе се не јавља као одлучујући. Колинс сматра да је карактер тих процеса првенствено стохастички,²⁵ дајући епистемолошки примат њиховом објективном (односно, материјалном) аспект. Овај аутор се тек парцијално разилази са позитивистичком епистемологијом, јер задржава фокус на објашњењу општих случајева²⁶, али без претпоставке о њиховој детерминистичкој нужности. Иако ово решење оставља један део стварности необјашњеним,²⁷ Колинс је свестан ограничења које оно носи,²⁸ посебно феноменолошке стране геополитике и симболичке конструкције простора,²⁹ циљ апстраховања актерског утицаја у генези државне моћи јесте истицање фактора који се јављају као структурна ограничења (или могућности) делања.

Јасно је, дакле, да се из ових поставки као три кључна фактора која одређују позицију дате државе у структури геополитичких односа јављају географски, економски и војни

22 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States: ad 900-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, стр. 114-121; Collins, 1995.

23 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Unwin Hyman, London, Sydney, Wellington, 1987, стр. 439.

24 Collins, 1986, op. cit.

25 Ibidem.

26 Слободан Антонић, *Изазови историјске социологије*, Институт за политичке студије, Београд, 1995, стр. 36-46.

27 Kuran, op. cit.

28 Collins, 1995, op. cit.

29 Како пише Тјуатхејл, симболичка конструкција простора је имала историјски значајну улогу у империјалистичкој агенди, посебно стварањем геополитике као академске дисциплине, где су империјални односи правдани са картезијанског становишта самосталнишћу и натуралистичком логиком (Tuathail, op. cit. стр. 17-22).

чиниолац. Тиме се, међутим, отвара проблем операционализације теоријских принципа и интерпретације њиховог односа у геополитичким процесима. Примена принципа геополитичке теорије имала је различите резултате, па је тако Колинсово предвиђање слома Руске империје било успешно (мада не и временски прецизно), док су се тврдње Пола Кенедија³⁰ и Виктора Нија о неизбежном слому САД, односно Кине, за сада показале нетачним.³¹ Ово указује не толико на саму операционализацију (мада је и она веома важна), већ на «позадински» постулат геополитичке теорије који уводи својеврсну телеолошку нужност исхода геополитичких процеса, какав је на пример слом државе. Из тих разлога се отвара опасност да се из тренутно утврђеног односа између позиција држава, дефинисаних кроз вредности изабраних показатеља, дедукује претпостављени исход. Решење није у увођењу трансисторијских прагова путем којих би се експлицитно и *a priori* дефинисало испуњење одређеног принципа; напротив, чини се да Тили исправно позива на нужну варијабилност социолошких модела.³² Стога би тек из историјско-релационог односа међу позицијама ваљало претпостављати могуће исходе тих односа.

Методолошки посматрано, решење је у контингентном праћењу променљивости узетих показатеља, за шта би било адекватно конструисање композитног *индекса геополитичке позиције* (ИГП), ради праћења варијација квантитативно мерљивих показатеља у релационом маниру. Заједно са квалитативним подацима, овај индекс би био у функцији оцртавања структуре геополитичких односа и даљих геополитичких процеса, који су истовремено конституисани и конституишу друштвени простор.³³

30 Kennedy, op. cit.

31 Portes, op. cit.

32 Charles Tilly, "To Explain Political Processes", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995. стр. 1594-1610;

33 Ова аналитичка оријентација има још један циљ: наиме, Бурдије и Вакант исправно примећују да, „поредак коришћених метода мора да непосредно одговара проблему” (Pierre Bourdieu, Loic Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Polity Press, Cambridge, Blackwell Publishers, Oxford, 1992, стр. 30). Стога, проучавање процеса геополитичког структурисања кроз изградњу модела ИГП обухвата неопходну варијабилност социолошких модела, следећи претпостављену стохастичку природу друштвених појава.

Концептуално утемељење за увођење и конструкцију ИГП се може пронаћи у савременим методолошким и теоријским унапређењима која се ослањају на предности геометријске репрезентације и интерпретације података, а која потичу из рада француског математичара Бензекрија³⁴ и новијих радова Ле Руове и Руанеа.³⁵ Геометријска анализа података коју ови аутори нуде пружа чврст дедуктивни основ за изградњу ИГП и анализу дилемиције структуре геополитичких односа, како је заснована на низу међусобно повезаних принципа који омогућавају релационо разумевање конструкције друштвеног простора. Прво, осим дескриптивне функције као неопходног аналитичког корака, примарни циљ геометријске анализе је идентификација комплексности и вишедимензионалности друштвених појава, које происходе из међуодноса објеката анализе. Ле Ру и Руане управо везују ову релациону логику за геометријску пројекцију ових објеката у облику тачака у простору или кроз њихову геометријску репрезентацију, генерисану у пресеку више димензија. Просторна дисперзија је тако одређена вишедимензионалношћу и омогућава идентификацију различитих облика структурисања (кроз њихове међуоднoсе), затим груписања у форми „Еуклидових облака”, и на крају, дистанцирања резултираног позиционирањем према претпостављеним димензијама. Као последица, геометријска репрезентација, кроз формалност математичке структуре, омогућава да процедуре доказивања и закључивања буду у оквирима датих односа, уместо вероватноће на коју се ослањају конвенционални модели.³⁶

34 Briggite Le Roux, Henry Rouanet, *Geometric Data Analysis: From Correspondence Analysis to Structured Data Analysis*, Kluwer Academic Publishers, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, 2004, стр. 6-20.

35 Примена и развој принципа које предлаже Бензекри, у ужем смислу представља критику конвенционалних статистичких метода, попут регресионе анализе, анализе главних компоненти и сл., усмеравајући аналитичке методе према геометријском представљању података. Непосредни резултати овакве интерпретације података нису искључиво квантитативне вредности изведене из претходно дефинисаног узорка, већ као испољеног дометима односа који конституишу друштвене феномене у њиховој мултидимензионалности. Историјски гледано, примена ових принципа у друштвеним наукама је мала у обиму; међутим, најтемељнији пример њихове примене може се наћи у Бурдијевим „Дистинкцијама”, где се успостављање укуса међу различитим друштвеним групама налази се у међусобној вези и где су предности овог приступа јасно приказане (Le Roux, Rouanet, op. cit.).

36 Ibidem.

ИГП управо инкорпорира ове принципе, настојећи да генерисање геополитичких позиција и односа, њихово структурирање и процесе који могу потенцијално происходити из тих формација, сагледа као геометријску пројекцију у простору. Стога, формула ИГП одражава ове принципе, изводећи ову геометријску пројекцију за сваки ентитет из пресека ових димензија, односно, фактора релевантних за геополитичко позиционирање, и њихових релационих вредности. *Индекс геополитичке позиције* (ИГП/IGP) тако представља геометријски просек индекса три фактора - географског (ГФ/Gf), економског (ЕФ/Ef) и војног фактора (МФ/Mf), изведених из Колинсове теорије и узетих као кључни у одређивању геополитичког положаја државе у датом контексту:

$$IGP = \sqrt[3]{G_f \cdot E_f \cdot M_f} \quad (1)$$

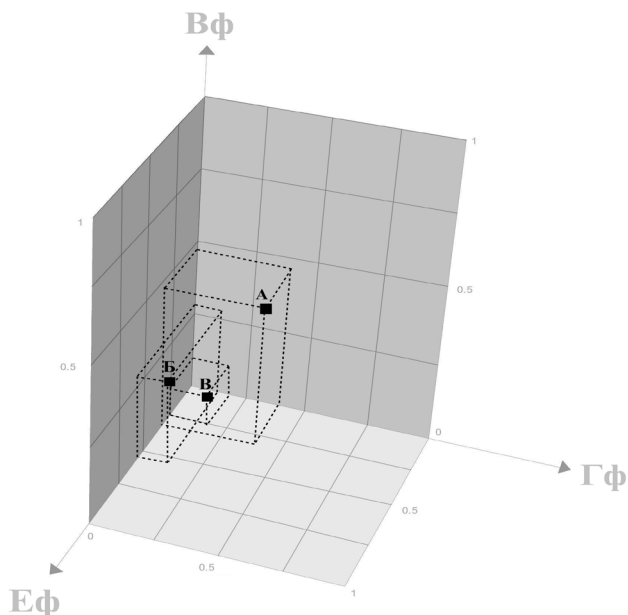
Увођење овог индекса поседује методолошке тачке које захтевају додатна разјашњења. Прво, главни циљ је да се утврди објективна дистрибуција моћи која производи из територијално концентрисаног капитала и ресурса (или фактора), који се показују као релевантни у геополитичким односима. Оваква расподела моћи је историјски успостављена као структура геополитичких односа, конституисана у међуодносима држава и других геополитичких ентитета, односно кроз позиције које заузимају. Исто тако, ови структурни односи су историјски генерисани у односу са географским простором; међутим, они не представљају линеарну манифестацију просторне блискости нити датих географских одлика. Из тих разлога, увођење геометријског просека три кључна фактора и геометријска репрезентација ове структуре има очигледне предности. Наиме, идеја да се дата структура сагледа у тродимензионалном простору који произилази из објективне дистрибуције моћи међу државама, која, иако обухвата географски простор, није сводива на контингенцију насталу на (емпирицистичкој) идентификацији просторне близине. Осим мултидимензионалности ове структуре и потенцијалних процеса који могу да производе из датих структурних односа, његова геометријска репрезентација

такође превазилази опозицију између квалитативних и квантитативних приступа, тако што их синтетише.³⁷ Тако, кроз претходно дефинисање геополитичког контекста структурисања, у случају Евроазије, са свим географским (физичким) особина које се појављују као потенцијал стварања геопозиционалних предности, ове квалитативне одлике простора се укрштају са квантитативним аспектима датих односа, отеловљеним кроз меру територијално везаних ресурса.

Стога, ова побољшања доприносе прецизнијем објашњењу теоријски претпостављених процеса структурације територијалне моћи, која настаје из међуодноса геополитичких ентитета. Геометријски приказ ових односа, заузврат, пружа још једно значајано унапређење: кроз позиционирање геополитичких ентитета у геометријском простору, потенцијали стварања кумулативних и геопозиционалних предности (услови 1 и 2), појављују се далеко видљивијим. Додатно, груписање позиција ентитета у „Еуклидове облаке”,³⁸ која уједно имплицира и физичку блискост и сличне позиције у друштвеном простору, отварајући могућност антиципације процеса фрагментације, односно, могућност потчињавања датог ентитета експанзивној сили (услов 3). *Слика 1.* илуструје ову идеју и даје хипотетички пример како се позиције геополитичких ентитета (А, Б, В) конституишу, према објективној расподели моћи, која је одређена трима кључим факторима (ГФ, ЕФ, МФ), односно, геометријским просеком њихових индекса.

37 Ibidem.

38 Ibidem.

Слика 1. Хипотетички модел структуре геополитичких позиција, где геополитички ентитети (А, Б, В) заузимају позиције изведене из геометријског просека индекса три кључна фактора (ГФ, ЕФ, МФ), представљених као координате.

Индекси за сваки од ова три фактора (ГФ, МФ, ЕФ) управо представљају релациону суштину ИГП. Тако, у њиховој калкулацији, вредност индекса за сваки од фактора (*Фактор/Factor*) је такође геометријски просек показатеља територијално везаних ресурса, а чије су вредности узете не као апсолутне, већ у релационом смислу, ради сагледавања њихове ефективности у међуодносима. Дакле, $a(1, 2, 3...)$ представља вредност показатеља за дату државу, док се за вредност $b(1, 2, 3...)$ узима она која у датом контексту показује највишу вредност:

$$Faktor = \sqrt{\frac{a1}{b1} * \frac{a2}{b2} * \frac{a3}{b3}}_{(2)}$$

Примера ради, ако се за један од показатеља економског чиниоца узму утврђене резерве нафте, онда се из претходно дефинисаног геополитичког оквира у коме се могу генериса-

ти кумулативне и геопозиционалне предности, за вредност *b* узима количина нафте у барелима у држави која је има највише (у овом случају, Русија), док *a* представља количину нафтних резерви државе за коју се мери вредност датог индикатора. Применом овог принципа, где се за дати индикатор држава са највећом вредношћу поставља као именилац и где бројилац представља вредност индикатора за разматрану државу, циљ јесте да се утврди релативна пропорција датих ресурса, односно, однос у коме могуће је стицање иницијалне кумулативне предности засноване на територијално везаним ресурсима. Геометријски просек вредности индикатора, заузврат, даје сваком фактору неопходну прецизност и вишедимензионалност, посебно оличену у могућности уочавања релевантних промена у геополитичким односима и могућим геополитичким процесима кроз промене у њиховим вредностима.

За потребе ове анализе, економски фактор биће одређен посредством БДП-а (паритет куповне моћи), резерви страних валута и злата и утврђених резерви нафте и природног гаса, док ће кључни индикатори за војни фактор бити операционализовани путем стопе буџетског издвајања за војне потребе и кроз људство доступно за војне операције.³⁹ Географски чинилац, пак, осим квантитативно мерљивих показатеља, међу којима су величина територије и број становника, треба да представља основ за дефинисање простора у коме се претпостављени геополитички процеси могу одвијати. Другим речима, полази се од тога да је успостављање структуре геополитичких односа, односно кумулирање иницијалне предности (услови 1 и 2) и даљи геополитички процеси (услови 3, 4 и 5), утемељено на историјски двоструко генерисаном географском односу – оном условљеном физичким карактеристикама простора, као и политичким својствима. Стога Русија и Турска, заједно са Европским државама, треба да представљају референтан геополитички контекст у коме државе Балкана стичу позицију. На основу историјских на-

39 На жалост, недостатак расположивих података онемогућава увођење додатних индикатора у анализу. Међутим, чак и расположиви подаци, углавном базирани на CIA World Factbook (World Factbook, 2011), представљају чврсту основу за анализу и пробну примену ИГП-а.

лаза⁴⁰ могуће је да се изведе *нулта хипотеза*, према којој ниједна од балканских држава не може да генерише позицију за стварање почетне ресурсне и геопозиционалне предности за експанзију, услед чега оне дугорочно остају у процесима сукоба и нестабилних коалиција. Уколико се ова претпоставка покаже тачном, онда би требало размотрити могућност да нека експанзивна војна сила од балканских држава направи клијенте. *Алтернативна хипотеза*, пак, подразумева супротно, односно да анализа буде окренута ка утврђивању експанзивних потенцијала дате балканске државе и на томе заснованих геополитичких процеса.

Анализа усмерена на овај начин, дакле, за циљ има да испита претпостављене геополитичке процесе кроз варијације међусобних односа између геополитичких ентитета, у овом случају оних у евроазијском простору, који су истовремено историјски успостављени и чине динамички основ будућих процеса. Због тога је важно истаћи да ИГП на посредан начин обавља функцију делинеације и експликације историјски успостављених геополитичких односа кроз варијације кључних фактора. Последично, овај модел и вредности које пружа нису у функцији директног тестирања валидности хипотезе у ужем смислу, кроз успостављање „прагова” и слично. Прецизније, ИГП има посредну улогу у тестирању валидности претпоставки геополитичке теорије кроз (њихову) геометријску репрезентацију, коју Ле Руова и Руане уверљиво показују као напреднији метод тумачења података који се примарно ослања на проучавање односа између ентитета.⁴¹ Управо је овај ефекат подведен под логику ИГП, као методолошке алатке осмишљене ради процене варијација у односима између позиција ентитета у структури, као динамичке основе за (ре)композицију територијално везане моћи. У наставку, ИГП ће наћи своју пробну примену у анализи структуре геополитичких односа држава Балкана и потенцијалним процесима који могу да утичу на њих.

40 Collins, 1995, op. cit; Лефтен Ставријанос, *Балкан после 1453*. Equilibrium, Београд, 2005.

41 Le Roux, Rouanet, op. cit.

Тестирање кључних претпоставки геополитичке теорије

Географска датост просторне целине, заједно са историјски генерисаним политичким односима чији је конститутивни елемент простор, свеукупно представљају једну од кључних компоненти у објашњењу генезе геополитичких процеса. Стога и не чуди што мноштво историчара, посебно оних везаних за истраживачку традицију тзв. *Школе анала*, у анализама историјских процеса дугог трајања посвећује значајну пажњу географским чиниоцима. Ипак, ти чиниоци се у генерисању структурних геополитичких позиција не јављају као дати и непроменљиви већ пре као историјски варијабилни услед релативно активног делања актера ка њиховој промени или превладавању, те треба исказати опрез у евалуацији њиховог утицаја на геополитичку позицију. Но, релативна контигентност географије и даље је значајна⁴² и то као конституенс кумулативног друштвеног и политичког развоја дугог трајања.

У смислу релевантном за аналитичке оквире геополитичке теорије, геополитичке процесе на Балканском полуострву одликује историјска условљеност својеврсном географском „средишношћу” и отвореношћу услед којих је оно вековима било на геополитичким разделницама. Географски чинилац овде дејствује на два начина. Најпре, за разлику од Апенинског и Пиринејског, Балканско полуострво није одељено од остатка континента планинским венцем, већ је напротив, спојено Дунавом, Савом и Панонском низијом који представљају пут за повезивање са Средњом Европом. Са својих морских страна, пак, невелике акваторије Егејског и Мраморног мора чине Азију веома блиском. Рељеф, с друге стране, одликује сложеност и разноврсност,⁴³ али је примарна одлика превага дисецираних планинских венаца, који заједно са висоравнима чине 70 % територије Балканског полуострва.⁴⁴ Стога, док је недостатак природних баријера омо-

42 Collins, 1986, op. cit.

43 Ставријанос, op. cit.

44 Tom Gallagher, *Outcast Europe: The Balkans from 1789-1989*, Routledge, London and

гућио релативну проходност са севера и истока, као и са југа, олакшавајући пролаз освајачима, истовремено су планинска конфигурација терена и испресецаност долина начиниле кретање и комуникацију унутар полуострва отежаним. Неке од кључних последица овакве констелације географских одлика на даље друштвене процесе јавиле су се у немогућности генерисања политичког централизма,⁴⁵ односно у неумољивости регионалних и локалних перспектива.⁴⁶

Почетак успостављања савремених држава на Балкану не само да прати крупне геополитичке процесе опадања моћи Отоманске и Аустроугарске империје, где фрагментацијом настају унутрашње државе,⁴⁷ већ и на комплексан однос пораста броја становника, социогенезе нација и поновног интересовања великих сила.⁴⁸ Наиме, Балкан почетком XIX века поново достиже сличан број становника као у XVI веку, те према Отоманском попису из 1831. године броји око десет милиона становника, односно двадесет, када се придодају Србија и простори насељени етничким Хрватима под владавином Хабзбурга и Румуније под руском владавином. Век доцније, Балканске државе су четири пута бројније и под утицајем демографских фактора, посебно местимичне аграрне пренасељености.⁴⁹ Таквим околностима се придружују политички сукоби засновани на етничким национализмима генерисаним делом захваљујући локалној изолованости услед географије,⁵⁰ а који их стављају у средњорочне супротстављености и коалиције, попут периода Балканских ратова и Првог светског рата, када долази до значајних територијалних и етничких реконфигурација.⁵¹

Историјско смењивање периода стабилности и периода супротстављености унутрашњих држава, према претпоставкама геополитичке теорије је праћено периодима експанзије

New York, 2005, стр. 6-8.

45 Ставријанос, оп. cit; Mark Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.

46 Gallagher, op. cit.

47 Collins, 1986, op. cit.

48 Ставријанос, оп. cit.

49 Mazower, op. cit.

50 Gallagher, op. cit.

51 Mazower, op. cit.

сила са кумулираним предностима, односно њиховим одсуством. Након Другог светског рата па све до краја XX века, демографски притисак генерално опада, док је релативна послератна стабилност била загарантована стављањем неких балканских држава у интересну сферу Совјетског Савеза и Запада, тзв. „процентуалним споразумом” Стаљина и Черчила.⁵² Слом Руске империје,⁵³ односно слом социјализма трансформише целокупни евроазијски простор,⁵⁴ и у светлу ширих геополитичких промена обнавља претходно успостављене супротности. Тиме одсуство непосредног утицаја експанзивних сила, доприноси поновном процесу фрагментације, какав је случај са распадом Југославије. Већ из ових налаза је индикативно да је комплексна историјска генеза начинила геополитичке позиције балканских држава унеколико сличним, те да је потенцијал стицања иницијалне геопозиционалне предности и почетком XXI века релативно низак. Међутим, ову претпоставку треба испитати укључивањем *индекса геополитичке позиције (ИГП)* у анализу. Већина упошљених индикатора за засебне факторе (Гф, Еф, Вф) има средњорочни карактер, те се вредности које овај индекс показује могу узети ради извођења одређених закључака о могућим геополитичким трендовима.

Најпре, изведене вредности овог индекса су представљене у Табели 1. За државе Балкана ове вредности се показују ниским када се упореде са вредностима које се добијају за простор који укључује Русију, европске државе и Турску. Тако је вредност индекса за Русију највиша и износи 0, 891. Кад је реч о европским државама, Турска предњачи са вредношћу индекса од 0, 279 и следи је Немачка са вредношћу од 0, 180. На Балкану, највишу вредност индекса остварује Румунија, која се од осталих држава издваја са вредношћу од 0, 056. Из дате табеле индикативним се јавља груписање Грчке, Бугарске, Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније у један кластер са релативно сличним вредностима, које

52 Трајан Стојановић, *Балкански светови: прва и последња Европа*. Equilibrium, Београд, 1997.

53 Collins, op. cit.

54 Dimitri Trenin, *The End of Euroasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*, Moscow Carnegie Center, Moscow, 2001, стр. 87-95.

захтева да се у објашњењу геополитичких позиција ових држава прво пође од њиховог међусобног односа.

Табела 1: Вредности индекса геополитичке позиције.⁵⁵

Држава/ Индекс	Индекс географског фактора (Гф)	Индекс економског фактора (Еф)	Индекс војног фактора (Мф)	Индекс геополитичке позиције (ИГП)
Румунија	0, 045	0, 017	0, 225	0, 056
Грчка	0, 023	0, 006	0, 227	0, 032
Бугарска	0, 017	0, 008	0, 143	0, 027
Србија	0, 015	0, 005	0, 135 ⁵⁶	0, 022
Хрватска	0, 010	0, 005	0, 107	0, 017
Босна и Херцеговина	0, 008	0, 008	0, 089	0, 018
Албанија	0, 005	0, 001	0, 074	0, 007
Македонија	0, 004	0, 006	0, 122	0, 014
Црна Гора	0, 002	0, 001	0, 0004	0, 001
Косово ⁵⁷	0, 003	0, 004	0, 011	0, 005

Извор података: *The World Factbook*, 2011.

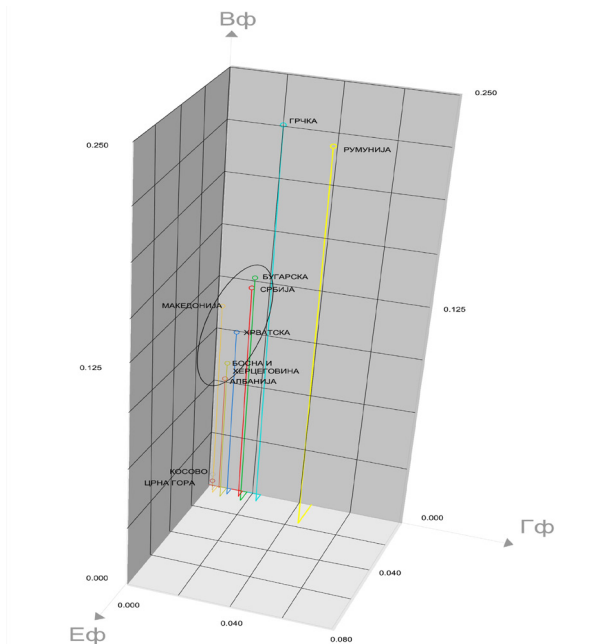
Најпре, овакав однос вредности индекса, добрим делом је резултат историјских процеса, попут дисолуције Југославије. Фрагментација на мање популационо-територијалне јединице (услов 3), побољшава релативну позицију Румуније, смештајући четири бивше југословенске републике на сличну позицију какву поседују Грчка и Бугарска. Ако се за тренутак из анализе уклони

55 Сви индекси се базирају на обрађеним подацима *CIA The World Factbook* (2011), осим ако није назначено другачије. Процене вредности географског и економског фактора базирају се на подацима из 2009. и 2010. године, у зависности од државе, док су подаци о издвајањима из БДП-а за војне потребе из 2005 године.

56 Подаци се заснивају на званичној процени изведеној из *Закона о буџету Републике Србије*: <http://mfp.gov.rs/UserFiles/File/zakoni/Zakon%20o%20budzetu%20RS%20za%202012.pdf>, приступљено 24. марта 2013. године;

57 Косово и Метохија је најскорији пример процеса фрагментације, који укључује чак и директни (војни и бирократски) ангажман експанзивних сила, како би локалне структуре успоставиле контролу и монопол над територијом и ресурсима. Управо зато што може бити сагледано као форма протектората (Cohen, Lampe, 2011) експанзивне силе, Косово је ушло у нашу анализу, како испуњава основну претпоставку која се тиче (не)посредне контроле над средствима принуде, што *de facto* искључује Србију. Стога су Косовске безбедносне снаге узете као званична војска.

Румунија, генерално се показује да су вредности индекса геополитичке позиције за ове државе сразмерно ниске, указујући на малу површину територије, мале популационе и војне капацитете и релативну оскудност у ресурсима важним за војне потребе. У том смислу, ове вредности показују да су капацитети датих држава недовољни за територијалну експанзију (услов 1), посебно услед њихових сличности у позицијама које заузимају, што додатно отежава експанзивну могућност за сваку државу понаособ. Другим речима, сличност у структурно датим позицијама групише ове државе у „Еуклидов облак”⁵⁸, као што је приказано на *Слици 2*, ускраћујући их за могућност стварања појединачне компаративне предности, што потенцијално доводи до сукоба или потчињавања експанзивној сили, услед близине у социјалном и географском простору.

Слика 2. Структура геополитичких позиција држава Балкана, изведена из геометријског просека индекса три кључна фактора (ГФ, ЕФ, МФ), односно ИГП, који одређују њихове позиције. Изузев Румуније и Грчке, груписање у форми „Еуклидовога облака”, уоквирено у црно, индикативно приказује историјски процес фрагментације којим су створене унутрашње државе и указује или на наставак овог процеса или на евентуално укључивање експанзивне силе.

58 Le Roux, Rouanet, op. cit.

Ова слика илустративно показује депривираност држава Балкана за експанзивни потенцијал, осим за Румунију, која потиче из сличних позиција у структури геополитичких односа и такође имплицира могућу трансформацију дате структуре (услов 3). Када се структура сагледа и у геопозиционалном смислу, ове тврдње добијају додатну потврду, како структурација датих позиција такође укључује и физичке одлике простора. Географија поново улази на мала врата јер положај држава карактерише одсуство или занемарљив утицај географских баријера, што је случај са државама на ободу полуострва, које могу бити суочене са спољним непријатељем.⁵⁹ С друге стране, сложеност граница и број потенцијалних непријатеља са сличним геополитичким позицијама, резултат је „централности”, што заједно са одсуством кумулираних предности генерално ускраћује овим државама могућности ширења (услов 2).

Док су вредности индекса, као и саме географске позиције које одликују балканске државе суштински неповољне за експанзију, индекс геополитичке позиције (ИГП) Румуније је дао највишу вредност на разматранима примерима. Територијално и ресурсно, Румунија у компаративном односу са осталим балканским државама стиче иницијалне експанзивне предности (услов 1), и то чак када се две балканске државе са којима се граничи, Србија и Бугарска, узму агрегатно. Ипак, Румунија се са своје северне и северозападне стране ослања на Средњу и Источну Европу, граничећи се између осталог и са Украјином, чији индекс геополитичке позиције износи 0, 068. Због тога се да закључити да су потенцијали Румуније за стицање геопозиционалне предности (услов 2) релативно ограничени, како би нужен предуслов експанзије ове државе била међусобна супротстављеност и слабост потенцијалних непријатеља на њеним границама.

Ови аргументи начелно иду у прилог почетној хипотези према којој су државе Балкана дугорочно искључене из могућности стицања кумулативних предности и следственог

59 Овде Грчка представља очигледан пример: иако поседује релативно високу вредност ИГП за Балкан (0, 032), та вредност је углавном резултат високе вредности индекса војног фактора, што указује на активну адаптацију за потенцијални сукоб. Како је суочена са Турском, са којом има историју сукоба, овај тренд није изненађујућ и упућује на прилично ограничен експанзивни потенцијал Грчке.

експанзивног потенцијала, оспољеног кроз ниску вредност ИГП и међусобне супротстављености. Историјски гледано, простор Балкана овиме показује последице процеса фрагментације и стварања унутрашњих држава (услов 3). Раније спомињана дисолуција Југославије доказује ове тврдње, док последично груписање позиција у структури геополитичких односа (*Слика 2*) отвара потенцијал (даљих) сукоба. Подсећања ради, овај процес подразумева конфронтације између унутрашњих држава у одсуству освајања експанзивних сила и подређивање ресурса војним потребама. Међутим, како подаци о средњорочном тренду опадања или мањих варијација буџетског издвајања за војне потребе (*Табела 2*) указују на релативно опадање непосредних супротстављености, постоји ваљан разлог за тврдњу да је процес подређивања балканских држава датој експанзивној сили у току.

Како се досадашња анализа фокусира на испитивање структурних одлика балканских држава, свесно је апстрахован дугорочни процес проширења Европске Уније, односно садашње чланство Грчке, Бугарске и Румуније, као и будуће евентуално укључивање осталих балканских држава.⁶⁰ Будући да је нулта хипотеза већим делом потврђена условним генерализовањем везаним за експанзивни потенцијал Румуније, у наставку би пажња требало да се усмери на генезу ширих геополитичких процеса у светлу проширења Европске Уније, с циљем извођења предвиђања будућих геополитичких образаца унутрашњих, балканских држава.

60 Овде Грчка представља очигледан пример: иако поседује релативно високу вредност ИГП за Балкан (0,032), та вредност је углавном резултат високе вредности индекса војног фактора, што указује на активну адаптацију за потенцијални сукоб. Како је суочена са Турском, са којом има историју сукоба, овај тренд није изненађујућ и упућује на прилично ограничен експанзивни потенцијал Грчке.

Табела 2: Динамика издвајања за војску као % БДП
(од 1990. до 2010.).

Држава/ година	1990	1995	2000	2005	2010
Румунија	4. 5	2. 8	2. 5	2	1. 4
Грчка	3. 4	3. 2	3. 6	2. 9	3. 1
Бугарска	3. 7	2. 9	2. 7	2. 4	1. 4
Србија	*	*	5. 5	2. 5	2. 2
Хрватска	*	*	*	1. 6	1. 7
Б и Х	*	9. 3	3. 1	1. 6	1. 4
Албанија	5. 9	2. 1	1. 2	1. 3	1. 6
Македо- нија	*	*	1. 9	2. 1	1. 5
Црна Гора	*	*	*	*	1. 3
Косово	без по- датака	без по- датака	без по- датака	без по- датака	без по- датака

Извор података: UN Data.⁶¹

Геополитички процеси везани за будућност балканских држава

Како анализа представља фиксацију тренутка, препознате карактеристике унутрашњих држава и с њима повезане трендове неопходно је ставити у шири оквир геополитичких процеса. Констатовали смо да је простор Балкана историјски обележава смењивање два тренда: први период карактерише одсуство опозиција услед активног учешћа експанзивне силе(а), које је трајало све до слома социјализма. Овај период је (поново) праћен иницијацијом сукоба и фрагментације у одсуству (не)посредног освајања од стране експанзивне силе. Након тога, идентификовани тренд опадања сукоба прати ширу реконфигурацију структуре геополитичких односа у Евроазији. Наиме, ова реконфигурација која је узрокована сломом социјализма,⁶² довела је до релативног слабљења ге-

61 http://data.un.org/Data.aspx?q=GDP&d=WDI&f=Indicator_Code%3aMS.MIL.XPND.GD.ZS, приступљено 24. марта 2013. Године. Косово се у овом раду не третира као независна и призната држава.

62 Слом социјализма, према тумачењу Колинса, последица је дуготрајне претеране експанзије Руског царства, које је било суочено са тешкоћама да задржи контролу

ополитичке позиције Русије и општег побољшања позиције Европске уније, чији се јачање успоставило у виду проширења на бившу совјетску геополитичку зону.⁶³ Овај тренд је посебно видљив кроз реконфигурацију у структури геополитичких односа, где се Русија, упркос задржавању примата, суочава са значајним слабљењем сопствене позиције. Тако се позиција Русије, мерена показатељима садржаним унутар ИГП, и даље јавља као доминантна, како у односу са засебно узетим евроазијским државама, тако и у односу са Европском унијом као целином. Међутим, индекс геополитичке позиције Русије се значајно смањује када се ЕУ сагледа као (целовит) геополитички ентитет: у том случају се ИГП Русије смањује са 0, 891 на 0, 481, док вредност индекса за Унију достиже вредност од 0, 299 (*Табела 3*).

Као нов геополитички ентитет у евроазијском простору, Европска унија се историјски поставља као експанзивна сила спрам Балкана, испуњавањем два примарна услова: способна је да стекне 1) кумулативне предности које кореспондирају са 2) геопозиционим предностима које поседује. Међутим, изван ових општих запажања, неопходно је подробније размотрити карактер ове експанзивности.

над „тампон зоном” (тј. Источном Европом), као и (друштвеним) структурама совјетских република. Колинс тумачи да је совјетско повлачење са овог простора било својеврсно структурно прилагођавање, како би било каква (војна) интервенција вероватно отворила низ нових сукоба, које би даље било тешко контролисати (Collins, 1995, op. cit.).

63 Trenin, op. cit; Ainius Lašas, *European Union and NATO Expansion*, Palgrave Macmillan, New York, 2010, стр. 103-140.

Табела 3: Поређење вредности индикатора и коефицијената за Русију и Европску Унију.

Држава(ентитет) /Индикатор	Вредност индикатора	Коефи- цијент инди- катора	Вредност индика- тора	Коефицијент индикатора
	Русија		Европска унија	
Површина (км ²)	17098242	1	4324782	0, 253
Број становника	138082178	0, 274	503824373	1
Резерве нафте у милионима барела	60.000	1	5544	0, 092
Резерве природног гаса у милионима м ³	44800000	1	2211000	0, 049
БДП (ппп) у милионима \$	2380000	0, 152	15650000	1
Резерве страних валута и злата у милионима \$	812100	1	513000	0, 632
Трошкови за војску као % БДП	3, 9	1	без пода- така	без података ⁶⁴
Људство доступно за војну службу	69117271	0, 296	233328531	1
ИГП	0, 481		0, 299	

Извор података: *The World Factbook 2011.*

Смер анализе изискује сагледавање Европске уније као контингентне јединице, сачињене од суверених држава, што може противречити основној претпоставци геополитичке теорије и њеном кључном предмету истраживања – сувереној држави. Међутим, постоје ваљани аргументи због којих се Унија може гледати као експанзивни геополитички ентитет. Јан Зиелонка, критикује ауторе који настоје да пронађу од-

64 Како ЕУ не поседује централизован буџет, посебно не за војне потребе, већина држава чланица има релативно ниска издвајања за војску; тако у просеку, 1, 8% БДП-а одлази на трошкове војске. Међутим, приметно је да две чланице са највећим издвајањима за војску јесу Грчка и Кипар, обе геопозиционо лоциране на ободу Уније и обе непо-средно суочене са Турском.

лике тзв. Вестфалске државе, у виду хомогености и централизма, у пракси Европске уније. Кроз дијахроно историјско поређење, овај аутор прави паралелу са децентрализованим средњовековним империјама, чију структуру одликује више прстенова ауторитета.⁶⁵ За разлику од класичног концепта државе чији су механизми принуде и контроле примарно војно-политички, овако децентрализовани ентитети се ослањају на економске и бирократске механизме у контроли. Искључивањем милитантног карактера експанзије у виду непосредног освајања, не укида се сама експанзивност, јер геополитичка теорија препознаје и могућности мирољубивог и квази-мирољубивог ширења. Иако временско поклапање два феномена, у овом случају заустављање унутрашњег процеса фрагментације балканских држава са повећаним институционалном ангажманом ЕУ не мора нужно да представља узрочни однос, постоје докази да такав однос постоји и да је повезан са отварањем перспективе чланства за све балканске државе од 1999. Године.⁶⁶ Стога су принципи које Европска унија примењује у експанзији у облику условне и (не)посредне примене инсититуционалних решења и наметања нормативног сета⁶⁷ у процесу придруживања.⁶⁸

Оно што се отвара као питање у процени супстантивног карактера експанзивности ЕУ⁶⁹ јесте теоријски концепт погодан за истовремено дијахроно и синхроно историјско поређење (односно успостављање трансисторијске генерализације).

65 Jan Zielonka, *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford University Press, Oxford, 2007, стр. 9-20.

66 Lenard Cohen, John Lampe, *Embracing Democracy in the Western Balkans: From Post-conflict Struggles toward European Integration*, Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C; The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2011.

67 Zielonka, op. cit; Schneider, op. cit.

68 Свакако, овај процес је комплексног карактера, али је у директној вези са комбинацијом дипломатске и војне интервенције НАТО-а на Балкану, коју сукцесивно наслеђују институционални механизми садржани у форми Споразума о стабилизацији и придруживању (ССП) (Cohen, Lampe, op. cit.).

69 Андерсон исправно сумира амбивалентност која се тиче супстантивног карактера ЕУ и њене историјске условљености: „Метафора империје указује на могућност јачања Европе на глобалном нивоу с циљем конкурентности другим великим силама, али такође означава и унутрашњу диференцијацију, и ако се потоња тенденција покаже доминантном она неће бити ништа више од метафоре” (James Anderson: “Singular Europe: An Empire Once Again?”, у зборнику: *Geopolitics of European Union Enlargement: The Fortress Europe*, (приредили: Warwick Armstrong, James Anderson), Routledge, London and New York, 200, стр. 25).

Иако су ова питања историјски условљена и самим тим више изложена ризицима етноцентризма, чини се да на овој равни, Андерсон пружа корисно објашњење. Наиме, овај аутор фаворизује појам империје, који се појављује као најфлексибилнији, јер може истовремено да обухвати „спољашње и унутрашње односе, савремено замагљивање дихотомије између унутрашњег и спољашњег, као и градицију хетерогености, од центра до периферије”.⁷⁰ Иако је потенцијална сингуларност ЕУ условљена мрежом социо-просторних односа моћи између држава чланица и њиховим односом са другим релевантним геополитичким ривалима, не могу се заобићи ни односи интернализације и екстернализације, при чему је ово последње релевантно за сингуларност Уније.⁷¹ Због тога дугорочни аспект експанзије захтева признавање специфичне историјске функције геополитичких процеса.

Иако је сам процес придруживања комплексан, и досадашња искуства показују да су државе чланице на проширење гледале махом кроз економску цену коју морају да плате за будућу чланицу и могуће бенефите који се тако могу стећи,⁷² дугорочни аспект проширења захтева препознавање конкретно-историјске функције у геополитичким процесима, који је несводив на прихватање датог регулативног сета.⁷³ Због тога се тумачења проширивања Европске уније која су усмерена на институционална питања,⁷⁴ попут процеса усвајања норми и изградње идентитета или поимања прикључења из перспективе интереса⁷⁵ чине недостатним. Наиме, шире глобално окружење оличено у светским силама захтева од европских држава даље процесе проширења и интеграције.⁷⁶ Слично, нестабилност непосредног окружења је већ неколико пута дотицана, те је јасно због чега историјски експанзија Европске уније иде у правцу пост-совјетског простора и ка својеврсној контроли нестабилности коју доноси процес

70 Anderson, op. cit. стр. 26.

71 Ibidem.

72 Schneider, op. cit.

73 Zielonka, op. cit.

74 Ibidem.

75 Lašas, op. cit; Schneider, op. cit.

76 Warwick Armstrong, James Anderson, *Geopolitics of European Union Enlargement: The Fortress Europe*, Routledge, London and New York, 2007.

фрагментације. Стога, непосредно геополитичко окружење Европске уније чини да проширивање има стратешки карактер, како „Унија нема другу једнако ефективну спољнополитичку алатку да обликује сопствено нестабилно окружење“.⁷⁷

У том контексту, експанзија Европске уније испољава дугорочну нужност, мада то не подразумева и поједностављење комплексног процеса придруживања који ће додатно бити усложњен питањима карактера политичког уређења, односно степена централизованости у мозаику економских и културних разлика.⁷⁸ Утолико се Колинсово инсистирање⁷⁹ на стохастичком карактеру ових процеса показује тачним, како се заснива на имплицитној претпоставци о практичној адаптацији актера и институција структурним односима, без телеолошког прејудуцирања исторично узетих интереса који се могу линеарно извести из структурног детерминизма. Говорећи о практичној адаптацији структурним односима, не треба заборавити да је сама експанзија двоструког карактера, како се код држава чланица проширење односи на тежњу ка потврди и одржању моћи и контроле, док се код аспиративних држава тежња за уласком у Унију јавља на равни приступа кумулираним ресурсима,⁸⁰ али и геополитичкој стабилности. Ово последње је веома важно за државе Балкана, које не само да не могу кумулирати иницијалне експанзивне предности, већ су услед сличности у геополитичким позицијама у опасности да им непосредна конфронтација додатно угрози геополитички положај.⁸¹

77 Zielonka, op. cit. стр. 173.

78 Ibidem.

79 Collins, 1986, op. cit.

80 Zielonka, op. cit.

81 Из тих разлога, постаје јасније зашто су ове државе, као и већина источноевропских држава дугорочно искључене из могућности стицања иницијалних предности, неопходних за проширење. Прво, позиције ових држава су историјски биле унутрашње и та ситуација, у смислу геополитичких односа, није се значајно променила, без обзира на успостављање режима који се колоквијално називају демократским. Штатише, успостављање ових режима може да се тумачи као структурно прилагођавање промененим околностима, које су се збиле са сломом моћи једног геополитичког ентитета - Совјетског Савеза и његовог идеолошког апарата и система класификације и перцепције. Пошто ниједна од ових унутрашњих држава није имала аутономну културну производњу, посебно не у области политичке организације, збило се више или мање добровољно прихватање образаца другог великог геополитичког ентитета - Запада. Наиме, ово нас доводи до друге тачке, где је свакој од ових држава недостајало простора за могуће проширивање сопствене

Узимајући у обзир позиције у структури геополитичких односа као такве, можемо претпоставити да ће даљи процеси на Балкану зависити од експанзије Европске уније, чиме се умногоме могу апсорбовати супротстављености које прате унутрашње државе. Ипак, нужен предуслов ове експанзије, и самим тим спречавања сукоба и процеса фрагментације, јесте да Европска унија задржи релативну кохерентност у експанзивној тежњи, односно минимум заједничких геополитичких интереса. Истовремено, то подразумева и трансформацију унутрашње структуре, која треба да буде способна да апсорбује растуће разлике међу државама настале експанзијом. Уколико се тај процес сагледа са равни интереса самих држава чланица, даља експанзија упркос уношењу противречности и диверзитета, генерално значи потврђивање и проширивање моћи старих чланица стављањем нових под контролу, али и опште јачање геополитичке позиције која настаје ширењем на нове територијално-популационе јединице и њихове ресурсе. Питање ресурса и њихове оскудности⁸² посебно може бити важно за успостављање даљих релација на евроазијском простору а тиме посредно и на Балкану.

Закључак

У овом раду, предочена су нека становишта Колинсове геополитичке теорије. У приказу становишта су истовремено садржана предвиђања и даља разрада методологије која укључује ослањање на историјско-релациони приступ и конструкцију индекса геополитичке позиције државе. Тим пу-

моћи. Другим речима, ниједна од ових држава, без обзира на њихову тренутну политичку организацију не може да стекне иницијалну предност спрам других, како су суочене са већим геополитичким ентитетима. Још један значајан проблем који се јавља код теорија које инсистирају на сагледавању геополитичких процеса кроз облике политичке организације (како то теорија демократског режима чини), јесте да је дефинисање тих режима и организација историјски условљено, и услед тога, партикуларно. Случај распада бивше Југославије (поново) показује да увођење одређене форме политичке организације, попут вишепартијског система, није зауставило процес фрагментације, како овај процес прати историјско (ре)композицију геополитичких односа и повлачење експанзивних сила.

82 Ali Tekin, Paul Williams, *Geopolitics of the Euro-asia: Energy Nexus*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.

тем оцртане су структура и процесуалност геополитичких односа. Разматране претпоставке су показале да су геополитички процеси на Балкану историјски условљени нестабилним позицијама и односима, карактеристичним за унутрашње државе. Дугорочно искључење из могућности стицања кумулативних предности као предуслова експанзије, кључне су одлике позиција балканских држава у структури геополитичких односа, чиме се додатно отварају могућности за експанзивне силе.

Анализа је показала да се Европска унија јавља као експанзивна, али не и као војна сила коју карактерише ужа територијална сувереност. Напротив, бирократски карактер њеног проширења отвара питања њене унутрашње структуре. Иако је вероватно да је дугорочни геополитички интерес Европске уније експанзија и контрола екстерног простора, од њених унутрашњих односа умногоме зависи комплексан процес даљег проширења на Балкан. На тој основи могућ је закључак да ће будући односи на Балкану бити у облику више или мање диференциране субординације захтевима приступања ЕУ. Природа саме ЕУ отворила нека питања која могу бити основ за будуће анализе, а које се односе на успостављање механизма моћи у друштвеном простору - од односа економске зависности до симболичке конструкције простора.

Литература

- Agnew, John: *Geopolitics: Re-visioning world politics*, Routledge, London and New York, 2003.
- Антонић, Слободан: *Изазови историјске социологије*, Институт за политичке студије, Београд, 1995.
- Anderson, James: "Singular Europe: An Empire Once Again?", у зборнику: *Geopolitics of European Union Enlargement: The Fortress Europe*, (приредили: Warwick Armstrong, James Anderson), Routledge, London and New York, 2007.
- Armstrong, Warwick. Anderson, James. (ур.): *Geopolitics of European Union Enlargement: The Fortress Europe*, Routledge, London and New York, 2007.

- Atkinson, David, Dodds, Klaus: *Geopolitical Traditions: A Century of a Geopolitical Thought*, Routledge, London and New York, 2003.
- Bourdieu, Pierre, Wacquant, Loic: *An Invitation to Reflexive Sociology*, Polity Press, Cambridge; Blackwell Publishers, Oxford, 1992.
- Cohen, Lenard, Lampe, John: *Embracing Democracy in the Western Balkans: From Post-conflict Struggles toward European Integration*, Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C. ; The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2011.
- Coleman, James: "Comment on Kuran and Collins", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995, стр. 1616-1619.
- Collins, Randall: "Prediction in Macrosociology: The Case of the Soviet Collapse", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995, стр. 1552-1593.
- Collins, Randall: . *Weberian Sociological Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Gallagher, Tom: *Outcast Europe: The Balkans from 1789-1989*, Routledge, London and New York, 2005.
- Isakova, Irina: *Russian Governance in the Twenty—First Century*, Frank Cass, London and New York, 2005.
- Kearns, Gary: *Geopolitics and Empire: The Legacy of Halford Mackinder*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers*, Unwin Hyman, London, Sydney, Wellington, 1987.
- Куљић, Тодор: *Превладавање прошлости: узроци и правци промене слике историје крајем XX века*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2002.
- Kuran, Timur: "The Inevitability of Future Revolutionary Surprises", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995, стр. 1528-1551;
- Lašas, Ainius: *European Union and NATO Expansion*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.
- Le Roux, Briggite, Rouanet, Henry: *Geometric Data Analysis: From Correspondence Analysis to Structured Data Analysis*, Kluwer Academic Publishers, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, 2004.
- Mann, Michael: "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *European Journal of Sociology*, Volume 25 (02)/1984, стр. 185-213.

- Mann, Michael: *The sources of social power, Volume I: A history of power from the beginning to A. D. 1760*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Mazower, Mark: *Balkan: kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
- Нагел, Ернест: *Структура науке: проблеми логике научног објашњења*, Нолит, Београд, 1974.
- Portes, Alejandro: "On Grand Surprises and Modest Certainties: Comment on Kuran, Collins and Tilly", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995, стр. 1620-1626.
- Schneider, Christina: *Conflict, Negotiation and European Union Enlargement*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Ставријанос, Лефтен: *Балкан после 1453*, Equilibrium, Београд, 2005.
- Стојановић, Трајан: *Балкански светови: прва и последња Европа*, Equilibrium, Београд, 1997.
- Tekin, Ali. Williams, Paul: *Geopolitics of the Euro-asia: Energy Nexus*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.
- The World Factbook 2011*: Washington, D. C. : Central Intelligence Agency, 2011.
- Tilly, Charles: "To Explain Political Processes", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No. 6/1995, стр. 1594-1610.
- Tilly, Charles: *Coercion, Capital and European States: ad 900-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990.
- Trenin, Dmitri: *The End of Euroasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*, Moscow Carnegie Center, Moscow, 2001.
- Tuathail, Gearoid: *Critical Geopolitics - The Politics of Writing Global Space*, Routledge, London and New York, 1996.
- UN data, http://data.un.org/Data.aspx?q=GDP&d=WDI&f=Indicator_Code%3aMS.MIL.XPND.GD.ZS, приступљено 24. марта 2013. Године.
- Weber, Max: *The Vocation Lectures*, Hackett Publishing Company, Indianapolis and Cambridge, 2004.
- Закон о буџету Републике Србије, 2012*. Службени гласник Републике Србије 101/11, <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/zakoni/Zakon%20o%20budzetu%20RS%20za%202012.pdf>, приступљено 24. марта 2013. Године.
- Zielonka, Jan: *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Stefan Jankovic

THE FUTURE GEOPOLITICAL
PATTERNS AND THE BALKAN STATES –
PREDICTION FROM THE PERSPECTIVE
OF GEOPOLITICAL THEORY

Resume

In the first part of the paper, author presents analytical standpoints of the Geopolitical Theory, developed by Randall Collins, whose main focus is on the rise and the fall of the territorial power of states. Through a critical review, autor points several possible drawbacks of a given theory and provides further methodological elaboration by constructing an Index of Geopolitical Position (IGP), as a mean for delineating the structure of geopolitical positions i. e. the relations between the states. The second part of the paper is dedicated to the analysis of the structrure of geopolitical relations constituted by the Balkan states. By deploying the constructed Index, author finds that all of the Balkan states are excluded from the possibilities of gaining the initial advantages, necessary for expansion and positioned as the “inner-states” in the Eurasian geopolitical space. Assumptions of the Geopolitical Theory indicate that states in these positions are mostly subjects of expansion of the geopolitical entities, who cumulated most geopolitical advantages: third part deal exactly with the possibility of considering the European Union as the expansive geopolitical entity.

It is generally shown that EU historically appears as the expansive force, especially after the breakdown of USSR. However, the complexity of these issues are further debated: first, it is shown that EU’s expansion is not militant in character, but bureaucratic and based on the imposition of normative sets. Additionally, the function of of geopolitical expansion of EU is considered, in terms of an imperial expansion, as the historical necessity of controlling the unstable geopolitical environment. Author concludes that this findings are also historically conditioned

and substantially determined by the complexity of the geopolitical relations inside the EU.

Keywords: geopolitics, forecasting, state, Balkan, index of geopolitical position.

Овај рад је примљен 27. новембра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 17. децембра 2013. године.

Борис Милосављевић*

НАЦИОНАЛНИ КАРАКТЕР, КУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧКИ ОБРАЗАЦ**

Сажетак

Да би се разумео појам културног обрасца потребно је културу разумети као појам шири од уобичајеног. Ако се под културом једног народа обухвате све гране његовог духовног живота – наука, вера и морал, књижевност и уметност, политика и право, војска и привреда, обичаји и забаве, могуће је проценити какав је његов културни образац. Током XIX века традиционални српски културни образац се постепено одбацује и уместо њега се усвајају нови европски национални, политички и морални образци. Понекад се као образац усвајају и страна гледишта о српском народу и његовој култури. Српска интелигенција XIX века није, међутим, усвојила ниједан страни културни образац, нити је изградила сопствени. Слободан Јовановић наглашава да је необично што индивидуалистички народ као што су Срби није посвећивао више пажње развијању културног обрасца који је потребнији појединцу, него заједници.

Кључне речи: културни образац, национални карактер, Слободан Јовановић, вредност

* Балканолошки институт САНУ

** Текст је урађен у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Слободан Јовановић је текст „Један прилог за проучавање националног карактера“ написао педесетих година прошлог века и оставио га, као и мемоарске записе, да буде објављен после његове смрти.¹ Због времена када је написан и због садржаја, често се назива и тестаментарном поруком Слободана Јовановића. Овај текст, у којем се разматра појам културног обрасца и националног карактера, до данас није изгубио на актуелности, а већ само помињање културног обрасца асоцира на Слободана Јовановића.

Да ли је културни образац везан за појединца или за цео народ, као и питање да ли се под културним обрасцем подразумева парадигма која већ постоји или узорна парадигма постављена као задатак који треба остварити (или може бити реч и о једном и о другом), питања су која се намећу приликом тумачења Јовановићевог текста. Некада се „Један прилог“ разумева као попис елемената културног обрасца, а некада се закључује да управо сам Јовановић представља културни образац за који је сам рекао да није било ни покушаја да се код нас успостави. Често се, међутим, „Један прилог“ не тумачи, већ служи као предложак, односно повод за изношење властитог становишта.

Без обзира на разлике у интерпретацији, општа претпоставка, за коју се може рећи да је дели већина тумача, у просветитељском је духу. Стиче се утисак да је „Један прилог“ само једна од много пута испричаних, просветитељски надахнутих прича о еманципацији и трансформацији (напретку) једне примитивне и непросвећене (тј. патријархалне, традиционалне, религиозне) заједнице у просвећено модерно европско грађанство (на које може али и не мора да се надовеже и прича о буржоаској и/или пролетерској револуцији). Иако се некада више наглашава национална, а некада социјална еманципација (револуција), подразумевају се исте теоријске, односно методолошке основе. Ове претпоставке се можда и несвесно уносе у читање текста јер су дубоко уврежене, пошто су представљале образац васпитавања у дугом временском периоду, а положене су и у саме основе наших наука, у време када је извршено њихово преутемељење на

1 Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ [1957, 1963/1964] у: *Сабрана дела* (даље *СД*), 12, ур. Р. Самарцић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991, стр. 543–582.

марксистичким основама (у које су инкорпориране и просветитељске идеје).² Прошла је власт дијалектичког материјализма, а потом и најшире схваћеног марксизма, али су у време ове власти утемељена методологија и манир тумачења задржали важење. Просветитељска начела су остала владајуће предрасуде, као и у време када је Јовановић, промишљајући саме основе мишљења у Европи и код нас, написао своје прве критичке анализе ових предрасуда. Не треба, наравно, испустити из вида ни распрострањену навику упрошћавања и занемаривања нијанси као неважних детаља, што у крајњем исходу неретко води у потпуну измену смисла текста који се тумачи.

Ништа не може бити у већем нескладу са словом и духом дела Слободана Јовановића, од тумачења његовог текста у марксистичком и/или просветитељском духу. Мислиоцу који темељно промишља саме основе своје епохе, рефлектује темеље модерног доба и деконструира предрасуде епохе, погрешним тумачењем приписују се банална општа места просветитељских предрасуда, које Јовановић управо критикује. Јовановић је оставио прву и највероватније најтемељнију критичку анализу марксизма и марксистичке филозофије код нас, као и критику владајућих просветитељских предрасуда у јавном мњењу, филозофији и науци, од раног рада у којем критикује Русоов друштвени уговор, до позне књиге о тоталитаризму, у којој упућује на унутрашњу везу просветитељске мисли (и идеја првака Француске револуције) и тоталитаризма (тоталитарне демократије).³

Да би се разумело Јовановићево становиште изнесено у „Једном прилогу“, његов значај и актуелност, треба тумачити његов текст „ред по ред“, узети у обзир контекст, друге текстове у којима разматра нека од ових питања и целину

2 Видети: Кајица Миланов, „Спор око тумачења српске историје“, *Историја српске филозофије* 2, Евро-Ћунти, Београд, 2012 (даље: *Историја*), стр. 313–345; „Наука и филозофија“, *Титовићина у Југославији* (са предговором Слободана Јовановића), Перт 1952, стр. 66–67.

3 Видети: Слободан Јовановић, „О друштвеном уговору“ [1895] *СД* 12, стр. 175–208; „О тоталитаризму“ [1952] *СД* 12, стр. 167–172; Данило Баста, „Слободан Јовановић као аналитичар тоталитаризма“, *Пет ликова Слободана Јовановића*, ЈП Службени лист СЦГ, Београд 2003, стр. 69–90; Борис Милосављевић, „Критика Русоовог учења у делу Слободана Јовановића“, *Историја*, стр. 139–185.

његовог учења, односно поштујући сва потребна херменеутичка правила тумачења текста.

Ренесансни и хуманистички културни образац

Разматрајући најопштије европске културне обрасце, Слободан Јовановић указује на ренесансни културни образац у Италији, хуманистички културни образац XVIII века и енглески културни образац. Хуманистички културни образац је био формиран на основу узора из античке филозофије. Хуманисти нису бринули о усавршавању установа, већ појединца, које почиње самопогледањем и самосавлађивањем. Следећи старе грчке изреке – *познај себе самог и све са мером*,⁴ хуманисти су сматрали да у тражењу мерила вредности треба све ствари узимати као делове једне целине и усклађивањем одбацивати једностраности и претераности. Човек образован према хуманистичком обрасцу „не бежи од успеха у животу, али пази да му успех не постане неодољива страст“ и свој духовни развој сматра главним циљем: „Хуманисти су научили од античких филозофа, да не треба живети насумице, да има једна вештина живљења коју ваља научити, и да само та вештина уноси реда и јединства у наш живот“.⁵ Хума-

4 Познате грчке изреке (γνῶθι σεαυτόν; μηδὲν ἄγαν, μέτρον ἄριστον), Paus. 10.24: 1; D. Laert. 1.6:91.

5 Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, стр. 567. О овој Јовановићевој студији видети: Данило Баста, „Слободан Јовановић као тумач српског националног карактера“, *Пет ликова Слободана Јовановића*, стр. 92; Душан Батаковић, „Слободан Јовановић и историја менталитета“, *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1991, стр. 333–340; „О динарској неприлагођености“, *Књижевне новине* 956, 49 (15. 7. 1997), 2; Новица Милић, „Један прилог читању једног прилога (Слободан Јовановић и његов културни образац)“, *Књижевна реч*, 393/394, 21 (1992), 50–51; Слободан Мандић, „Културни образац и древна баштина. Блискост појмова Слободана Јовановића и Беле Хамваша“, *Књижевна реч*, 429/22 (25. 12. 1993), 13; Бојан Јовановић, „Српски менталитет и културни образац“, *Књижевне новине*, 53 (2001), стр. 24, „Културни образац као судбина“, *Књижевни лист*, Београд, 5 (2006), 4–5, „Од обрасца културе до културног обрасца“ у: *Пркос и инат, етнопсихолошке студије*, ЗУНС, Београд 2008, стр. 107–115; Милош Петровић, „За културни образац Слободана Јовановића“, *Багдала* 43 (2001), стр. 52–60 [*Књижевне новине*, 58 (2006), 2–3]; Гојко Тешић, „Заветни Јовановићев сан“, *Књижевни лист*, Београд, 5 (2006), 5. Јовица Тркуља, „Добре и лоше стране српског карактера“, *Књижевни лист*, 5 (2006), 5.

нистички образац владао је дуго на Западу и његови посебни изрази су енглески *господин* (*gentleman*), немачки *културни човек* (*Kulturträger*), француски *частан човек* (*honnête homme*).⁶ Тај образац постепено је потискиван. Стари хуманизам је тежио да на што виши степен образовања уздигне макар и мањи број људи, а савремена демократија тежи просвећивању што већег броја људи, макар се због тога степен образовања снижавао. Према старом обрасцу важно је било „какав је, а не шта је постигао и колико успео“.⁷

Да би се разумело значење Јовановићевог појма *културни образац*, треба имати у виду да културу дефинише као појам шири од науке, уметности и политике: „Када је реч о култури једног народа морају се узети у обзир све гране његовог духовног живота: не само његова наука, него исто тако његова вера и морал, његова књижевност и уметност, његова политика и право, његова војска и привреда, његови обичаји и забаве... Тек на основу свега тога може се рећи какав културни образац тај народ има, и колико је тај образац продубљен и префињен“.⁸ С правом се може рећи да је Јовановићева методологија феноменолошка.⁹ Разматра и историју менталитета, притом увек водећи рачуна о целини културне историје у широком значењу појма културе како га је одредио. Када говори о културној историји, подразумева се да је политичка историја њен најшири оквир, односно да се без целине не може разматрати део, тј. одређени сегмент историје.¹⁰

6 О гледишту Дејвида Хјума, односно француском и енглеском моделу, као и моделу денглмена у Русоовој *Новој Елоузи* (*Lettres de deux amans habitans d'une petite ville au pied des Alpes [Julie ou la Nouvelle Héloïse]* Marc-Michel Rey, Amsterdam, 1761) вид. Rémy G. Saisselin, „De l'honnête homme au dandy – ou d'une esthétique de l'imitation à une esthétique de l'expression“, *L'honnête homme et le dandy*, éd. par Alain Montandon (Études littéraires françaises), Gunter Narr Verlag, Tübingen 1993, 13–14.

7 Јовановић, „Један прилог“, стр. 567.

8 Исто, стр. 566.

9 Упореди: Данило Баста, „Слободан Јовановић као тумач српског националног карактера“, стр. 92.

10 Поређење Јовановићева истраживања са „историјом менталитета и психологијом друштва“ код француских међуратних и поратних историчара школе *Анала* (Marc Bloch, Lucien Febvre) вид. у Д. Батаковић, „Слободан Јовановић и историја менталитета“, стр. 333–340. Не одвајајући целину политичке историје и политичке културе од опште (културне) историје, Јовановићеве анализе прате Тенове (Hippolyte Adolphe Taine) историјске студије, пре свега вишетомно *Порекло савремене Француске* (*Les origines de la France contemporaine* (*L'ancien régime, La Révolution, Le Régime moderne*), Hachette, Paris 1875–1893), а претходе Фиреовим (François Furet) темељним анализама.

Јовановић говори о културном и политичком обрасцу појединца и нације.¹¹ На основу анализе хуманистичких образаца, може се закључити да Јовановић подразумева да за одређени културни образац постоји културно језгро људи који су га изградили и усвојили и преко којих образац остварује утицај на народ, а у случају великих светских држава, и на друге народе.

Јовановић истиче да српска интелигенција није пре-садила ниједан страни културни образац, нити је саставила неки оригинални образац на основу културне традиције српског народа. У време Уједињене омладине српске говорило се о националном обрасцу *доброг Србина*, а у кругу Светозара Марковића о моралним особинама социјалисте, тј. политичком обрасцу. Културни образац није осмислио ни Доситеј, иако је код њега било морализма који није био рационалистички, већ пре у духу Русоове сентименталности. Закључује да после Доситеја Обрадовића и Светозара Марковића није било значајнијих моралиста, иако су моралисти донекле били и Богдан Поповић, Божидар Кнежевић и Урош Петровић.¹² Његош је дао национални, а не културни или морални образац.¹³

Јовановић наглашава да је необично што индивидуалистички народ као што су Срби није посвећивао више пажње развијању културног обрасца који је потребнији појединцу, него заједници. Поставља питање да ли узрок треба тражи-

11 Разматрање европске и азијске културе и полемике Макса Шелера (Max Scheler) и Макса Адлера (Max Adler) на конгресу немачких социолога видети у: Јовановић, „Европска и азијска култура“ [1926] *СД* 11, стр. 267–269.

12 Јовановић Слободан, „Богдан Поповић“ [1948, 1962] *СД* 11, 717–754; „Урош Петровић“ [1926] *СД* 11, 711–716. Јовановићеву оцену Петровића дели Данило Баста, „Слободан Јовановић као тумач српског националног карактера“, 111, фн. 68.

13 Јовановић Слободан, „Његош“ [1925] *СД* 11, стр. 789. Јовановић, „Један прилог“, стр. 571, о комунистичком обрасцу говори као о политичком, а не културном обрасцу. О разлици између појмова *културни образац* и *образац културе*, као и критици становишта Слободана Јовановића да код нас није било озбиљнијег покушаја да се изгради културни образац, која се може тумачити као да је, у ствари, сам Слободан Јовановић био један од најбољих узора оствареног српског културног обрасца, видети: Бојан Јовановић, „Од обрасца културе до културног обрасца“ у Бојан Јовановић, *Пркос и инат, етнопсихолошке студије*, ЗУНС, Београд 2008, стр. 107–115. Ово питање експлицитно поставља Новица Милић, „Један прилог читању“: „а шта ако је сам Јовановић [...] управо онај карактер који би се могао узети за такав образац?“

ти у томе што су национална питања била важнија, „или за-
немаривање културног обрасца ваља објашњавати тиме што
је, прво, услед просветитељског рационализма, па онда услед
великог угледа позитивних наука, утицај религије ослабио,
па с њиме ослабило и неговање нашег унутрашњег живота“.¹⁴

Промене културног обрасца и национални карактер

Први српски устанак је вођен у духу традиционалних
идеала – ослобођења од туђинске власти, обнове државе по
узору на средњовековну државу, и чврстог утемељења у цр-
кви која је била једина српска институција са вековним кон-
тинуитетом. Богато српско средњовековно теолошко, фило-
зофско, уметничко, књижевно и језичко наслеђе преживело
је векове турске владавине, све до XIX века.¹⁵ У време об-
нове српске државе, почетком XIX века, преовлађује стари,
традиционални културни образац. Модерна српска држава
није замишљена као „нова држава“, већ као обновљена, „вас-
крсла“ средњовековна држава.¹⁶ Због тога студија Стојана
Новаковића о Првом српском устанку с правом има наслов
Васкрс државе српске.¹⁷ Дакле, на самом почетку XIX века,
српски културни образац је у својој суштини био заснован на
старој византијској, односно немањихкој парадигми. Живот
народа кретао се око цркве и основних државотворних иде-
ја обнове српске царевине и косовског предања. То су јасне,
једноставне и добро познате идеје цркве и народног песни-

14 Јовановић Слободан, „Један прилог“, стр. 571.

15 Видети: Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, Плато, Београд 1997, стр. 9;
Јовановић, „Један прилог“, стр. 567, и 581; Владимир Стојанчевић, „Српско
друштво пред устанак“ и „Идеје првог српског устанка“ у *Историја српског
народа* (даље *ИСН*) V-1, СКЗ, Београд 1981–1983, стр. 17–24, стр. 87–90; Ди-
митрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижев-
на задруга, Београд 1991, стр. 51; Павле Ивић, „О језику код Срба у раздобљу
од 1804. до 1878. године“ у *ИСН* V-2, стр. 311–312. Јован Милићевић, „Идеја
о обнови српске државе“ у *ИСН* V-1, стр. 170–171.

16 О договорима Петра I Петровића Његоша са руским представницима о обра-
зовању славеносербског царства и разматрања обнове српског царства у раз-
говорима између изасланика из Београда и главнокомандујућег руске Молдав-
ске армије, кнеза Прозоровског (1809), вид. у: Радослав Љушић, *Вожд Карађор-
ђе*, ЗУНС, Београд 2005, стр. 181, стр. 242–244.

17 Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске, Изабрана дела* 5, ЗУНС, Београд
2000.

штва.¹⁸ Срби су током више векова имали сталну тежњу ка истом циљу: „Ослобођењу и уједињењу свих Срба у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Војводини и Македонији. То је био јасан и једноставан циљ, који је сваком Србину био највиши политички идеал“.¹⁹

Слободан Јовановић наглашава да је Доситеј Обрадовић имао пресудан утицај на секуларизацију српског друштва и потискивање црквености и византијског наслеђа, као и културно и политичко одвајање од Русије. Као просветитељ Обрадовић је, изједначивши веру и сујеверје, заговарао ослобађање разума од свих празноверица и предрасуда, доследно спроводећи просветитељско „чишћење“ разума од вере: „По Доситеју наш народ био је духовно заостао. Тој заосталости могао се учинити крај само путем просвете – што ће рећи, путем школе која би ширила знања стечена разумом“.²⁰ Јовановић истиче да се на Западу црква постепено повлачила из појединих области духовног и културног живота. Посебно упорно одупирала се у области друштвених наука и питањима морала: „У нас је Доситеј и ту задао ауторитету Цркве тешке ударце, тражећи и питањима морала чисто рационално решење. Религију је према томе малтене сводио на црквене обреде. Морални живот, одвојен од религије, изгубио је доста од унутрашње дубине и идеалистичког полета. Морал се спустио сувише на земљу и добио изглед једне далековиде целисходности“.²¹

У студији о Берку (Edmund Burke) Јовановић указује да је карактер народа историјски условљен и да свака радикална промена може да остави несагледиве последице.²² Управо се то догодило са српским народом. Јовановић наглашава да

18 Јовановић, „Један прилог“, стр. 548.

19 Миланов Кајица, *Обрачун, начела и разлози*, Мелбурн, 1969, стр. 44.

20 Јовановић Слободан, „Један прилог“, стр. 545.

21 Исто, стр. 546. Новица Милић, „Један прилог читању једног прилога“, стр. 50, сматра да „изгледа као да овде Јовановић брани религију, јер је потребна етици, али то не стоји, уколико имамо у виду сталну његову критику (она се враћа кроз све што је писао) ‘опште жића’ и то манастира и касарне“. Јовановић, међутим, нигде не критикује војску, нити манастир, већ управо егалитаристичке пројекте који су у име апстрактних филозофских (просветитељских и марксистичких) идеала слободе и једнакости укидали манастире и војну хијерархију (у Француској и Октобарској револуцији), намећући целом друштву живот као у касарни или манастиру.

22 Јовановић, Слободан, „Берк“, *СД* 10, стр. 211.

се утицај Доситејевог просветитељства и рационалистичке филозофије осећао кроз цео XIX век. Иако просвећивање није схватао као ширење рационалистичке филозофије, већ као ширење научног позитивизма, Светозар Марковић је мислио на Доситејевог трагу.²³ Јовановић указује да се и Богдан Поповић и Јован Скерлић, „са својим јако наглашеним западњаштвом“, могу сматрати настављачима Доситејевог дела.²⁴ За Доситеја је национални проблем, у ствари, културни проблем. Јовановић наглашава да је Доситеј више него иједан други писац допринео томе што се „у нас кроз цео XIX век давао велики значај отварању школа и штампању књига, и у вези с тиме високо ценила ‘интелигенција’, као да би школовани људи били неки виши друштвени ред (...) Исто тако много допринео је и лаицизирању нашег духовног живота“.²⁵

Наредни утицај на српску самосвест XIX века и утицај на народни карактер извршили су реформа језика и национални романтизам. За разлику од Доситеја који је био под утицајем рационализма XIX века, Вук Караџић је био под утицајем немачког романтизма, чије је специфично схватање нације као духовне породице прихватио. Према Јовановићу Вук је био традиционалиста, али особен, без везе са црквом: „Докле је Доситеј био западњак, Вук и поред свог дуговања немачком романтизму био је националист. Али како је још више него Доситеј чистио књижевни језик од русизама, он нас је, иако ненамерно, одвајао од Руса, којима су наши националисти нагињали“.²⁶ Вук Караџић је веровао да се српски национални карактер налази у народним умотворинама, пословицама, народним песмама, обичајима и веровањима. Јовановић указује на велики утицај Вукове друге књиге народних песама, у којој је млађа интелигенција тражила основе једне чисто српске етике. Од многих различитих етичких елемената читаоци Вукове збирке састављали су једну оп-

23 Јовановић, Слободан, „Светозар Марковић“ [1903, 1920, 1932] *СД* 2, стр. 43–148; „Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд, 1910“, *СД* 2, стр. 149–166.

24 Јовановић сведочи да Богдан Поповић није као Скерлић „већ и само присуствовање црквеним обредима сматрао за повлађивање цркви у борби против научне мисли и политичке слободе“. Вид. Јовановић, „Богдан Поповић“, стр. 723.

25 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 545–546.

26 Исто, стр. 547.

шту представу о Србима као херојском народу код кога је јунаштво било оплеменењено правдољубивошћу. Јовановић указује на разнородне елементе који су постали једна специфична целина народне етике, састављена од различитих етичких елемената који су носили обележја различитих историјских периода и друштвених средина од мистике средњовековних монаха, феудалних појмова о витешкој части, о „строгим правилима игре при јуначким утакмицама“ и о „аристократској човечности, по којој јачи дугује заштиту слабијем“.²⁷ Косовски завет је схваћен као опомена да Срби нису изгубили царство јер су били надјачани од веће силе, већ због унутрашње неслоге: „Косово је било не само пораз, него и грех, који је требало покајати“.²⁸ Јовановић наглашава и Његошев утицај на српски национални карактер. Његош је српску народну судбину осећао сасвим лично: „Косово га је мучило као једног Црногорца крв његовог братственика коју још није осветио“.²⁹ Народне песме, Косово и Његошева дела дали су први и најтрајнији подстрек размишљањима о српском националном карактеру.

Крајем XVIII и почетком XIX века српске везе са Русијом биле су много јаче него касније, после Кримског рата, 1853–1856. Сремски Карловци, као седиште митрополије са богословијом и гимназијом, руским професорима и књигама штампаним у Кијеву и Москви, били су центар руског утицаја. Први нацрт српског устава у Карађорђевој Србији писан је на подстицај руског министра иностраних послова, а саставио га је професор права на харковском универзитету, Теодор Филиповић (Божа Грујовић), чији је брат био вишегодишњи секретар српске владе (Правитељствујушчег совјета). Велики број Срба школованих у Русији вратио се у Србију 1830. године (од оних који су избегли 1813). Политичке прилике су, међутим, усмериле Србију према Западу, када су у Кримском рату, здружене европске снаге заједно са Турском, победиле Русију, након чега је она потиснута са Балкана. Иако слаби утицај Русије, она, како указује Јовановић, остаје главни ослонац спољне политике Србије до Првог

27 Исто, стр. 548.

28 Исто.

29 Исто.

светског рата.³⁰ Истиче да је Русија увек била „главни фактор у политичком развоју Србије“ и указује на Букурешки мир чије је остварење било главни циљ целокупне унутрашње и спољне политике у време књаза Милоша, руску идеју да власт кнеза буде ограничена неком врстом устава и дубоке везе водеће, Радикалне странке са Русијом. Јовановић наглашава да се „Русија прва борила за Србијину самосталност“, све до последњег рата када је „витешки исукала свој мач да Србе заштити од Немаца“.³¹

Српски национални образац који је садржао идеју ослобођења и обнове државе која је била окупирана и потом готово све њене институције уништене (што је био процес који је трајао од краја XIV до почетка XVI века), присутан је све време, да би постао државни циљ у време Карађорђево Србије. На њега се накнадно, средином XIX века, надовезују водеће западноевропске идеје (либерална, деветнаестовековна национална и сл). У својој основи, међутим, национални образац је једноставан – ослобођење (од окупације) и уједињење српског народа. То што окупација траје неколико векова, а не само неколико година, не мења садржај појма окупације, већ само значи да она траје дужи, а не краћи временски период. Ово сасвим јасно препознаје и супротна страна, о чему у коментарима на турске изворе о Карађорђевом устанку речито сведочи Кемура Сејфудин (1914), кад наглашава да главни разлог Првог српског устанка није само лоша управа и повећавање пореза у београдском пашалуку, већ то што су Срби увек тражили згодно време да „поврате оно што су изгубили на Косову и да се курталишу испод турске управе“.³²

Приликом уласка у средњовековну српску престоницу, Ско-

30 Јовановић наглашава да, без обзира на страначку одређеност, код највећих државника – Гарашанина, Ристића и Пашића, а поред њих и Стојана Новаковића, константа спољне политике остаје ослонац на Русију. Вид. Јовановић, „Никола Пашић“, *СД* 11, стр. 186. После нестанка Русије, Србија и Срби губе основни спољнополитички ослонац, и то у време Првог светског рата, што оставља тешке последице и ствара сасвим нове услове. Вид. Миланов, *Образлож*, 59, 74, стр. 113.

31 „Дан руске културе (г. Слободан Јовановић о улози Русије)“, *Политика* (6. 6. 1926), стр. 8.

32 „Није узимање пореза и даћа, него њима да се је давало још пара, они не бише сиђели мирно“. Вид. Кемура Шејх Сејфудин, *Први српски устанак под Карађорђем по турским врелима*, Исламска дионичка штампарија у Сарајеву, Сарајево 1332/1914, стр. 12.

пље (2/15. новембар), краља Петра је дочекао и поздравио дотадашњи турски градоначелник, Рашид-бег, следећим речима: „Пет је векова како су овај град Отомани од вас отели мачем. Али ратна срећа обрнула се вама, а против отоманског оружја. То што смо мачем узели, мачем и предајемо. Од кога смо узели, томе и дајемо“.³³

Политички и национални образац

Средином XIX века, поготово после повратка из иностранства првих државних питомаца, који су били очевици, а понекад и учесници револуционарних догађаја 1848. године, све више се шире либералне идеје, критика конзервативне државне управе, а са њом и напуштање традиције. Либерали из 1858. године, који су били прва српска политичка странка, патриотизам нису одвајали од либерализма: „По Мацинију, национализам, који значи спољашњу слободу, и либерализам, који значи унутрашњу слободу, јесу нераздвојни. Само онај народ који ужива унутрашњу слободу, у стању је радити на ослобођењу оних својих делова који се налазе под туђинском влашћу“.³⁴ Ослобођење и уједињење целог српског народа, без обзира на тада постојеће границе између држава у којима он живи, била је идеја водиља Уједињене омладине српске, где су окупили војвођански националисти, на челу са Светозаром Милетићем, Срби из Црне Горе (кнез Никола, војводе Машо Врбица, Марко Миљанов Поповић и др) и либерали из Србије, посебно Владимир Јовановић, отац Слободана Јовановића. Према Милетићевом и Јовановићевом схватању Кнежевина Србија је имала улогу коју је имао Пијемонт у италијанском уједињењу, због чега је програм њене спољашње политике, према Омладини, требало да се сведе на рат против Турске и ослобођење још неослобођених делова српског народа. Српска слога и слободоумне реформе у унутрашњој политици сматрани су предусловом за рат против Турске. Због тога су критиковали личну владу кнеза Михаила, која онемогућује политичке слободе унутар грани-

33 Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у отаџбини*, ЗУНС, Београд 2003, стр. 498.

34 Јовановић, „Један прилог“, стр. 549; „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)“, СДЗ, 70, 207.

ца Србије и тиме спречава и велико национално ослобођење. Слободан Јовановић наглашава да се у српско-турским ратовима (1876–1878) показало да Омладина није грешила када је тврдила да ослободилачки рат може да води само слободоумна влада³⁵. Либерални патриотизам се није много разликовао од традиционалног по основној идеји, према којој српски народ треба да тежи ослобођењу и уједињењу и да се бори за свој национални опстанак и за добробит у сопственој слободној и самосталној држави.

Водећи критичар Уједињене омладине српске, Светозар Марковић, био је социјалиста по угледу на руске социјалисте из шездесетих година XIX века. Омладинци су сматрали српски народ јединственом целином, док је Марковић нацију разлагао на класе, тј. уже друштвене групе са сукобљеним интересима. Пошто се у то време у Србији није могло говорити о борби између капиталиста и радника, он је пренаглашавао сукоб између чиновника и сељака. Поред социјализма, заговарао је и научни позитивизам и материјалистичку филозофију, чија је гледишта сматрао потпуно и дефинитивно научно доказаним и зато их називао реализмом.³⁶ Светозар Марковић је, после Доситеја, био и најутицајнији моралиста. Дао је идеал тзв. *бољег човека*, који, за разлику од обичног човека, није егоиста, већ алтруиста, али на свој начин: „Марковић је веровао у позитивне науке онако, као Доситеј у просветитељску филозофију, и за то је нашао свој идеал у једном човеку који не би имао ничега себичног ни субјективног, али у исто време не би имао срца нимало. У наше време, комунисти су показали како тај идеал изгледа, кад се оствари“.³⁷

Национални тип као национални идеал (динарски индивидуализам)

Јовановић истиче да је Марковић изазвао неку врсту кризе српског национализма. Замерао је Омладини да националне проблеме посматра романтичарски, не обазирјући се

35 Јовановић, „Један прилог“, стр. 550.

36 Исто, стр. 551.

37 Исто, 569. Упоредити, Јовановић, Слободан, „Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд, 1910“, СД 2, стр. 159–161.

на чињенице. Поновно буђење већег интересовања за националне проблеме подстакао је изгубљени српско-бугарски рат (1885), јер се увидело да пошто је Аустроугарска на Берлинском конгресу узела под управу Босну и Херцеговину, постоји реална опасност да ће Бугарска узети Македонију. Јовановић посебно истиче значај Јована Цвијића: „Он се није ограничавао на Македонско питање; он је обухватао наш национални проблем у целини, и био после Вука први који је наше националне особине систематски проучавао. Као ни Вук, тако ни Цвијић није израђивао једну националну идеологију, него само одабирао грађу за њу“.³⁸ Цвијићев рад на психолошким типовима балканских народа имао је неочекивани одјек у широј јавности. Он је указивао да Динарци имају веома развијену патријархалну цивилизацију из које проистичу и њихове моралне особине: „Култ јуначких врлина и национални понос били су код њих такође развијени. И најпростији сељак био је прожет вером у нашу народну мисију и очекивао дан кад ће се осветити Косово“.³⁹ Динарски тип који је Цвијић научно истраживао у јавности је, међутим, у упрошћеној варијанти, схваћен као национални идеал, тј. национални образац, којим се омладина одушевљавала. Јовановић показује како се од етнографских истраживања о динарском типу (националном карактеру) дошло до идеализације „динарског типа“ (као националне идеологије).⁴⁰ Схватање динарског типа као динамичног, необуздане смелости која не пита шта јесте, а шта није могуће, било је, како Јовановић указује, једна врста нове националне етике која се сасвим случајно слагала са Ничеовим идејама „да живот ваља живети као једну пустоловину, на велики ризик и опасан начин“.⁴¹ Указује да је овакво, популарно схватање Цвијићеве теорије, као динарске психозе, имало практичне последице; српски подвизи у балканским ратовима и Првом светском рату, могу се донекле и њом објаснити. Јовановић указује да

38 Јовановић, „Један прилог“, стр. 553. Видети: Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, СКА, Београд, 1902; *Сабрана дела*, САНУ, ЗУНС, Београд, 2000.

39 Исто, стр. 554.

40 Видети: Данило Баста, стр. 115.

41 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 554. Да карактер који Јовановић описује као српски анализира и Бела Хамваш, који га (служећи се источњачком терминологијом) типолошки одређује као кшатрију (витеза и ратника) види: Слободан Мандић, „Културни образац и древна баштина“, стр. 13.

се Скерлићево гледиште о националном карактеру заснива углавном на Цвијићевим истраживањима. Већ Скерлић идеализује динарски тип. У складу са својим социјалистичким и просветитељским уверењима, у бунтовној слободољубивости види чак предиспозицију за слободоумну француску филозофију XVIII века: „Скерлић је веровао у оне идеале разумности и човечности које су проповедали просветитељи XVIII века. Држао је да бисмо се ми по бољим особинама нашега карактера могли развијати саобразно тим идеалима. Отуда и његова велика љубав за Доситеја“.⁴² Према Скерлићевим социолошким схватањима, језгро Србије чине Шумадија и Мачва, где су насељени хајдуци и ускоци из Херцеговине (Црне Горе), Босне и Санцака (што је у етнографским истраживањима доказао Цвијић), па се као неком револуционарном селекцијом, створила једна срчана и бунтовна раса. Скерлић сматра да су њене добре особине слободољубивост, способност за велики полет у часовима прегнућа, чудновата природна бистрина, самосталност и оштрина суда, са нечим у исто време „трезвеним и правоумним“. Са друге стране, према његовом мишљењу, рђаве особине су претерани индивидуализам, неспособност за организовану заједничку акцију, оскудица осећања државног јединства и целине. Захваљујући добрим особинама, Срби су образовали националну државу, док су се рђаве особине манифестовале у зависти и из ње произашлој дивљој партијског борби.

Јовановић истиче да се његово лично искуство dobrим делом слаже са оценама о српском националном карактеру које су дали Скерлић, Богдан Поповић и Ристо Радуловић: „И код интелигенције, и код политичара, па и код војника који су се мешали у политику, запажао сам исти индивидуалистички динамизам“.⁴³ Просвећивање или високо образовање не решава питање индивидуализма. Јовановић наглашава да је међу професорима Београдског универзитета било „људи

42 Јовановић, Слоодан, „Један прилог“, стр. 580. Упоредити, Јовановић, Слоодан, „Јован Скерлић као историчар“ [1926] *СД* 11, стр. 701–704; „О Скерлићевој политичкој идеологији“ [1934] *СД* 11, стр. 705–707; „Политичке идеје Јована Скерлића“ [1953] *СД* 11, стр. 708–710.

43 Јовановић, Слоодан, „Један прилог“, стр. 580; Богдан Поповић, „О васпитању укуса“ [1895] у: *Сабрана дела* 2, пр. И. Тартаља, ЗУНС, Београд 2001, (даље *Сабрана дела*), стр. 29–152; „Шта Срби имају да науче од Енглеза“ [1918, 1938] *Сабрана дела* 6, 227–246; „Обуздавајте осећања“, *Сабрана дела* 6, стр. 210–217; „Три особине енглеског народа“ [1940] *Сабрана дела* 6, стр. 311–329.

изузетног прегнућа, велике снаге и не мале смелости, који су крчили неутрвене путеве, отварали нове видике, и при томе неки пут разбијали оквире своје уже струке⁴⁴. Као пример професора који су имали „сличну ширину обухвата удружену са самосталношћу погледа“, наводи Јована Цвијића, Богдана Поповића, Јована Скерлића и Владимира Ћоровића.⁴⁵ Међутим, превелики индивидуализам онемогућавао је тимски рад, због чега је на Београдском универзитету било више личне иницијативе него заједничког рада и појединци су се превише оптерећивали, трошили снагу и „такорећи сагоревали на послу“.⁴⁶

Исти индивидуалистички динамизам Јовановић види и у политици, где га је страначка дисциплина донекле обуздавала, али је плаховитост и искључивост била карактеристична у међустраничној борби: „Отуда склоност ка једностраним и претераним одлукама. Према Двору политичари су били или сувише савитљиви или сувише крути: или удворице или републиканци“.⁴⁷ Јовановић наглашава да већина наших политичара нема мере ни у отпору ни у попуштању: „или начелна и горда до непопустљивости и тврдоглавства, или опортунистичка до једне безначалности која прелази у бескарактерност. Неки пут те крајности виде се код истог човека: једна у почетку, друга на крају његовог рада“.⁴⁸ Исто је и у односу према странцима, односно великим силама. Јовановић указује да су превладала два типа политичара и дипломата, сервилни тип који у свом неискуству мисли да је предусретљивост и кавалерство посебно обележје западњаштва у којем га треба пратити и по могућству и надмашити (психологија скоројевића), и друга крајност у крутости, налик источњачком презиру према странцима, с тим што политичари и политичке групе лако прелазе из једне крајности у другу.⁴⁹ Крајности су се могле видети и у типу политичара

44 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 580.

45 Јовановић, Слободан, „Јован Скерлић [1924]“, *СД* 11, стр. 788.

46 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 581.

47 Исто.

48 Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, *СД* 7, 371.

49 Према Богдану Поповићу радикализам је скоројевићка карактеристика. Под радикализмом (не Радикалном странком) који је сматрао за зло, подразумевао је методологију која не решава политичке проблеме на основу стеченог искуства, већ према унапред постављеним „философским“ начелима. Вид. Б. Поповић, „Бомарше“ [1889] *Сабрана дела*, 2, (пр). И. Тартаља, ЗУНС, Београд

реалисте и политичара чистунца, где први ради власти жртвује сва начела, док политичар идеалиста не преузима никакву одговорност у држави, старајући се више о свом чистунству, него о државним интересима. Позната је Јовановићева анализа феномена полуинтелектуалца, блиског појмовима Богдана Поповића *скоројевић* и Павла Маринковића *др гур гур*. Управо на примеру полуинтелектуалца могу се, можда најбоље видети последице одсуства културног обрасца. Иако је до ширења типа полуинтелектуалца дошло у међуратном периоду постојао је коректив и узорни модел, који је јасно разликовао интелектуалца од полуинтелектуалца. После рата предратни (озлојеђени и неуспешни) полуинтелектуалац заузима место интелектуалца и постаје нови узорни модел.⁵⁰

Према Јовановићу индивидуализам је омео и правилну примену парламентаризма, који предвиђа дуге, разложне и трпељиве дискусије, које би можда могле да доведу до компромиса: „Код нас, са нашим наравима, дискусија се зачас претварала у уличну препирку, предмет дискусије постајао је споредан и као у спортским утакмицама, гледало се само ко ће кога надиграти“.⁵¹ Због тога је, према Јовановићу, у време краља Петра опструкција постала карактеристична за српски парламентаризам, иако није било правих разлога за њу, као што је било на пр. у Енглеској (ирски посланици). Ристо Радуловић је указивао да српски интелектуалци због пренаглашеног индивидуализма политику не схватају као јавну службу, већ као прилику за испољавање своје амбиције која је при том „необуздана и у празном говору расплинута“.⁵² Јовановић указује да је Радуловић писао о типу српског политичара из наших крајева под Хабзбуршком монархијом, али да су његове замерке применљиве подједнако и за политичаре из Србије.⁵³

У војсци, код официра који су учествовали у политици, као што су били црнорукци, особине политичара биле су још драстичније испољене. Код њих је патриотско оду-

2001, (даље: *Сабрана дела*), стр. 29–152, посебно стр. 146. и даље; „Психологија скоројевића“ [1922] *Сабрана дела*, 6, 314–326.

50 Кајица Миланов, *Титовићина у Југославији*, Перт 1952, стр. 24. Видети: С. Мандић, „Културни образац“, стр. 13.

51 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 581.

52 Исто, стр. 577.

53 Исто.

шевљење угушило сваку критичност: „Они су као месечари постали неосетљиви за тешкоће и опасности. Тражили су акцију што пре и по сваку цену. Нису увиђали да иницијатива није увек, под свима околностима, половина успеха – и да покренути догађаје није то исто што и догађајима управљати. Били су љути на Владу што ваздан процењује ситуацију и што се плаши ризика. Ко год се не би с њима слагао, био би или бескичмењак или рђав Србин. С тим необузданим динамизмом они су у време мира били тако осиони, да Влада није знала шта да ради с њима, а у време рата тако смели, да су смелост плаћали главом“.⁵⁴ Јовановић одмерено посматра врлине и слабости. Иако је индивидуализам, код оних чије амбиције нису биле задовољене, рађао завист и мржњу, он не сматра да индивидуализам треба одбацити у потпуности. Индивидуализам и енергију треба сачувати и умерено, односно дисциплиновано користити. Зато је Јовановић забринут да комунистичка страначка диктатура не убије јавни дух, јер чини људе превише послушним, и да претерано не ослаби личну енергију. Он сматра да приликом дисциплиновања динарског типа мора да се пази да се што мање изгуби од личне енергије „у којој лежи његова најбоља снага“.⁵⁵ Због тога национална дисциплина мора да буде прихваћена што је могуће више слободно: „Дисциплина из слободног уверења, која постаје стални састојак националног карактера, може бити плод само целог једног васпитног система“.⁵⁶ Диктатура само привремено може да дисциплинује, а самодисциплина нераздвајива од слободе, трајно.⁵⁷ Јовановић наглашава да међу Србима лични режим никада није био популаран.⁵⁸ Пошто је најопштији српски тип, који је важио пре Првог светског рата у српским државама, Србији и Црној Гори, као и код Срба у некадашњој Војној крајини и у Босни, у основи доминантни индивидуалистички тип, разумљиво је зашто је његово (само)дисциплиновање могуће само у слободним оквирима интегралног парламентаризма за који се Јовановић залагао.

54 Исто, стр. 582; „Апис“, СД 11, стр. 297–350.

55 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 565.

56 Исто. Упоредити: Јовановић, Слободан, „Енглески парламентаризам“ [1902] СД 2, стр. 647–648.

57 Упоредити Данило Баста, стр. 107.

58 Јовановић, Слободан, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, СД 11, стр. 570.

*Усвајање пропаганде страних држава
као гледиште о сопственом културном
и националном карактеру*

Јовановић указује на то да после слома Аустроугарске њене идеје нису ишчезле, већ су и даље остале утицајне, готово оне које је њена штампа ширила о Србији и Србијанцима. Ту су били уобичајени прикази Србије као једне културно заостале земље, у којој су спорије него у другим балканским државама нестајали трагови вековног робовања под Турцима, са људима полудивље природе, што се најбоље видело по закрвљености политичких странака. Према аустроугарској штампи, Србија је у свету била позната једино по периодичним убијањима владара и дворским скандалима: „Та тако мала и назадна земља имала је огромне амбиције. Хтела је да припоји све Србе који су живели ван њених граница и да изврши српско уједињење, као што је Пијемонт извршио италијанско. Она није увиђала да ван њених граница нигде није било Срба у већем броју. У Македонији преовлађивали су Бугари, у Старој Србији Арнаути, у Босни Хрвати и муслимани. Језгро српског народа налазило се цело у Србији: Србијанци стога не би требало да се заносе причама о неком заграничном Српству; нека буду задовољни, ако успеју да и своје србијанство сачувају. Старији нараштаји Хрвата и Срба читали су годинама овакве ствари у бечким и пештанским листовима. Баш и ако нису веровали тим листовима, они су њихове чланке памтили, а све што човек запамти, то на његово мишљење утиче. И данас још, кад се ко од старијих Хрвата расрди на Србе, он готово аутоматски понавља против њих наводе некадашње бечке и пештанске штампе. То исто чине чак и Војвођани, који, да би својој срдњи дали јачег израза, називају Србијанце *Сервијанерима*“.⁵⁹ Аустроугарска пропаганда против Срба и Србије није временом ишчезла, већ се

59 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 560. Јовановићеве ране анализе рада аустроугарске државне пропаганде видети: Борис Милосављевић, „Учесће Слободана Јовановића у покретању и раду *Реда, Српског прегледа* и *Српског књижевног гласника*“, *Књижевна историја* 43/145 (2011), стр. 637–661. О немачкој пропаганди против Србије видети: Момчило Селесковић, *Србија у немачком јавном мњењу 1914–1918* [1919] превод П. Новаковић, Рад, Београд 1996. Видети: Слободан Вуковић, „Стереотипи о Србима и разбијање Југославије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 120 (2006), стр. 75–112.

периодично обнавља, добија нови подстицај и нови полет, па се и данас, преко медија у Србији, намеће као једини наводно рационални (самокритички) увид о српском народу.⁶⁰

Срби су у Југославији изгубили државу на коју су могли у одбрани својих националних интереса да се ослоне. Јовановић наглашава: „Наша је велика погрешка што то нисмо још раније увидели“.⁶¹ Иако се између два рата много говорило о српској хегемонији, то што је влада била већином састављена од Срба, не значи да је водила искључиво српску политику. Два најважнија акта владе била су прекрштавање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију (1929) и Споразум Мачек-Цветковић (1939), којим су Хрвати добили велику одвојену националну бановину унутар Југославије. На основу споразума, Срби се нису могли мешати у чисто хрватске ствари, док су Хрвати могли да се мешају у чисто српске ствари, јер је о српским стварима одлучивала заједничка влада, надлежна за целу земљу: „Овакво решење хрватског питања зацело није било срачунато с погледом на посебне српске интересе“.⁶² Између два рата Хрвати су све учинили да ојачају своју националну организацију, док су Срби, управо супротно, извршили „националну демобилизацију“. Јовановић је био мишљења да Срби, и у случају федералног уређење Југославије, треба да ојачају своје невладине културне и привредне организације, да би ојачали свој национални положај унутар Југославије.

Јовановић указује на то да је у Југославији, и пре комунизма, пред Србима стајао тежак конструктиван посао, и да ће тај посао после комунизма били још тежи. За конструктиван рад потребна је национална дисциплина, другачија од динарског динамизма: „У динарским подвизима више је снаге и замаха, него плана и организације. Примери личног јунаштва јесу безбројни, али оно што се постигло, не стоји ни у каквој сразмери с утрошеном снагом и поднетим жртвама. То је права „пљачкашка привреда“ која се тера с националном енергијом. Од пресудне је важности да ли ће нови нараштаји умети да националну енергију троше с више штедње и рачу-

60 О обновљеним пропагандним стереотипима о Србима вид. тематски број часописа *Српска политичка мисао* 1–2 (1999).

61 Јовановић, Слободан, „Један прилог“, стр. 563.

62 Исто.

на, и да динарски динамизам од личног и хаотичног начине организованом колективном снагом⁶³.

Културни идеали као виша вредност

Јовановић наглашава да и када не учествује у утакмици народа, нација треба да негује своју културу, јер човек који се уздигне изнад националног егоизма, зна да нација сама собом не представља вредност у филозофском смислу речи: „Вредност јој могу дати само општи културни идеали, којима би се она ставила у службу“.⁶⁴ Јовановић у „Једном прилогу“, међутим, не указује једнозначно на које културне идеале мисли. Извесно је да је сасвим погрешна уобичајена интерпретација овог дела његовог текста, која свесно или несвесно подразумева управо основни образац аустроугарске државне пропаганде против Србије и Срба као примитивног племена које просвећивањем (напретком, модернизацијом) треба да измени своју основну парадигму и квалификује се да уђе у европско културно предворје. У овом случају као и у многим другим читањима Слободана Јовановића, понавља се стара Сократова, односно Платонова критика писаног, према којој текст (без ауторове усмене подршке) не може да одговори на постављена питања, а свако може да га злоупотреби према свом нахођењу и (не)способности да интерпретира написано.⁶⁵ Приликом тумачења Платона, Јовановић истиче да је Платон државу подредио вишем културном обрасцу, који је био космички поредак, тј. Добро на врху онтолошке лествице: „Доведена у везу с идејом Доброга, држава престаје бити сама себи циљ. Она има оправдања само утолико уколико је кадра да послужи идеји Добра. Њен егоизам није више ни за њу саму врховни закон; она признаје над собом владу једне норме и једног идеала, и на тај начин политика се подређује моралу“.⁶⁶ Јовановић истиче да је Платон својим крајњим закључцима изашао из круга политичке идеологије античког полиса. За Грке је полис био највиша вредност, није било ничега изнад државе, а патриотизам је био врхунац морала.

63 Исто, стр. 565.

64 Исто, стр. 573.

65 Plato, *Phaedrus* 275e–276e.

66 Јовановић, Слободан, „Платон“ [1935] *СД* 9, стр. 37.

Платон је идејом Добра, из које поред патриотских дужности извиру и опште човечанске дужности, превазишао државну идеју. Јовановић, међутим, не тумачи општечовечанске дужности као природна права, већ сматра да „ово назирање човечанства као веће целине од отаџбине наговештава хришћанство. У античком свету Платонове идеје изгледале су неостварљиве. Касније, под утицајем хришћанства, оне се унеколико остварују“.⁶⁷ Када је упитан да на основу свог „великог животног, још већег научног, књижевног и уметничког искуства одговори шта доминира целим људским животом“, Јовановић је одговорио да је то вера.⁶⁸ Говорећи о Балфур (који несумњиво представља узорни енглески образац), истиче да остаје питање на који начин је лично доживљавао веру, јер је сматрао да је то лична ствар, иако су „његови добри знанци објашњавали његове необичности његовом дубоком религиозношћу“.⁶⁹

Јовановић разматра питање и да ли се добро и зло могу, са чисто рационалистичког гледишта, без вере у Бога, сматрати апсолутним појмовима.⁷⁰ Сматра да у основи морала мора да буде или вера у Бога, или у утилитаризам. Одговарајући на питање да ли се добро и зло могу (без вере у Бога)

67 Исто, стр. 37.

68 Драгољуб Јовановић, „Слободан Јовановић и народ“, *СД* 12, стр. 835.

69 Јовановић Слободан, „Артур Балфур“ [1930] *СД* 2, стр. 681; Коста Ст. Павловић, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958“ у: *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Новинско-издавачка уставнова Службени лист СРЈ, Досије, Београд 1993, стр. 134. Писмо Косте Павловића Андри Ристићу од 14. децембра 1958. године, документ приказан на изложби „140 година Слободана Јовановића“, Правни факултет у Београду, 2009 год. Видети: „Сахрана Слободна Јовановића“, у *Порука* (јануар март 1959), стр. 53–54. Видети: сведочанство Милана Јовановића Стојимировића о разговору са Слободаном Јовановићем, Рукописно одељење Матице српске, М. 13, стр. 397 („Да. Рече он. Знам га. Ми уосталом имамо једну заједничку црту, због које се интересујем за тог човека. То је побожност“), објављено у: Драган Суботић, *Слободан Јовановић у егзилу 1941–1958*, 2, Институт за политичке студије, Београд 2000, 31–33.

70 На Јовановићев текст о Богдану Поповићу указује и Ж. Стојковић: „Нешто касније, Слободан ће схватити да морално осећање, лишено религије, губи свој основни унутрашњи смисао и да морал који се спустио сувише на земљу, добија изглед једне далековидне целисходности“. Вид. Живорад Стојковић, „Обичан, најобичнији велики писац“, *Књижевне новине*, 53, 1027–1030, Београд 2001, стр. 27. О утилитаризму видети више у: Борис Милосављевић, „Политика и морал у теорији државе Слободана Јовановића“, *Анали Правног факултета у Београду*, 59/1 (2011), стр. 273–293.

сматрати за апсолутне појмове, закључује: „Зар није логичније узети да су то релативни појмови, у којима је изражена корисност, било друштва или појединца? И зар из тога не би даље изилазило да би квареж карактера била за осуду само утолико уколико би појединцу отежавала да своју корист доведе у склад с друштвеном корисношћу?“⁷¹

На тај начин немогуће је изван вере у Бога дати апсолутно одређење доброг и лошег. Јовановић указује на то да је према хришћанској етици грех увек грех и да је покушај да се без вере у Бога задржи статус зла (корелација добро – зло), унапред осуђен на неуспех.⁷² Поставља се питање да ли је вера та темељна културна вредност која се налази изнад појединца, нације и државе, и која има општу вредност. Јовановић није дао непосредан одговор на ово питање, али јасно указује да се морал без вере не може повезати у јединствен систем.

Литература

Аранитовић, Добрило, *Слободан Јовановић, Библиографија са хронологијом живота и рада*, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2010.

Баста, Данило, „Слободан Јовановић као тумач српског националног карактера“, *Пет ликова Слободана Јовановића*, ЈП Службени лист СЦГ, Београд, 2003, 91–115.

Батаковић, Душан, „Слободан Јовановић и историја менталитета“, *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, уредник Стеван Врачар, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1991, 333–340.

71 Јовановић, „Богдан Поповић“, стр. 753. То је тема која је посебно заокупљала пажњу Богдана Поповића.

72 „У Енглеској, где су религиозна осећања била јака, прелаз од хришћанских моралних појмова на рационалистичка изазвао је у неким духовима, као што је на пример била Џорџ Елиот, читаву кризу. Интересантно је да је кроз сличну кризу пролазио и Богдан, иако у нашем народу, или, тачније речено, у нашој интелигенцији религиозна осећања нису била ни приближно тако јака као код Енглезе у доба Џорџ Елиот“. Видети: Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“, стр. 753.

- Батаковић, Душан, „О динарској неприлагођености“, *Књижевне новине*, 956, 49 (15. 7. 1997), 2
- Богдановић, Димитрије, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991.
- Вуковић, Слободан, „Стереотипи о Србима и разбијање Југославије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 120 (2006), 75–112.
- Живојиновић, Драгољуб, *Краљ Петар I Карађорђевић у отаџбини*, ЗУНС, Београд, 2003.
- Јовановић, Бојан „Српски менталитет и културни образац“, *Књижевне новине*, 53 (2001), 24.
- Јовановић, Бојан, „Културни образац као судбина“, *Књижевни лист*, Београд, 5 (2006), 4–5.
- Јовановић, Бојан, *Пркос и инат, етнопсихолошке студије*, ЗУНС, Београд, 2008.
- Јовановић, Драгољуб, „Слободан Јовановић и народ“, *Сабрана дела*, 12, уредник. Р. Самарцић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд, 1990–1991 (даље *СД*), 835–837.
- Јовановић, Слободан, „Један прилог за проучавање српског националног карактера [1957, 1964], *СД* 12, 543–582.
- Јовановић, Слободан, „О друштвеном уговору“ [1895], *СД* 12, 175–208;
- Јовановић, Слободан, „Европска и азијска култура“ [1926], *СД* 11, 267–269.
- Јовановић, Слободан, „Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)“, *СД* 3.
- Јовановић, Слободан, „Богдан Поповић“, *СД* 11 [1948, 1962], 717–754.
- Јовановић, Слободан, „Артур Балфур“ [1930], *СД* 2, 673–681.
- Јовановић, Слободан, „Урош Петровић“ [1926], *СД* 11, 711–716.
- Јовановић, Слободан, „Платон“ [1935], *СД* 9, 9–83.
- Јовановић, Слободан, „Његош“ [1925], *СД* 11, 789.
- Јовановић, Слободан, „Јован Скерлић [1924]“, *СД* 11, 788.
- Јовановић, Слободан, „Јован Скерлић као историчар“ [1926], *СД* 11, 701–704.
- Јовановић, Слободан, „О Скерлићевој политичкој идеологији“ [1934], *СД* 11, 705–707.
- Јовановић, Слободан, „О тоталитаризму“ [1952], *СД* 12, 167–172.

- Јовановић, Слободан, „Политичке идеје Јована Скерлића“ [1953], *СД* 11, 708–710.
- Јовановић, Слободан, „Никола Пашић“, *СД* 11 [1953–1957, 1962], 141–210.
- Кемура, Шејх Сејфудин, *Први српски устанак под Карађорђеом по турским врелима*, Исламска дионичка штампарија у Сарајеву, Сарајево, 1332/1914, 12.
- Љушић, Радос, *Вожд Карађорђе*, ЗУНС, Београд, 2005.
- Мандић, Слободан, „Културни образац и древна баштина. Блискост појмова Слободана Јовановића и Беле Хамваша“, *Књижевна реч*, 429/22 (25. 12. 1993), 13.
- Миланов, Кајица, *Титовићина у Југославији*, Перт, 1952.
- Милованов Кајица, *Обрачун, начела и разлози*, Мелбурн, 1969.
- Милованов, Кајица, „Спор око тумачења српске историје“, *Историја српске филозофије* 2, Евро-Гунти, Београд, 2012, 313–345.
- Милић, Новица, „Један прилог читању једног прилога (Слободан Јовановић и његов културни образац)“, *Књижевна реч*, 393/394, 21 (1992), 50–51.
- Милићевић, Јован, „Идеја о обнови српске државе“, *ИСН*, V-1.
- Милосављевић, Борис, „Политика и морал у теорији државе Слободана Јовановића“, *Анали Правног факултета у Београду*, 59/1 (2011), 273–293.
- Новаковић, Стојан, *Васкрс државе српске, Изабрана дела* 5, ЗУНС, Београд, 2000.
- Павловић, Коста Ст, „Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1958“, у: *Слободан Јовановић у емиграцији, разговори и записи*, Новинско-издавачка уставнова Службени лист СРЈ, Досије, Београд, 1993.
- Петровић, Милош, „За културни образац Слободана Јовановића“, *Књижевне новине*, 58 (2006), 2–3.
- Поповић, Богдан „Бомарше“ [1889], *Сабрана дела*, 2, (пр). И. Тартаља, ЗУНС, Београд, 2001, (даље: *Сабрана дела*), 29–152;
- Поповић Богдан, „Психологија скоројевића“ [1922], *Сабрана дела*, 6, 314–326.
- Saisselin, Rémy G, „De l'honnête homme au dandy – ou d'une esthétique de l'imitation à une esthétique de l'expression“, *L'honnête homme et le dandy*, éd. par Alain Montandon, (Études littéraires françaises), Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1993, 9–17.

- Селесковић, Момчило, *Србија у немачком јавном мњењу 1914–1918* [1919], прев. П. Новаковић, Рад, Београд, 1996.
- Стојковић, Живорад, „Обичан, најобичнији велики писац”, *Књижевне новине*, 53 (2001), 27.
- Стојанчевић, Владимир, „Српско друштво пред устанак”; „Идеје првог српског устанка“, у *Историја српског народа* (даље: *ИСН*), V-1, СКЗ, Београд, 1981–1983, 17–24; 87–90.
- Суботић, Драган, *Слободан Јовановић у егзилу 1941–1958*, 2, Институт за политичке студије, Београд, 2000.
- Taine, Hippolyte, *Les origines de la France contemporaine (L'ancien régime, La Révolution, Le Régime moderne)*, Hachette, Paris, 1875–1893.
- Тешић, Гојко, „Заветни Јовановићев сан“, *Књижевни лист*, Београд, 5 (2006), 5.
- Тркуља, Јовица, „Добре и лоше стране српског карактера“, *Књижевни лист*, 5 (2006), 5.

Boris Milosavljevic

*NATIONAL CHARACTER, POLITICAL
AND CULTURAL MODEL*

Resume

In order to understand the concept of cultural model, the concept of culture needs to be taken in a broader than usual sense. If the culture of a nation includes all aspects of its spiritual and intellectual life—science, religion, morals, art and literature, politics and law, the military and the economy, customs and pastimes, it becomes possible to form an idea of what its cultural model is like. The prevailing cultural model of a nation and the cultural model of an individual can either coincide or diverge. In the nineteenth century, the traditional Serbian cultural model was gradually abandoned in favour of west-European national, political and moral models, and occasionally foreign perceptions

of the Serbian people and its culture were embraced. The nineteenth-century Serbian intellectual elite, however, neither adopted any one foreign cultural model nor built its own. Slobodan Jovanovic stresses as strange that an individualistic nation such as Serbian has not paid more attention to building a cultural model that an individual needs more than the community does.

Keywords: cultural model, national character, Slobodan Jovanovic, value.

Зоран Р. Ћирјаковић*

ПРИМЕНА МОДЕЛА ДИМЕНЗИЈА НАЦИОНАЛНИХ КУЛТУРА ХЕРТА ХОФШТЕДЕА У ИСТРАЖИВАЊУ ПОЛИТИЧКОГ ОБРАСЦА У СРБИЈИ: ПОСТОЈИ ЛИ СОФТВЕР СРПСКОГ ПОЛИТИЧКОГ УМА?

Сажетак

У овом раду аутор се ослања на теорију Херта Хофштедеа, једног од најзначајнијих истраживача интеркултуралних комуникација, области која је код нас углавном остала занемарена иако је имала огроман утицај широм света. Холандски научник је анализирао утицај културе на понашање појединаца и формулисао модел за препознавање културом условљених реакција и образаца понашања и мерење кључних аспеката једне културе у односу на друге. Аутор представља модел димензија националних култура који је Хофштеде развио на основу података добијених у 76 држава и региона, укључујући Србију. Аутор истиче и анализира оне резултате и закључке који су релевантни за разумевање српског политичког обрасца и начина на који су повезани неки његови привидно независни аспекти. Аутор указује да је примена Хофштедеовог модела у анализи српске политике корисна јер често није лако препознати различите културом условљене поступке и склоности које су, по правилу, изузет-

* Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум, Београд

но постојане и тешко променљиве. Аутор користи вредности Хофштедеових димензија српске културе ради формулисања реалистичнијих и примеренијих очекивања од различитих, наводно културално неутралних реформи и промена на којима инсистирају утицајни спољни и важни домаћи актери. У закључном делу рада аутор објашњава зашто ће резултати реформи и домети, неретко, наметнутих институционалних и нормативних иновација у великој мери зависити од уважавања културалних специфичности које прожимају српски политички образац.

Кључне речи: Србија, политички образац, интеркултуралне комуникације, димензије националних култура, избегавање неизвесности, дистанца моћи, маскулинитет, индивидуализам, промене.

Култура као ментални програм и њене димензије

Глобализацијски процеси су дали нови подстицај истраживању утицаја културе на понашање појединаца. Насупрот схватања да национална култура није важна, да нација представља “замишљену заједницу”¹ или да “операционализација концепта културе” у друштвеним наукама омогућава извођење само прилично тривијалних закључака,² анализа бројних проблема са којима се суочавају мултинационалне корпорације, компаније у којима заједно раде људи из различитих земаља на локацијама широм света, навела је извештај број аутора на закључак да свака нација има своју територијално јединствену, “специфичну ‘културу’ која се може описати и која утиче” на понашање појединаца и неретко га обликује много више од њихових индивидуалних особина.³ Бројна истраживања све интензивнијих транснационалних контаката истакла су, с једне стране, значај норми, вредности и схватања које појединци интернализују у детињству и, с

1 Бенедикт Андерсон, *Нација: замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998.

2 Immanuel Wallerstein, “Culture as the ideological battleground of the modern world-system”, *Theory, Culture and Society*, Vol. 7, No. 2, 1990, стр. 34.

3 Brendan McSweeney, “Hofstede’s model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith – a failure of analysis”, *Human Relations*, Vol. 55, No. 1, 2002, стр. 89.

друге стране, показала у којој мери моћ националне културе не доспева до прага перцепције већ остаје невидљива. Наиме, размере утицаја културе на наше одлуке, поступке и ставове често постају препознатљиве тек у сусрету са људима који долазе из других култура. Обично тек тада постане јасно да је значајан део онога што смо сматрали личним избором односно универзалним (“понашај се као сав нормалан свет”) у ствари културално условљено.

Важношћу националног аспекта или компоненте културе већ деценијама се бави Херт Хофштеде (*Geert Hofstede*), један од најутицајнијих теоретичара и истраживача интеркултуралних комуникација. Позивајући се на антрополошка схватања, Хофштеде културу дефинише као “ментални програм”, “софтвер мозга” по коме се “разликују припадници једне категорије људи од других”.⁴ Нација, што је појам који Хофштеде, професор антропологије организација и међународног менаџмента, користи у смислу држава, само је једна од “катеорија” у које убраја регион, етничку групу, род/пол, класу, професију и организацију. Овако поједностављено и сликовито представљање националне културе и њеног утицаја на појединца критиковано је као стереотипизујуће и “неоесенцијалистичко”.⁵ Али чак ни аутори који су снажно критиковали неке аспекте Хофштедеовог рада углавном нису оспоравали валидност централне премисе, схватање да је могуће препознати, дефинисати и мерити разлике између култура.⁶ Ипак, неупоредиво је већи број следбеника, релевантних аутора и истраживача⁷ који сматрају да Хофштеде-

4 Geert Hofstede, “The Business of International Business is Culture”, *International Business Review*, Vol. 3, No. 1, 1994, стр. 1.

5 Adrian Holliday, *Intercultural Communication and Ideology*, SAGE Publications, London, 2011, стр. 69.

6 Има и оних који су тврдили и да је Хофштеде покушао да “мери немерљиво”. Иако се Хофштеде оградио да се ради о “националним нормама” понашања или “централним тенденцијама” унутар једне културе, као и да су често чак и “хомогене мултинационалне популације по себи нације”, оштро је критикована његова концептуализације “националне културе”. Видети: Brendan McSweeney, “Hofstede’s model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith – a failure of analysis”, *он. цум*, стр. 90-95.

7 Штавише, само до 1994. године Хофштедеово истраживање су чак 61 пут поновили други научници широм света. Изузев индивидуализма, што је Хофштеде предвидео, “није постојала ни једна димензија која није потврђена у неком од ових истраживања”. Mikael Sondergaard, “Hofstede’s consequences: A study of reviews, citations and replications”, *Organization Studies*, Vol. 15, No. 3,

ова теорија представља прекретницу и промену парадигме у истраживању природе културалних утицаја.⁸ Штавише, Хофштеде је годинама био најцитиранији холандски научник и један од десет најцитиранијих Европљана у друштвеним наукама, а према подацима издавача (*SAGE Publications*), Хофштеде, који је докторирао на теми из социјалне психологије, данас спада међу сто најцитиранијих аутора на листи “Индекса цитираности у друштвеним наукама” (*Social Science Citation Index*).

Имајући у виду главне примедбе које су му биле упућене, истаћи ћу неке од квалификација и ограда које је Хофштеде наводио у својим радовима. Прво, његова теорија није детерминистичка, како сугерише коришћење метафоре софтвера, већ се ради о пробабилистичким тврдњама чиме се не негира значај индивидуалних разлика и искустава, односно чињеница да људи истовремено припадају различитим “категоријама” и групама. Друго, национална култура није статична већ се стално мења.⁹ Треће, у неким државама може постојати више различитих “софтвера ума”, иако мултиетничност не подразумева да припадници различитих заједница (или региона) унутар једне земље не деле исти “колективни ментални програм”. Ако све ово имамо у виду, може се рећи да је Хофштеде дао значајан допринос разумевању величине и природе разлика које су “укорењене у заједничком и историјски наслеђеном систему значења и важности” и “које нису последица индивидуалних избора”, што је, између осталог, била и једна од главних тема мултикултуралних студија.¹⁰

Ослањајући се на модел “пет великих димензија личности” у психологији, тумачење социјалних антрополога да се “сва друштва, модерна и традиционална, суочавају са истим

1994, стр. 451.

8 Ибид.

9 Ипак, као и неки истраживачи политичке културе, Хофштеде истиче постојаност образаца понашања стечених у првим фазама социјализације. На пример, Екштајн сматра да “рано учење условљава касније учење и теже га је поништити”, док по Дајмонду рана социјализација, иако “није судбина”, представља “моћну одредницу културе”. Видети: Harry Eckstein, “A Culturalist Theory of Political Change”, *The American Political Science Review*, Vol. 82, No. 3, 1998, стр. 791; Larry Diamond, *Developing Democracy: Towards Consolidation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999, стр. 217.

10 Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Macmillan Press, London, 2000, стр. 3.

основним проблемима, само су одговори различити”, као и два истраживања обављена 1967. и 1972-73. године на узорку од преко 116. 000 запослених у IBM-овим (*The International Business Machines Corporation*) филијалама у 40 земаља широм света,¹¹ Хофштеде је 1980. године развио практичан модел са четири централне биполарне димензије – “индивидуализам насупротив колективизму”, “маскулинитет насупротив феминитету”, “избегавање неизвесности” (од слабе до снажне) и “дистанца моћи” (од мале до велике) – које се могу мерити “у односу на друге културе”.¹² По извршеном истраживању у државама у којима доминира “конфуцијанска динамика”, Хофштеде је 1984. године додао и пету димензију која изражава временску оријентацију, у распону од краткорочне до дугорочне.¹³

Хофштеде је тврдио да је “открио тајне целокупних националних култура”, али му је замерано да његова петодимензионална слика није довољно сложена,¹⁴ да је “чисто емпирицистичка” и да су истраживања на којима је заснован његов модел обојена “специфичним интересима” IBM-а, “тада доминантне [глобалне] корпорације са седиштем у САД” која га је ангажовала као консултанта.¹⁵ Ипак, на Хофштедеову идеју су се ослањали чак и они истраживачи који су касније развили изнијансираније (мада много гломазније) моделе, а њихови су се закључци углавном сводили на тврдњу да није “открио све димензије националних култура” и нису донели много тога новог.¹⁶ Штавише, само током деведесетих година XX века спроведена су четири велика тран-

11 Већина испитаника били су припадници средње класе. Хофштеде је узео у обзир податке добијене од запослених у одељењима продаје и сервису, јер су само те две службе постојале у свим државама. Видети: Geert Hofstede et al. , *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, on. цит. , стр. 64.

12 Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, SAGE Publications, London, 1980, стр. 11-12.

13 За ову димензију нема података за Србију. Видети: Geert Hofstede and Michael Harris Bond, “The Confucius Connection: From Cultural Roots to Economic Growth”, *Organizational Dynamics*, Vol. 16, No. 4, 1988.

14 Brendan McSweeney, “Hofstede's model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith – a failure of analysis”, on. цит, стр. 89.

15 Mansour Javidan et al. , “Conceptualizing and measuring cultures and their consequences: a comparative review of GLOBE's and Hofstede's approaches”, *Journal of International Business Studies*, Vol. 37, No. 1, 2006, стр. 898.

16 Ибид. , стр. 910.

снационална истраживања заснована на новим теоријским моделима.¹⁷ Добијени резултати нису довели у питање Хофштедеове резултате, већ су омогућили да стекнемо нешто јаснију слику “релативне важности” појединих културалних карактеристика и “боље су осветлили праву културалну потку нације”.¹⁸ Једино је Мартин Генон (*Martin Gannon*), ослањајући се на радове Клифорда Герца (*Clifford Geertz*), првенствено анализу борбе петлова на острву Бали,¹⁹ развио сасвим нов приступ и искористио “културалне метафоре” као начин “дубоког разумевања” култура појединих држава односно региона.²⁰

И Генонов рад је имао велики утицај, али он је до сада дефинисао само 29 метафора, а међу њима нема метафоре за српску културу. Насупрот њему, Хофштеде и његови сарадници су у своја истраживања укључили прво СФР Југославију а касније Србију, Словенију и Хрватску.²¹ Теоријски оквир који су развили и компаративни подаци које су добили омогућавају један крајње прагматичан, емпиријски приступ политичком обрасцу који фокус ставља на последице а не на узроке. Штавише, Хофштеде потпуно игнорише религију, историју, обичаје, традицију и друге факторе који су обично били у фокусу посматрања везе културе и политике. Поред

17 Највећи од њих био је “Пројекат GLOBE”, спроведен у 62 државе ради мерења девет димензија које су аутори назвали “културалним компетенцијама”. Истраживања која су обављена у периоду 1994. -1997. године нису рађена у Србији, а од држава у региону била је обухваћена само Словенија. Видети: Robert J. House et al. (eds), *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*, SAGE Publications, London, 2004.

18 Mansour Javidan et al. , “Conceptualizing and measuring cultures and their consequences: a comparative review of GLOBE’s and Hofstede’s approaches”, *он. цум*, стр. 911.

19 Clifford Geertz, “Deep play: notes on the Balinese cockfight”, *Daedalus*, Vol. 101, No. 1, 1972.

20 Martin J. Gannon and Rajinandini Pillai, *Understanding Global Cultures*, SAGE Publications, Los Angeles, 2010, стр. xvii.

21 Истраживачи који су у периоду од 1990. до 2002. године поновили оригинална Хофштедеова истраживања, углавном да би проверили да ли долази до промена у вредности Хофштедеових индекса, нису увек посматрали све четири димензије, али су у истраживања укључили нове земље и регионе. У трећем издању књиге, објављеном 2010. године и цитираном у овом раду, Хофштеде је узео у обзир резултате шест истраживања и објавио вредности за укупно 76 држава и региона. Видети: Geert Hofstede et al. , *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, *он. цум*. , стр. 35.

тога, имајући у виду да су истраживања вршена у великом броју земаља, Хофштедеови резултати омогућавају ширу контекстуализацију, укључујући разматрање утицаја културе на положај Србије у глобалној неолибералној констелацији која битно привилегује одређене културалне одлике.

Истраживања српског политичког обрасца била су до сада тема великом броју социолога, антрополога, историчара, психолога и политиколога. Новија истраживања често су била вођена потребом да се протумачи дубока криза српског друштва и трагичан распад социјалистичке Југославије. Аутори су узроке налазили у распону од гушења и “запуштања своје културе и традиције”²² до дуготрајног задржавања непромењеног културног модела и “мејнстрим система вредности”.²³ Иако су се ослањали на различите приступе и теорије, многи су српску (не само политичку) културу есенцијализовали, некада изузетно позитивно а некада крајње негативно, неретко са елементима култур-расизма. Али чак и ако узмемо у обзир повећан интерес за културу и њен утицај у Србији током претходне две деценије, може се рећи да “културна димензија политике још увек није добила оно место и значај који јој објективно припадају”.²⁴

Иако није без сопствених идеолошких и западноцентричних пристрасности и методолошких мањкавости,²⁵ примена Хофштедеовог функционалистичког модела, заснованог на културалном релативизму и субјективистичком схватању културе као “несвесне инфраструктуре”,²⁶ омогућава вредносно релативно неутралан²⁷ поглед на чиниоце културе

22 Милан Матић, *О српском политичком обрасцу*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000, стр. 10.

23 Дубравка Стојановић, *Уље на води*, Чигоја, Београд, 2010, стр. 83.

24 Милан Матић, *Мит и политика: Расправа о основама политичке културе*, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 5.

25 Хофштедеов фокус на државу као културалну заједницу често је критикован јер занемарује културалну хетерогеност и арбитарност многих државних граница. Иако можемо говорити о “неколико векова постојања културално хомогенизујуће националне државе”, те критике треба имати у виду када размишљамо о смислу и думетима Хофштедеових закључака. Видети: Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, *он. цит.*, стр. 8.

26 Brendan McSweeney, “Hofstede’s model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith – a failure of analysis”, *он. цит.*, стр. 89.

27 На пример, упркос тврдњи да се ради о неутралним, објективним и мерљивим

који су релевантни за боље разумевање политичког живота у Србији.²⁸ У наставку рада одвојено ће бити презентовани и анализирани Хофштедеови резултати²⁹ за четири димензије српске културе. Циљ ми је да истакнем дубоке културалне корене различитих феномена и понашања карактеристичних за политички живот у Србији и тако покушам да допринесем бољем разумевању динамике трајности и промена српског политичког обрасца. Због ограниченог простора и чињенице да се ради о моделу који до сада није примењиван у политиколошким истраживањима у Србији, нећу бити у прилици да се детаљније осврнем на резултате добијене у другим друштвима ни да посматрам специфичне појаве и обрасце понашања на српској политичкој сцени који илуструју како се манифестује утицај појединих димензија, нити да детаљније анализирам последице специфичних корелација између две димензије, чему је Хофштеде посветио велику пажњу. У закључку ћу размотрити како посматране културалне одлике могу утицати на економски развој и динамику политичких и друштвених промена у Србији.

Избегавање неизвесности

Хофштеде је димензију избегавања неизвесности (ИН) дефинисао као “меру у којој се припадници једне културе осећају угроженима у амбивалентним или непознатим ситуацијама”, што је, како истиче, “повезано са контролом агресије и изражавањем емоција”.³⁰ Неизвесност је субјективно осећање с којим се сви суочавамо, али начин на који се појединци носе с њим у значајној мери “припада културалном

вим категоријама, “индивидуализам представља замишљене позитивне карактеристике” и “везује се тачно за географску локацију повезану са западним центром”, док се “етикетом колективизма незападни народи одређују као варвари”. Видети: Adrian Holliday, *Intercultural Communication and Ideology*, on. цит, стр. 9.

28 Не треба губити из вида да вредности индекса “мере разлике између култура појединих земаља, а не саме те културе у апсолутном смислу”. Видети: Geert Hofstede et al., *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, on. цит, стр. 62.

29 Ради се искључиво о релативним вредностима за сваку од димензија, израженим у односу на друге културе које су биле истраживане на узорку од првих 40 држава, у вредности од 1 до 100. Због тога вредност индекса може бити већа од 100 за земље које су накнадно посматране.

30 Ибид., стр. 191.

наслеђу друштва” и “преноси се и ојачава кроз основне институције као што су породица, школа и држава”.³¹ У друштвима са високим ИН деца ће већ од малих ногу бити презаштићена. “Вероватно ће учити да је свет опасно место и бити заштићенија од сусрета са непознатим ситуацијама” – доминира схватање “оно што је другачије јесте опасно” уместо “оно што је различито јесте занимљиво”.³²

Однос према ИН може се свести на питање: “да ли треба да контролишемо будућност или једноставно пустимо да се деси?”³³ Високо ИН је, поред Србије, забележено у меди-теранским земљама и Латинској Америци, углавном у католичким државама,³⁴ али и у Јапану и Јужној Кореји. Највеће ИН је у Грчкој, затим Португалу, док је скор за ову димензију у Србији изузетно висок – чак 92. Хофштеде истиче да је ИН димензија по којој се обично разликују земље које су сличне по свим другим важним карактеристикама, на пример Немачка (са релативно високим ИН, 65) и Британија (са много нижим скором, 35) и да по питању ове димензије нема значајније глобалне конвергенције, каква је, на пример, током претходних неколико деценија забележена по питању индивидуализма или стављању фокуса на остварење зацртаног циља по цену смањења квалитета живота, што је Хофштеде назвао “маскулинитет”.

Имајући у виду изузетно висок скор који је забележен у Србији, у наставку ћу сумирати налазе и закључке Хофштедеа, остајући при томе фокусиран на оне аспекте који су посебно значајни или одржавају препознатљиве елементе српског политичког обрасца. Штавише, највећу пажњу посветићу баш овој димензији не само зато што сматрам да је значајна за разумевање политике у Србији, већ и зато што нам Хофштедеов приступ омогућава да препознамо везу између различитих, привидно независних, аспеката и облика пона-

31 Ибид. , стр. 190.

32 Ибид. , стр. 201.

33 David R. Borker, “Accounting, Culture And Emerging Economies: IFRS In Central And Eastern Europe”, *International Business & Economics Research Journal*, Vol. 11, No. 9, 2012, стр. 1005.

34 “У протестантским нацијама култура је опремила људе мањом потребом за извесношћу. Они којима је потребна наћи ће је у сектама или фундаменталистичким групама. “ Видети: Geert Hofstede et al. , *Cultures and Organizations: Software of the Mind, on. цит. ,* стр. 229.

шања у овдашњем политичком и јавном животу. Резултате и увиде Хофштедеа и његових сарадника ћу сумирати и изложити уз оgradu коју они стално истичу у својим радовима, а то је да је реч о поступцима и “реакцијама које су вероватне” у културама са високим ИН каква је српска.³⁵

Људи у друштвима са високим ИН често су опседнути одбацивањем или смањивањем амбиваленције у “односима, институцијама и организацијама тако да догађаји могу бити једноставно и једнозначно интерпретирани и предвидиви”.³⁶ Штавише, огромна потреба да се смањи или елиминише амбиваленција људе у овим културама често тера на ризична понашања – провоцирање сукоба је “мање зло” од суздржавања и чекања, што изазива анксиозност с којом се припадници култура као што је српска, али и културе суседних држава, јако тешко носе. Прихватљиви су велики познати ризици, као што је ризик од пребрзе вожње, али не и много мањи али непознати ризици, какав је промена посла.

Амбиваленција и неизвесност код свих људи изазивају анксиозност. Иако га обично тумачимо као лично осећање, Хофштеде истиче да стабилност стопе самоубиства у различитим државама у дугом временском периоду потврђује да осећај анксиозности има културалне корене – напосто, “неке су културе анксиозније од других” и грађани се у њима теже носе са неизвесношћу.³⁷ У друштвима са високим ИН људи имају снажну потребу за предвидљивошћу, не воле двосмислености и иновације и воле да постоје јасна правила. Амбивалентне и непознате ситуације доживљавају као претњу и не воле да мењају пребивалиште и радно место јер то значи “корак у непознато” који повећава анксиозност.

Често размишљању у апсолутним категоријама и склони су да повлаче превише оштру линију између доброг и лошег, дозвољеног и забрањеног. Опседнути су “истинама са великим И”, а идеје које се разликују од те истине по правилу бивају схваћене као опасне и, практично, загађујуће – “постоји мало простора за сумњу и релативизам”.³⁸

35 Ибид, стр. 5.

36 Ибид, стр. 198.

37 Ибид, стр. 195.

38 Ибид, стр. 191.

Правила и класификације су ригидније и мање су отворени према непознатим ситуацијама и идејама. Преферирају јасно структурисане активности, јасне циљеве и детаљна упутства. Потчињени очекују да ће бити награђени за тачност, а не за оригиналност. Неслагање ће обично бити схваћено као непријатељство.

За разлику од култура у којима људи неизвесност и ризик обично дочекују као изазов, у овим је друштвима много више закона и правила очекује се да све буде јасно дефинисано и структурисано, да се што мање тога препушта случају. То је, како истичу Хофштеде и његови сарадници, снажна емоционална потреба која доводи до постојања бројних неспроводивих и бесмислених правила, као и постојања нефункционалних институција које карактеришу строга правила и лабава пракса. Насупрот томе, у културама са малим ИН људи верују да треба да постоји што мање правила и да треба да их буде само тамо где су апсолутно неопходна. То је, на пример, главна разлика између Немаца и Британаца, који, на пример, чак немају ни писани устав. У земљама са високим ИН, закона је обично не само много више, већ су они, по правилу, детаљније разрађени.³⁹

Организације у културама са високим ИН имају више уско специјализованих стручњака и мање се верује у општа знања и здрав разум – људи се опиру новинама и спорији су у увођењу иновација. Лидери ће се обично бавити “непотребним”, свакодневним пословима, док ће у културама са ниским ИН они бити фокусирани на важна, стратешка питања. Штавише, како наводи Хофштеде, због претеране склоности ка централизацији и доношењу великог броја одлука на самом врху у оваквим културама ретко настају мунтинационалне корпорације. Ипак, грађани земаља са високим ИН воле да раде у великим компанијама, а држава се посматра као највећи и најмање ризичан, што значи и најбољи, послодавац. Сигурне инвестиције – злато, драго камење и орочена штедња, много су популарније него ризична улагања у акције.

Грађани су, за разлику од оних у земљама са ниским ИН, у обавези да увек носе личне карте. Имају негативан од-

39 Постојање “закона испуњава потребу за сигурношћу чак и онда када се не спроводе – врло слично верским заповестима”. Видети: Ибид. стр. 216.

нос према младима – они су сумњиви јер су склони да крше правила и стварају нова и тиме “производе” неизвесност. Песимистичнији су по питању могућности сопственог утицаја на доношење одлука и учествовање у политици и “мање су спремни да протестују против одлука власти, а ако протестују, то ће чинити на релативно конвенционалне начине, као што су петиције и демонстрације”.⁴⁰ Конзервативнији су, чак и када се ради о партијама које себе описују као реформистичке или либералне, и редовно истичу снажну потребу за редом. С једне стране, склони су екстремистичким идеологијама - Хофштеде истиче да у све три силе осовине, Немачкој, Јапану и Италији, постоји комбинација високог ИН и “маскулинитета”, који изражава конкуритивност и фокус на остваривање циља, често без обзира на цену.⁴¹ С друге стране, владе држава са високим ИН се обично лако одлучују на “забрану политичких група чије идеје сматрају опасним”,⁴² што не треба тумачити само као последицу чињенице да су њихови грађани много склонији ксенофобији, расизму, етничким предрасудама и антисемитизму. Хофштеде редовно подсећа да су и грађани и њихови лидери “деца исте културе” и да деле многе нормe, схватања и логику. Вршење власти у једној земљи “има тенденцију да буде укорењено у веровању великог сегмента популације о томе који су исправни начини понашања власти”.⁴³

Хофштеде наводи и да је марксизам – као и друге “нетолерантне политичке идеологије” које имају потенцијал да постану “секуларне неорелигије” – био посебно привлачан грађанима земаља са високим ИН, првенствено због инсистирања на “истини са великим И”.⁴⁴ Поред тога, Хофштеде истиче да су честа кршења људских права “у неким земљама укорењена у високом ИН” јер поштовање људска права често “подразумева толерантност према другачијим политичким

40 Ибид, стр. 219.

41 Хофштеде, међутим, истиче и “парадокс да су те исте вредности у послератном периоду допринеле успешном економском опоравку тих земаља. Слабости културе у другачијим околностима могу постати њена снага”. Видети: Ибид. , стр. 225.

42 Ибид. , стр. 221.

43 Ибид. , стр. 76.

44 Ибид, стр. 229.

идејама”.⁴⁵ Коначно, он наводи да високо ИН утиче и на “способност људи који имају различита убеђења да буду лични пријатељи”⁴⁶ – то је и један од главних разлога зашто је на Балкану,⁴⁷ како рече Есад Ћимић, политика остала судбина.⁴⁸

Дистанца моћи

Хофштедеов индекс дистанце моћи (ИДМ) изражава однос према неједнакости у друштву и дефинише га као “меру у којој мање моћни припадници институција или организација унутар једне земље очекују и прихватају да је моћ неједнако распоређена”.⁴⁹ И овај индекс је у Србији врло висок – чак 86, слично као, на пример, у Румунији и Русији, док је у Хрватској и Словенији приметно нижи (73 односно 71). Највиша вредност ИДМ забележена је у Малезији, на Филипинима и у државама Централне Америке, а најнижа у Аустрији, Израелу и скандинавским земљама. Иако индекс изражава однос “мање моћних” према власти, Хофштеде подсећа да “ауторитет опстаје само када је удружен са послушношћу”.⁵⁰

У земљама са високим ИДМ као што је Србија подређени нису склони да исказују своје неслагање са надређеним, већ преферирају патерналистичке и ауторитарне лидере према којима изражавају било снажну зависност или је “потпуно одбијају, што је у психологији познато као контразависност – тачније, зависност али са негативним предзнаком”, што погодује поларизацији друштва.⁵¹ За разлику од, на пример, склоности ка колективистичким обрасцима понашања, Хофштеде истиче да унутар једног друштва однос према моћи не зависи много од класног положаја или нивоа образовања. Он бива успостављен у породици, а затим оснажен у школи. “У средишту процеса образовања је наставник; наставници

45 Ибид.

46 Ибид, стр. 230.

47 У свим државама региона за које постоје подаци, укључујући Словенију, Бугарску и Грчку, индекс ИН је врло висок, 80 или већи. Најнижи је у Хрватској.

48 Есад Чимић, *Политика као судбина: прилог феноменологији политичког страдалиштва*, НИРО Младост, Београд, 1982.

49 Geert Hofstede et al. , *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, on. цит, стр. 61

50 Ибид, стр. 61-62.

51 Ибид, стр. 61.

одређују интелектуалну путању коју треба следити. Ученици могу да говоре само када су прозвани; наставницима јавно не противрече нити их критикују... У таквој ситуацији квалитет наведеног је високо зависан од квалитета наставника”.⁵²

Хофштеде наводи да је у државама са високим ИДМ власт обично централизована и да се налази “у што је могуће мање руку”. “Надређени и подређени једни друге сматрају егзистенцијално неједнакима” – подразумева се да они који имају више моћи имају право на бројне привилегије, а “видљиви статусни симболи доприносе њиховом ауторитету”. У овим културама је снажно изражена тенденција ка “статусној конзистентности” у односу на моћ и богатство. “Статус моћника је ојачан симболичким понашањем које чини да изгледају најмоћније... Скандали у које су укључени људи на врху су очекивани, као и чињеница да ће ти скандали бити заташкани”.⁵³

У очима подређених, идеалан “газда” односно вођа, онај “који чини да се осећају најпријатније и кога највише поштују”, јесте “беневоолентни аутократа односно ‘добар отац’”.⁵⁴ Однос између подређених и надређених је набијен емоцијама. “Надређени се или обожавају или презиру са подједнаким интензитетом”, што је, како наводи Хофштеде, приметно већ у Француској, где ИДМ није превисок (68), али не и у САД или Холандији, где је 40 односно 38.⁵⁵ Хофштеде тврди да је у друштвима које карактерише висок ИДМ “власт схваћена као основна друштвена чињеница која претходи избору између добра и зла. Њена легитимност није релевантна. Моћ има надмоћ над правом... Постоји прећутни консензус да на овом свету треба да постоје ред и неједнакост у којима свако има своје место. Такав поредак... даје осећај сигурности и онима на власти и онима који потчињени”.⁵⁶

У друштвима са високим ИДМ обично ће, “ако нешто не иде, кривица бити сваљена на људе који су ниже у хијерархији. Ако ствари постану јако лоше, једини начин да систем буде промењен јесте смена оних који су на власти рево-

52 Ибид, стр. 69.

53 Ибид, стр. 77.

54 Ибид, стр. 73.

55 Ибид.

56 Ибид, стр. 77.

луцијом. Већина таквих револуција заврши неуспехом, чак и када су успешне, јер нови моћници, после извесног времена, понове понашање својих претходника, које је подржано доминантним ставовима о неједнакости”.⁵⁷ Хофштеде наводи да у земљама са високим ИДМ политичка сукобљавања лако постају насилна, као и да их карактерише снажна поларизација политичке сцене и слабост партија центра, порески систем који фаворизује богате и везаност синдиката за власт. Штавише он тврди да је једна од “трагедија модерног света” у томе што су идеје Карла Маркса, “у којима је препознатљив ментални софтвер друштва са малом дистанцом моћи”, успешно извожене углавном у земље са битном другачијим “вредносним контекстом”, које карактерише висок ИДМ и у којима “не постоји представа да моћ треба да се повинује праву”.⁵⁸

Маскулитет насупрот феминитету

Назив ове просветљујуће али и најконтроверзније димензије, која говори о важном емотивном аспект понашања припадника једне културе и о томе који животни циљеви обично добијају приоритет, често је критикован првенствено зато што је недовољно разумљив и што имплицира једну спорну и политички некоректну родну стереотипизацију. Хофштеде каже да се за њега определио из два разлога. Први исходи из тога што, како сматра, по питању родних улога, “упркос разноликости, постоји заједничка црта у већини друштава, као традиционалних тако и модерних”, која је неупоредиво више везана за социјализацију него што је биолошка – мушкарци су више фокусирани на постигнућа, упорни и компетитивни, а жене су више везане за одржавање односа и квалитет живота.⁵⁹ У том смислу, он истиче да се ова аналогичност може применити и на различит однос који према овим вредностима имају различита друштва. Пошто су те, како их је дефинисао, доминантне вредности, приоритети и циљеви много више заједнички женама у различитим друштвима него мушкарцима, Хофштеде се одлучио да ову димензију

57 Ибид.

58 Ибид, стр. 81.

59 Ибид, стр. 137-138.

скраћено назове маскулинитет (МАС).⁶⁰ Као друго, ово је једина димензија по којој су у одговорима на релевантна питања забележене “конзистентне разлике” између одговора које су давали мушкарци и жене у појединим државама.⁶¹

Више вредности индекса МАС јављају се у земљама у којима су људи првенствено мотивисани жељом да буду победници и најбољи, односно у којима кључну улогу имају “мушке особине”, као што је жеља за такмичењем, постигнућима и материјалним успехом, док су ниже вредности индекса регистроване у друштва у којима су доминантне вредности брига за друге и квалитет живота. У друштвима са ниским индексом МАС обично се много не цене људи који воле да се истичу, што неретко води синдрому који се може препознати у бројним државама, укључујући балканске, који су може описати изреком: “ексер који вири биће укуцан”. МАС индекс у Србији износи 43, по чему Србија спада у сâм врх доње трећине земаља. Овај индекс је најнижи у скандинавским земљама, мада су ниске вредности забележене у Француској и Ирану, као и у неким источноевропским и јужноамеричким земљама и већини држава југоисточне Азије. С друге стране, највише вредности индекса МАС забележене су у Јапану, Швајцарској, Словачкој, Мађарској и Аустрији, али у самом врху су и Мексико, Венецуела и Јамајка. У горњој трећини се налазе и Велика Британија, САД и Аустралија. Оно што је посебно занимљиво, ово је једина димензија која уопште није везана за национално богатство – богате земље су углавном оне у којима је ИДМ нижи, слабије изражен ИН и које су више индивидуалистичке.⁶²

На нивоу државе, ова димензија утиче на одређивање приоритета у неким важним областима, посебно када се ради

60 Оно што додатно збуњује у вези са називом ове димензије је то што су вредности индекса често контраинтуитивне – друштва у којима је Хофштедеов индекс МАС нижи могу бити много више “мушка” (или “мачо”) од оних у којима је виши. Наиме, маскулинитет, у смислу у коме га употребљава Хофштеде, нема везе са перцепцијама родних улога у различитим друштвима израженим, на пример, у преовлађујућим схватањима мушкости или понашања које се везује за “праве мушкарце”. Тако је у САД, земљи компетитивних и амбициозних људи, индекс МАС много виши него у “мачо” арапском свету и многим државама Латинске Америке где је фокус на узајамним односима и хармонији, што су по Хофштедеу вредности које су првенствено “женске”.

61 Ибид, стр. 139.

62 Ибид, стр. 144.

о схватању “солидарности јачих са слабијим” припадницима друштва, што је видљиво, на пример, у пореском систему или односу према имигрантима, заштити животне средине, али и у спољној политици и спремности да се помогне сиромашним државама.⁶³ Што је виши индекс МАС то су друштва мање солидарна и мањи је фокус на социјалну политику а добробит грађана у њима је везана за “лична постигнућа” и бригу појединаца о самима себи. Зато ће у друштвима са упоредивим националним дохотком више сиромашних и мање “функционално писмених” људи бити у земљама са вишим индексом МАС.⁶⁴ С друге стране, земље са нижим индексом МАС обично имају више пореске стопе за богате и неки облик државе благостања. У земљама са вишим МАС грађани су склонији да изворе сиромаштва вежу за лењост, а у онима са нижим МАС за “лошу срећу”.⁶⁵

Земље са нижим индексом МАС су “попустљивије”, обично имају мање строгу казнену политику и показују већу толеранцију према “дискутабилним поступцима” као што су развод, самоубиство, проституција, коришћење лаких дрога и слично, што Хофштеде сликовито објашњава исказом: “мајка је мање строга од оца”.⁶⁶ У земљама са вишим индексом МАС имигранти ће бити изложени притиску да се асимилију и “одустану од своје културе”, док ће у земљама са нижим МАС од њих обично бити очекивано само да се полако интегришу у ново друштво.⁶⁷ Земље са високим индексом МАС склоније су покушају да међународне спорове реше снажном демонстрацијом моћи или коришћењем војне силе, док ће у унутрашњој политици у њима доминирати неформални стил и “политички дискурс који су изразито конфронтирајући” – “блаћење противника” је често, а коалиције између различитих партија се стварају много теже него у земљама у којима је индекс МАС низак.⁶⁸ Коначно, Хофштеде каже да нам пол “симболичких особа” обично открива положај једне државе на скали социјалног “маскулинитета” и

63 Ибид, стр. 170.

64 Ибид, стр. 171.

65 Ибид, стр. 172.

66 Ибид, стр. 171.

67 Ибид, стр. 172.

68 Ибид, стр. 175.

“феминитета” – тако, насупротив америчком “ујка Сему”, имамо француску Маријану.⁶⁹

Индивидуализам насупротив колективизму

Индивидуализам и колективизам, као и њихови различити типови и варијације, највише су истражене карактеристике националних култура и њима је у тумачењима политичког обрасца посвећивана велика пажња. Зато се на ову изузетно важну димензију нећу детаљније освртати. Хофштеде истиче да и даље велика већина људи живи у колективистичким друштвима у којима “интереси групе имају приоритет над интересима појединаца”, где људи од малих ногу “уче да размишљају о себи као о припадницима ‘ми’ групе” која им обично нуди заштиту или осећај сигурности у замену за лојалност и подсећа да је породица група која обично има приоритет.⁷⁰ Хофштедеов индекс индивидуализма (ИНД) има максималну вредност за индивидуалистичка друштва – највиши је у САД (91), Аустралији (90) и Великој Британији (89), а нешто је нижи у Канади и Мађарској (80). Од 76 земаља и група држава у којима је Хофштеде са својим тимом прикупљао податке, међу десет највише колективистичких (што значи са ниским индексом ИНД) налази се осам латиноамеричких држава, Пакистан и Индонезија. Вредност индекса ИНД у Србији је 25, што је најнижи скор од свих земаља у Европи у којима је вршено истраживање. Иза Србије, на Хофштедеовој листи европских колективистичких култура су Словенија (27), затим Румунија и Бугарска (30), Хрватска (33) и Русија (39).

Вреди истаћи Хофштедеов исказ да различити политички системи и “врсте држава” често представљају израз “различитог менталног склопа становништва”, неретко у великој мери схватања да ли “колективни интереси треба да имају превагу над индивидуалним”.⁷¹ Тако, на пример, Хофштеде наводи да “што је слабији индивидуализам у менталном софтверу грађана то је већа вероватноћа да ће држава имати доминантну улогу у економском систему”, као и да се

69 Ибид, стр. 183.

70 Ибид, стр. 90.

71 Ибид, стр. 125.

“дерегулација и смањивање јавних издатака у многим западним земљама” од почетка деведесетих година прошлог века може, између осталог, везати за пораст индивидуализма у тим државама.⁷² С друге стране, он истиче да је “право на приватност централна тема у многим индивидуалистичким друштвима, али да оно не ужива велике симпатије у колективистичким друштвима” у којима се, чак и када закон налаже другачије, у пракси примена закона “и права могу разликовати од једне категорије људи до друге”, што се често “не поима као нешто погрешно”.⁷³

“Индивидуалистичка друштва не само да практикују индивидуализам, она верују да је он супериоран у односу на све друге облике менталног софтвера”.⁷⁴ Насупрот њима, многи људи у колективистичким друштвима у истицању индивидуалног виде извор деструктивне саможивости. Такво схватање је, како наводи Хофштеде, посебно изражено у Кини и другим државама са етнички кинеском већином и није везано за политички систем – индекс ИНД је свуда јако низак, у Хонг Конгу је, као и у Србији, 25, у Кини и Сингапуру 20, а на Тајвану свега 17.⁷⁵ У европским земљама пак постоји снажно изражена корелација између степена индивидуализма и избора који ће грађани направити када треба да одговоре на питање шта им је приоритет – једнакост или слобода? Што је у једној земљи виши индекс ИНД то је већа вероватноћа да ће се грађани определити за слободу. “Слобода је индивидуалистички идеал, а једнакост је колективистички идеал”.⁷⁶

Хофштеде истиче да овакав избор треба имати у виду када размишљамо о доминантним економским теоријама и на њима заснованим праксама. Он подсећа да је економија као дисциплина настала у индивидуалистичкој Великој Британији у 18. веку и да је, од Адама Смита и његове (екстремно индивидуалистичке) “невидљиве руке” до данас, економија углавном остала “индивидуалистичка наука” чије многе претпоставке можда неће важити “у друштвима у којима

72 Ибид.

73 Ибид, стр. 126.

74 Ибид, стр. 127.

75 Ибид.

76 Ибид, стр. 128.

преовлађују групни интереси”.⁷⁷ То је потребно имати у виду када размишљамо о развоју и растућим глобалним неједнакостима, првенствено о све израженијој и, за многе неочекиваној, “глобалној дивергенцији” коју је тешко разумети ако занемаримо чињеницу да су специфичне одлике индивидуалистичких култура узете као универзалне или универзално пожељне, наводно предуслов друштвеног развоја.

У овом контексту Хофштеде истиче и нешто што, сматрам, не треба губити из вида када размишљамо о реформама и транзицију у Србији и утицају моћних спољашњих актера и њихових домаћих партнера. Када су неки елементи политичког система “укорењени у менталном софтверу грађана, могућност да се на њих утиче пропагандом, новцем или оружјем из других земаља је ограничена. Ако мозгови нису рецептивни за поруку, пропаганда и новац обично су протраћени. Чак ни најмоћнија страна држава не може испрати мозак целокупне популације једне земље од њихових дубоко укоренењих вредности.”⁷⁸

*Између (неолибералних) снова
и (културалних) могућности*

Узети заједно, Хофштедеови резултати за четири посматране димензије не дају превише основа за оптимизам по питању брзине и дубине могућих промена у једном идеолошки дубоко подељеном, економски стагнантном и суштински неререформисаном посткомунистичком друштву какво је српско. На пример, по Хофштедеу, “комбинација високог избегавања неизвесности и колективизма међу сиромашнима”⁷⁹ представља посебно ризично и непогодно окружење за спровођење дубоких реформи. Штавише, снажно изражено избегавање неизвесности као кључно обележје српске културе, уз склоност колективизму и велику дистанцу моћи, омогућава да препознамо дубоке културалне корене неких од важних одлика српског политичког обрасца које у садашњим околностима имају негативан утицај на развој, демократизацију и постизање консензуса по бројним нерешеним питањима:

77 Ибид, стр. 128-129.

78 Ибид, стр. 126-127.

79 Ибид, стр. 234.

ауторитарна (једно)лидерска структура свих политичких организација и институција – од бројних невладиних организација и политичких странака до државних институција и самих врхова пирамиде моћи, нетолеранција према супротним ставовима и нетрпељивост према неистомишљеницима и снажан отпор променама.

С друге стране, важан позитиван аспект, скор забележен за димензију која изражава склоност ка “квалитету живота” насупрот компетитивности и “трци за зарадом”, што се огледа у ниском индексу МАС, нажалост представља лошу полазну основу за борбу у све немилосрднијој глобалној економској арени. Наиме, неолиберални капиталистички поредак утемељен је на “предузетничким вредностима” присутним у индивидуалистичким англоамеричким друштвима,⁸⁰ које истовремено карактерише низак индекс ИН, односно “добровољно толерисање непознатих ризика”, и висок индекс МАС, “што одражава важност видљивих резултата” и беневоолентан однос према похлепи, а то је у супротности са забележеним вредностима ових димензија у Србији.⁸¹ Нажалост, као и у земљама у окружењу, у Србији постоји и снажна корелација две културалне карактеристике које негативно утичу на начин на који се друштва носе “са конфликтима између група” – изражена склоност избегавању неизвесности и колективизам, односно схватање да “оно што је другачије јесте опасно” заједно са “снажном идентификацијом са припадницима сопствене групе”.⁸²

Једно од најчешћих питања везаних за утицај културе у политици је “како променити културу” ако тај утицај није могуће елиминисати, што је данас, у времену снажне промоције и привилеговања наводно универзалних вредности насупрот партикуларних, многима тешко да прихвате. Културе се мењају, али обично знатно спорије и теже него што мно-

80 Иако данас постоји више од шест хиљада живих језика, бројни аутори тврде да је енглески једини језик на коме се само заменица «ја» (*I*) пише великим словом. При томе, на језицима којима говоре припадници многих колективистичких култура «ја» се обично може изоставити у бројним конструкцијама и исказима (и рећи, на пример, «сматрам да» или «желим то»), што на енглеском уопште није могуће, чак ни у САД где се развила снажна склоност ка скраћивању речи и реченица.

81 Ибид, стр. 215.

82 Ибид, стр. 225.

ги актери очекују или претпостављају. Штавише, сâм Хофштеде истиче да се, иако су подаци прикупљани у дугачком временском периоду, “пошто се култура мења веома споро, резултати могу сматрати актуелним”.⁸³ Ипак, истраживачи који су се бавили појединим културалним карактеристикама или касније поновили делове оригиналног Хофштедеовог истраживања истичу да су Хофштедеове димензије које изражавају “маскулинитет” и индивидуализам подложније бржим променама у процесу модернизације и пратеће вестернизације и неолиберализације друштава. Не треба губити из вида да и ту постоје значајне, културално условљене разлике – на пример, пораст индивидуализма у Русији и арапским културама мање је изражен и везан за раст животног стандарда и увођење неолибералних пракси као у неким другим деловима света, на пример у Вијетнаму и Кини,⁸⁴ док су се у Јужној Азији, првенствено у Индији, специфични “породични колективизам”⁸⁵ и “ката колективизам” у Јапану⁸⁶ показали изузетно живим и отпорним на притиске који погодују атомизацији и смањивању солидарности унутар савремених аспирационих друштава.⁸⁷

И интеркултурална истраживања која нису била заснована на Хофштедеовом моделу показују да није реално очекивати брзе промене културом условљених аспеката политичког обрасца и свести грађана, на чему овде све чешће инсистирају важни домаћи и инострани фактори. Штавише, сва релевантна “интеркултурална истраживања у функционалистичкој традицији... истичу стабилност културалних образаца”, као и да друштвене вредности “остају релативно

83 Geert Hofstede, *From which year are the dimension scores? Are the scores up to date?*, Internet, <http://geert-hofstede.com/faq.html>, 05/09/13.

84 CAO Jia-xue, «The Analysis of Tendency of Transition from Collectivism to Individualism in China», *Cross-cultural Communication*, Vol. 5, No. 4, 2009.

85 Vipin Gupta et al., “Southern Asia cluster: where the old meets the new?”, *Journal of World Business*, Vol. 37, No. 1, 2002.

86 Martin J. Gannon and Rajinandini Pillai, *Understanding Global Cultures*, on. цум., стр. 447.

87 Аспирациона друштва су она друштва која су “истовремено нападно егалитарна и агресивно компетитивна”. Појам се обично везује за “тржишни популизам” и неолиберални мит да живимо у “посткласним” друштвима у којима животне исходе одређују “аспирације” а не класни положај појединаца. Видети: Stefan Collini, *Blahspeak*, Internet, <http://www.lrb.co.uk/v32/n07/stefan-collini/blahspeak>, 10/05/10.

временски конзистентне”.⁸⁸ Стога сматрам да ће и брзина промена и напредак у Србији бити много више везани за уважавање културалних карактеристика него њихово дисквалификавање, игнорисање или омаловажавање чему су до сада били склони неки од кључних актера. Нажалост, прихватање једног оваквог схватања неће бити лако у времену доминације интелектуалног и политичког предузетништва које “провинцијалне” (западно)европске норме и идеје покушава да представи и наметне као културално неутралне, универзално добре и примењиве и инсистира на, у суштини, теократском приступу политици као бољој примени већ опробаних западних, наводно универзалних модела и пракси.⁸⁹

Из наведених разлога сматрам да ће политички и друштвени развој Србије много више ометати нестрпљиви али моћни актери који одбијају да уваже значај, величину и природу утицаја снажних, културално укорењених одлика српског политичког обрасца, него оне његове “непогодне” одлике које Србији нису најбољи савезници у неолибералној транзицији вођеној догмама из “Вашингтонског консензуса” и логиком културално слепо европеизације. У демократским државама игнорисање или патологизација културалних специфичности и разлика обично нису водили напретку,⁹⁰ већ контрапродуктивном и скупом одвајању од реалности. То се, између осталог, може препознати и у неславним резултатима низа културално недовољно сензитивних реформи које су у Србији започињане од 5. октобра 2001. године, од реформе образовања до реформе судства, иако, наравно, постоје и други важни разлози зашто нису биле успешне. Можда ће исходи бити фрустрирајући а напредак спорији него што

88 Judith N. Martin and Thomas K. Nakayama, “Thinking Dialectically about Culture and Communication”, in: *The Global Intercultural Communication Reader* (editors: Molefi Kete Asante, Yoshitaka Miike and Jing Yin), Routledge, New York, 2008, стр. 83.

89 Видети: Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton University Press, Princeton, 2008.

90 Чак су и у недемократским околностима резултати културално неосетљивих “ауторитарних модернизација” према западним моделима били много мање успешни него што би се могло закључити из ламената над његовом титоистичком варијантом или “српским Ататурком” који су током последњих десет година били присутни у једном сегменту српске елите. Видети: Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher (eds.), *Man of Order: Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah*, I. B. Tauris, London, 2004.

многи очекују, али у све компетитивнијој глобалној развојној утакмици Србија ће – као и, у Хофштедеовом смислу, културално изузетно блиске постјугословенске државе – боље пролазити ако кључни актери своје циљеве, амбиције и деловање ускладе са димензијама културе и културално условљеном динамиком која не обећава брзе промене.

Литература

- Андерсон, Бенедикт, *Нација: замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998.
- Atabaki, Touraj and Erik J. Zürcher (eds.), *Man of Order: Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah*, I. B. Tauris, London, 2004.
- Borker, David R. , “Accounting, Culture And Emerging Economies: IFRS In Central And Eastern Europe”, *International Business & Economics Research Journal*, Vol. 11, No. 9, 2012.
- CAO Jia-xue, “The Analysis of Tendency of Transition from Collectivism to Individualism in China”, *Cross-cultural Communication*, Vol. 5, No. 4, 2009.
- Chakrabarty, Dipesh, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton University Press, Princeton, 2008.
- Collini, Stefan, *Blahspeak*, Internet, <http://www.lrb.co.uk/v32/n07/stefan-collini/blahspeak>, 10/05/10.
- Ћимић, Есад, *Политика као судбина: прилог феноменологији политичког страдаљништва*, НИРО Младост, Београд, 1982.
- Diamond, Larry, *Developing Democracy: Towards Consolidation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999.
- Eckstein, Harry, “A Culturalist Theory of Political Change”, *The American Political Science Review*, Vol. 82, No. 3, 1998.
- Gannon, Martin J. and Rajinandini Pillai, *Understanding Global Cultures*, SAGE Publications, Los Angeles, 2010.
- Geertz, Clifford, “Deep play: Notes on the Balinese cockfight” *Daedalus*, Vol. 101, No. 1, 1972.
- Gupta, Vipin et al. , “Southern Asia cluster: where the old meets the new?” *Journal of World Business*, Vol. 37, No. 1, 2002.

- Holliday, Adrian, *Intercultural Communication and Ideology*, SAGE Publications, London, 2011.
- Hofstede, Geert, *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, SAGE Publications, London, 1980.
- Hofstede, Geert, Gert Jan Hofstede and Michael Minkov, *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, McGrawHill, New York, 2010.
- Hofstede, Geert, *From which year are the dimension scores? Are the scores up to date?*, Internet, <http://geert-hofstede.com/faq.html>, 05/09/13.
- Hofstede, Geert and Michael Harris Bond, "The Confucius Connection: From Cultural Roots to Economic Growth", *Organizational Dynamics*, Vol. 16, No. 4, 1988.
- Hofstede, Geert, "The Business of International Business is Culture", *International Business Review*, Vol. 3, No. 1, 1994.
- House, Robert J. et al. (eds), *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*, SAGE Publications, London, 2004.
- Javidan, Mansour et al. , "Conceptualizing and measuring cultures and their consequences: a comparative review of GLOBE's and Hofstede's approaches", *Journal of International Business Studies*, Vol. 37, No. 1, 2006.
- Martin, Judith N. and Thomas K. Nakayama, "Thinking Dialectically about Culture and Communication", in: *The Global Intercultural Communication Reader* (editors: Molefi Kete Asante, Yoshitaka Miike, and Jing Yin), Routledge, New York, 2008.
- Матић, Милан, *Мут и политика: Расправа о основама политичке културе*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Матић, Милан, *О српском политичком обрасцу*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000.
- McCabe, Donald L. , Tony Feghali and Hanin Abdallah, "Academic Dishonesty in the Middle East: Individual and Contextual Factors", *Research in Higher Education*, Vol. 49, No. 5, 2008.
- McSweeney, Brendan, "Hofstede's model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith – a failure of analysis", *Human Relations*, Vol. 55, No. 1, 2002.
- Parekh, Bhikhu, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Macmillan Press, London, 2000.

Sondergaard, Mikael, "Hofstede's consequences: A study of reviews, citations and replications", *Organization Studies*, Vol. 15, No. 3, 1994.

Стојановић, Дубравка, *Уље на води*, Чигоја, Београд, 2010.

Wallerstein, Immanuel, "Culture as the ideological battleground of the modern world-system", *Theory, Culture and Society*, Vol. 7, No. 2, 1990.

Zoran Cirjakovic

*APPLICATION OF GEERT HOFSTEDÉ'S
NATIONAL CULTURAL DIMENSIONS MODEL
IN RESEARCH OF THE POLITICAL PATTERN
IN SERBIA: IS THERE A SOFTWARE OF THE
SERBIAN POLITICAL MIND?*

Resume

The author uses Geert Hofstede's model of dimensions of national cultures to discern and analyze significant culturally-conditioned preferences, relations and behaviors in Serbian politics. Hofstede went as far as to claim that culture was "mental software of the people" and that key aspects of a culture, its dimensions, can be measured. The scores for Serbia have been available for four of the Hofstede's dimensions and the author separately analyzes and contextualizes each result. First, the main consequences of an extremely strong preference for uncertainty avoidance are outlined, including predilection for rigid rules, pronounced intolerance of nonconformist lifestyles and ideas and often frantic quest for sense of security. Second, the meaning of a very high score on the power distance dimension is outlined, especially inclination towards of centralization and leaders who behave as benevolent autocrats and deftly present themselves as "good fathers". Third, a relatively low score on the dimension that Hofstede, somewhat confusingly, dubbed "masculinity" is analyzed with a focus on low emphasis that individuals tend to place on attaining big goals and suspicion of the people who

strive to stand out. Finally, a succinct consideration is given to collectivism, the fourth dimension and the most widely studied feature of Serbian culture. In the last part of the paper the author correlates some of the scores and concludes that they depict a cultural environment that is not conducive to deep and swift reforms or implementation of unconventional and divisive new norms. In conjunction with the realization that cultures tend to change very slowly, the author argues that a greater obstacle to badly needed reforms is more likely to come from impatient, culturally insensitive political actors than as a result of deep-rooted cultural constraints.

Keywords: Serbia, political pattern, intercultural communications, dimensions of national cultures, uncertainty avoidance, power distance, masculinity, collectivism, change.

*Драган Ж. Марковић**

ГЕНЕЗА И РАЗВОЈ СВОЈИНСКИХ ОДНОСА**

Сажетак

Рад аргументовано показује да развој производних снага и индустријске технологије неизбежно воде ка јачању демократске државе и развоју демократског друштва. Закључује се: да је демократизација својинских односа неизоставни услов демократизације друштва и политичких институција; да без демократизације својинских односа не може бити ни истинске демократизације државних и националних заједница; да савремена индустријска производња заснована на подруштвљавању својине и управљања неизбежно води у истинску демократизацију друштва; да би Србија, у побољшању својинског статуса произвођача и стварној демократизацији својинских односа, чак морала предњачити да би пребродила заостајање за развијеним земљама; да се током транзиције спроводи кампањска приватизација којом се и приватна и државна имовина претачу у власништво моћних појединаца, чиме се огромна већина становништва лишава могућности да суверено располаже средствима која својим радом ствара.

Кључне речи: својински односи; политичке институције; демократизација

* Институт за политичке студије, Београд

** Овај текст је настао као део рада у оквиру пројеката бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије..

Као друштвени феномен, својина је могла настати тек кад се имало шта присвајати, и то не за тренутак него за дужи рок јер она заправо подразумева релативно трајно поседовање производних средстава. А пошто је првобитно најзначајније производно средство била плодносна земља, она је постала и најзначајнији објекат присвајања око којег су се првобитни присвајачи највише отимали. Својина се заправо „јавља (као зачетак) тек онда када се одређена племена оријентишу да извесна подручја трајно задрже ка свој посед (да би стекао монопол на њима)“.¹

Присвајање је на тај начин постало главно обележје непосредне људске производње, а производи људског рада главни објекат присвајања, у чију је функцију стављено и присвајање саме природе и природних услова производње. Пошто је непосредна људска производња главна полуга превладавања релативне оскудице и завладавања релативног изобиља, она објективно није могућа без присвајања, које је неизбежна последица и прека потреба релативне оскудице и релативног изобиља, изван којих и не постоји јер се у апсолутној оскудици нема шта присвајати, док у апсолутном изобиљу присвајање постаје бесмислено као што би било бесмислено присвајање ваздуха или сунчеве светлости.

Док је још владала апсолутна оскудица, није било отуђивања па није могло бити ни присвајања као владајућег друштвеног односа, због чега су и средствима производње и произведеним добрима сви заједнички располагали. По наласима Фридриха Енгелса, још је у доба Цезара код Суева постојала не само заједничка својина, већ и заједничко обрађивање за заједнички рачун“. Као главно средство производње, област коју је племе поседовало, „била је заједничка земља племена, призната као таква од суседних племена, а од њега само браћена од захватања других племена“. И „оно што се заједнички изграђује и употребљава јесте заједничка својина: кућа, башта, кајак“.²

1 Др Иво Бурић, *Удружени рад и минули рад*, Информатор, Загреб, 1983, стр. 68.

2 К. Маркс, Ф. Енгелс, *Порекло породице, приватне својине и државе*, Изабрана дела, Култура, 1950, стр. 183, 240 и 298.

Заједничка племенска својина представљала је у суштини личну, сопственим радом стечену, својину припадника одређеног племена, али не као њихов међусобни својински однос, већ у односу према припадницима других племена као потенцијалним присвајачима. Растакање племенске својине на родовску, породичну и индивидуалну својину, постало је са развојем производних снага све неопходнији услов одржавања и репродуковања те личне, сопственим радом стечене својине, која је тиме претварана у унутарсвојински однос самог племена, све док, захваљујући свему томе, није прекорачен судбоносни праг егзистенцијалног минимума, када је отпочео процес њене историјске трансформације у приватну, присвајањем туђег рада репродуковану својину. Сада „родовске старјешине и вјерски поглавари грабе себи најбоље оранице, ливаде и примјерке заједничке стоке“, па „у рату заробљеног непријатеља више не убијају, већ га упошљавају на тим имањима, што су нарасла до те мјере, да их њихови власници више не могу сами обрађивати“.³

Тако је настала робовласничка својина као први развијенији облик приватне својине, која ће се присвајањем туђег рада вековима репродуковати као владајући друштвени однос. Феудална и капиталистичка својина представљају само развијеније историјске облике тог владајућег односа, настале услед промена у начину присвајања туђег рада, док је сама суштина сва три својинска облика иста – претварање целокупног вишка производа у неприкосновено власништво оних који не производе.

Туђим радом стечена својина у исто време је и брањена и нападана, и величана и критикована, и вољена и мржена и за читаво време њене владавине ништа није изазивало веће људске раздоре, друштвене сукобе и међусобна уништавања људи. Толико противречан однос према приватној својини проистиче отуда што је она сама по себи крајње противречна јер је својина једних којима по свом природном исходишту не припада а несвојина других којима по свом природном исходишту припада.

Та противречност приватне својине има и крајње противречне импликације, јер из ње истовремено проистичу: и

3 Адолф Драгичевић, *Робовласништво*, Знање, Загреб, 1958, стр. 7.

богатство и сиромаштво, и развој и стагнација, и животно обиље и животна беда, и повлашћеност и обесправљеност, и слобода и ропство, и господство и подаништво, и заинтересованост и незаинтересованост за производњу и економски просперитет. На тим супротностима заснива се глобална поларизација друштва на владајуће и потчињене класе као судбоносна одредница целокупног живота, и људске јединке и друштвене заједнице.

Али упркос тој противречности, појава приватне својине означила је до сада највећу прекретницу у развоју људске јединке, којом је спољна природна принуда у друштвеној репродукцији замењена унутрањом – друштвеном принудом. То што је првобитне људе приморавало на прикупљачку и производну активност била је углавном природна нужда у задовољавању нагонских потреба, а чим би оне биле подмирене, активност на обезбеђивању животних средстава је престајала, па уколико је природа била издашна, преостајало је времена и за некакву забаву, што је првобитну заједницу чинило доста инертном, због чега је таворила у месту или се неприметно мењала.

Подстичући тежњу за богаћењем, приватна својина је људску заједницу снажно повукла путем цивилизације. Чарлс Фурие је тврдио да је „дух власништва најјача полу-га која може одушевити људе Цивилизације“,⁴ а по речима Фридриха Енгелса, „ниска похлепа је била покретачка снага цивилизације од њеног првог дана до данас, њен крајњи циљ је било богатство, и још једном богатство, и по трећи пут богатство, богатство не друштва, него те једине бедне индивидуе“, и „ако јој је при томе пао у део све снажнији развој науке и ако су се у њеним недрина понављали периоди највишег процвата уметности, то је ипак било само стога што се без њих не би могла у пуној мери стицати богатства нашег доба“.⁵

Концентрација богатства на једној страни, није се могла вршити без концентрације сиромаштва на другој страни. Да би се производило богатство незнатне мањине друштва, морала је огромна већина друштва бити претворена у пуко

4 Charles Fourier, *Цивилизација и нови социјетарни свијет*, Школска књига, Загреб, 1980, стр. 167.

5 К. Маркс, Ф. Енгелс, *Дела*, том 32, Просвета, Београд, стр. 139

средство те производње у својини те исте мањине. По својинском статусу, роб се ни по чему није разликовао од осталих средстава производње, из чега је проишталa не само његова апсолутна обесправљеност, него и потпуна отуђеност његовог рада.

То је код експлоатисаних маса већ од самог почетка стварало одбојност према приватној својини, из које су поникле и прве идеје о њеном укидању. „Први црквени оци делили су схватање да земља није ничија својина, да је она у ствари божја, па да оно што присвајају богати припада богу, а тиме и свим људима“.⁶ Према хришћанском предању, „сви који пригрлише вјеру држаху се заједно и све им бијаше заједничко, продавали би покретна и непокретна добра и то би дијелили сваком према његовој потреби“, ⁷ док је „Мухамед истакао да су људи равноправни у три ствари: води, ватри и испаши за стоку“.⁸

Попут религије, и филозофија се од давнина окретала против приватне својине, тражећи излаз у њеном подруштвљавању. По Платону „најбоље се управља она држава, у којој највише људи за једно место кажу једнако те речи: „моје“ и „није моје“, ⁹ док је за Томаса Мора, „укидање приватне својине једино средство за равномерну и правичну расподелу добара, као и за опште благостање“.¹⁰ Нарочито је чувена следећа мисао Жан Жак Русоа: „Први који је оградио земљиште и рекао: „Ово је моје“, наишавши на простодушне људе који су му поверовали, у ствари је оснивач образованог друштва. Колико би спречио злочина, убиства и ратова, од колике ли беде и страха поштедео људски род онај који би почупао коље и затрпао јарак, довикујући ближњима: „Не верујте варалици! Пропашћете ако сметнете с ума да плодови припадају сваком и да земља није ничија!“¹¹

6 Вуко Павићевић, *Социологија религије*, БИГЗ, Београд, 1988, стр. 263.

7 Андрија Крешнић, *Краљевство божије и комунизам*, Институт за међународни раднички покрет, Београд, 1975, стр. 133.

8 Др Иван Цвитковић, *Марксистичка мисао и религија*, Свијетлост, Сарајево, 1980, стр. 53.

9 *Држава*, Матица хрватска, Загреб, 1942, стр. 201.

10 *Утопија*, Култура, 1951, стр. 90.

11 *Друштвени уговор*, Просвета, Београд, 1949, стр. 139.

Дубља анализа историјске генезе приватне својине показала би да њено нестајање, путем подруштвљавања, отпочиње у ствари већ са њеним настајањем. Својина од почетка већ сама по себи представља друштвени феномен јер се ослања на друштвену заштиту коју, као овлашћени заступник друштва, обезбеђује држава. Али држава није само заштитник, него и стваралац својинских права, а нико не може ни стварати ни штити права једног власника без истовременог ограничавања права других власника, што довољно говори да је свака својина пре свега друштвени однос.

Основна противречност својинског монопола је у томе што је неограничено располагање својинским правима објективно немогуће јер би оно значило опште нарушавање својинског монопола. Ако би свако својом имовином располагао независно од својинских права других, настало би међусобно поништавање својинских права свих, које би било равно општем неправу. А то значи да се о подруштвљавању својине може говорити само као о још већем подруштвљавању нечега што је по својој природи већ друштвено.

Подруштвљавање својине је у ствари историјски процес који траје од њеног настанка и одвија се у правцу све веће демонополизације стварног располагања својинским објектима. И у самом робовласништву, када је највећи део друштва био потпуно искључен из тог располагања, јачала је, не само за рачун већ и на рачун индивидуалне својине робовласника, државна организација, а са њом и јавно власништво, али се побољшавао и положај робова, који су постајали релативно већи уживаоци робовласничке имовине него у почетку, па и стварни поседници одређеног личног иметка.

Феудализам прави већ крупан историјски корак у правцу стварног подруштвљавања приватне својине. Иако је заједно са земљом, сам у поседу свог господара, кмет је добија на употребу под условом да вишак производа предаје њеном законском власнику. Тиме је на њега делимично пренесено и само коришћење и управљање земљом, па је за толико фактички окрњен и монопол феудалца на располагање истом. Успостављањем вазалних односа, подруштвљавање је захватило располагање производним средствима и од стране самог племства, јер док су робовласници својим поседима управљали аутономно, феудализам је кроз вазалство успо-

ставио хијерархијски систем управљања, у којем је аутономија замењена субординацијом као својврским видом централистичког колективизма.

Капитализам је тај колективизам порушио успостављајући поново власничку аутономију независних капиталиста, а произвођача је поново одвојио од производних средстава претварајући га у модерног роба који се по мало продаје на одређено време уместо да одједном буде продат доживотно. Капитализам је својински монопол на радну снагу са поседника производних средстава пренео на самог произвођача, чиме је својински монопол уопште успоставио као универзални друштвени однос, без којег не би било ни универзалне равноправности као битног предуслова друштвене једнакости.

Индустријализацијом производње капитализам је, међутим, изградио технолошко-производне темеље својинског подруштвљавања. Индустрија је од самог почетка развијана као колективна производња, која је што се подела рада више развијала, технолошки повезивала све већу масу непосредних произвођача. Изоловане занатлије, који ручним алаткама рукују појединачно заменила је масовна организација најамних радника, који индустријска постројења опслужују колективно.

Тиме су по начину употребе средстава производње већ у великој мери подруштвљена, а са подруштвљавањем производних средстава вршено је и подруштвљавање производа, који су из производа за себе претварани у производе за друге. За разлику од изоловане натуралне производње, робна производња је увелико већ подруштвљена самим тим што представља производњу за тржиште, на којем се производи једних, размењују за производе других произвођача. Роба је, утолико уколико је једни производе а други употребљавају, већ сама по себи и сама за себе друштвени производ.

Преласком са натуралне на робну производњу битно се мења и начин присвајања, које се уместо насилним, врши економским средствима. Роб је за свог господара радио под непосредном насилном принудом, која је у феудализму замењена само посредном, такође насилном принудом над кметом, док је најамни радник економски принуђен да своју радну снагу сам нуди и послодавцу продаје по тржишној це-

ни, чија се висина, независно и од једног и од другог, одређује економском вредношћу саме радне снаге и односом њене понуде и потражње.

Помоћу силе је присвајање вишка производа у натуралној привреди вршено и међу самим присвајачима, који су ради освајања и присвајања туђих поседа стално ратовали, док се у робној привреди, путем нееквивалентне размене и расподеле, врши без икакве силе. Тамо су јачи присвајали од слабијих, овде богатији од сиромашнијих, први су то чинили помоћу физичке, други помоћу економске моћи. Пошто је у натуралној привреди преливање из плитких у дубоке цепо-ве вршено по принципу раздвојених, а у робној привреди по принципу спојених судова, физичка сила преливања која је у првом случају неопходна, у другом случају постаје сувишна.

Робном производњом производне јединице су економски, а технолошком поделом рада и производно органски повезиване, па вештачко повезивање помоћу спољашњих сила не само што више није потребно, него је и штетно, али је због тога и индивидуално управљање производним процесима постало нефункционално јер колективна производња тражи и колективно управљање. Већ и самом робном разменом више не управља само произвођач, већ и потрошач, као и читав низ прометника који између њих посредују, а у сложеним системима производње мањи или већи број посленика управља и производним процесима.

Индивидуални произвођач је апсолутни корисник својих производних средстава јер их сам и употребљава, и управља њима, и ужива плодове производног рада који тим средствима обавља. Уколико при том присваја и туђи рад, он то, захваљујући надпросечној продуктивности свог рада и тржишним околностима, чини искључиво у сфери промета, те је утолико и његова индивидуална својина истовремено и лична и приватна јер је резултат и његовог личног и присвојеног туђег рада.

За разлику од индивидуалног произвођача, власник производних средстава који поред сопствене, запошљава и туђу радну снагу, већ је са осталим запосленим њихов колективни корисник јер их не употребљава сам него заједно са својим најамницима. Капиталистичка производња је заправо и започела са радионицом чији је власник истовремено

и управљач и непосредни произвођач, али који већ није био искључиви корисник својих средстава, те утолико ни његова својина на тим средствима није представљала његов искључиви монопол.

Већ у развијеној мануфактури њен власник се морао потпуно повући из непосредне производње и посветити управљању, које је у индустријском предузећу преносио на све већи број професионалних менаџера, док се на крају и те улоге није у потпуности ослободио, задржавајући само наслов правног власника са крајње редуцираном улогом корисника сведеном на паразитско плодоуживање. Стога судбина производних корпорација није више у рукама њихових власника, него у рукама управљачког апарата.

Развој савремене технологије подрива и монопол професионалног управљачког апарата, захтевајући све шире и све непосредније учешће свих произвођача у управљању. „Промјене које у непосредном радном процесу изазива нова, савремена и аутоматизирана технологија, те управљање њоме, неизбежно имају у себи клице самоуправних аспирација“.¹²

Неопходност све веће концентрације капитала, коју је наметао развој савремене технологије, захтевала је и подруштвљавање својинских права, које је вршено нарочито у облику акционарства. У пракси акционарски капитал функционише као недељиви својински посед неограниченог мноштва удружених индивидуалних поседника, који своје делове продајом акција могу отуђивати од себе али не и од самог здруженог капитала. Својинско право на целину таквог поседа је у ствари њихово заједничко право које не искључује већ подразумева њихово индивидуално, само подруштвљено право на вредносне делове јединственог капитала.

У принципу поједини акционари располажу не само својим акцијама већ и целим здруженим капиталом, па самим тим и сваком поједином акцијом у његовом саставу. Отуда „у суштини акције већ постоји супротност против старог облика, у коме се друштвено средство за производњу испољава као индивидуална својина“, због чега „капиталистичка акционарска предузећа треба сматрати исто као и кооператив-

12 Драго Бувач, *Анатомија јапанског успеха*, Глобус, Загреб, 1982, стр. 111.

не фабрике као прелазне облике из капиталистичког начина производње у удружени, само што је једнима супротност укинута негативно, а у другима позитивно¹³.

Прелаз на удружени начин производње врши се преко акционарства тако што се повећава број удружених власника производних средстава и што се располагање тим средствима са легитимних власника преноси и на невласнике, који постају стварни колективни власници. И што се више шири круг формалних власника, то је веће њихово обезвлашћивање у прилог неформалних власника.

Акционарским удруживањем започиње сасвим обрнут процес у односу на стихијну капиталистичку конкуренцију. Ако се конкуренцијом смањивао, удруживањем се повећава број легитимних власника капитала јер се у првом случају концентрација вршила утапањем слабијих капитала у јаче, док се у другом случају врши њиховим удруживањем.

Удруживање је омогућило не само да у конкуренцији опстану ситни капитали, већ и да власницима капитала постану нови ситни поседници, па и сами радници, да се на тај начин концентришу и производно мобилишу велика уситњена средства, што је за резултат имало изузетно брз успон акционарског капитала. Још „крајем XIX и почетком XX века акционарски облик својине постао је преовлађујући у већини грана крупне индустрије. Већ 1929. године у САД 48, 3% свих предузећа имао је акционарски облик и она су запошљавала 89, 9% целокупне радне снаге, и давала 92, 1% целокупне производње прерађивачке индустрије“¹⁴.

Упоредо са повећањем броја акционара смањивана је њихова улога у стварном располагању, и укупним и њиховим појединачним капиталом, јер „претварањем својине у акционарску својину власник постаје власник с мањим правом. Као поседник акције он је зависан од одлука свих других поседника акција; он је само члан (ако и не баш увек онај који служи) једне целине. С проширењем акционарског система капиталистичка својина тако постаје све више таква ограничена својина која даје капиталисти само право на вишак

13 К. Маркс, *Капитал III*, К. Маркс, Ф. Енгелс, *Дела*, том XXIII, Просвета, Београд, стр. 373.

14 Др Стојан Јанков, *Савремени привредни системи*, Савремена администрација – ИЕИ, Београд, 1972, стр. 21.

вредности, не дозвољавајући му да одлучујуће захвати у ток производње¹⁵.

Као акционар, капиталиста не може захватати у ток производње јер се она већ толико одвојила од његовог власништва да су „у систему корпорација власнику индустријског богатства остављени само симболи власништва, док се моћ, одговорност и имовина, које су раније биле саставни делови власништва, преносе на посебне групе у чијим се рукама налази контрола“. Стога је „став „власника“ велике корпорације према „његовој“ својини. . . став готово потпуног отуђења. Његово се власништво састоји од парчета хартије које представља извесну колебљиву количину новца“, је „он нема одговорности према предузећу и никакав конкретан однос према њему“¹⁶. И „мобилизовање капитала претвара у све већој мери капиталистичку својину у упутнице на принос и услед тога чини капиталистички процес производње у све већем обиму независним од кретања капиталистичке својине“¹⁷.

Свој врхунац независност производње од својине достиже у државном капитализму, где се својински монопол претвара у голу апстракцију јер се у својству правног субјекта у име целог друштва појављује држава. Пошто сваки стварни монопол значи искључење других субјеката из располагања одређеним својинским објектом, монопол државе уколико би она стварно представљала цело друштво, значио би укидање сваког монопола, па самим тим и сваке својине јер под претпоставком да из државне својине нико не би био искључен, она не би ни представљала стварну својину.

Под идеолошким постулатом да држава представља цело друштво, државна својина је у комунистичком покрету управо изједначавана са друштвеном својином, па проглашавана и за њен највиши облик. А пошто је држава остала одвојена од друштва и супротстављена друштву, идеологија државне својине представљала је лажну маску за прикривање бирократске самовоље у располагању друштвеном имовином.

15 Рудолф Хилфердинг, *Финансијски капитал*, Култура, 1958, стр 152/3.

16 Ерих Фром, *Здраво друштво*, Рад, Београд, 1980, стр. 138.

17 Рудолф Хилфердинг, *Финансијски капитал*, исто, стр. 168.

Пошто иза својинског монопола стоји држава, свака својина је у том погледу државна, и не може постојати без државе. Основни смисао државе је управо да обезбеђује присвајање и заштиту својине, овлашћује и развлашћује легитимне власнике. Она је искључиви донатор својинских права и врховни арбитар у имовинско-правним споровима.

Али држава је одувек била и непосредни власник одређених средстава помоћу којих остварује своје функције, и без којих не би могла ни постојати. Тим средствима никада није располагало цело друштво, већ овлашћени државни органи, који су их више употребљавали против друштва него у интересу друштва. И пошто су државни органи имали монопол на то располагање, државна имовина никада није припадала целом друштву сем ако је сами државни органи нису давали на јавно коришћење.

С обзиром да сама не производи, држава своја средства може стицати једино присвајањем туђег рада, па „нема основне контрадикције између приватног и државног власништва“,¹⁸ која је само његов најекстремнији и најразвијенији облик. „Модерна држава, ма какав био њен облик, у суштини је капиталистичка машина, држава капиталиста, идеални свеопшти капиталиста“, и „уколико више производних снага она преузима у своје власништво, утолико више постаје стварни свеопшти капиталист, утолико више држављана експлоатише. Радници остају најамни радници, пролетери“, а „капиталистички односи се тиме не укидају, напротив, они достижу свој врхунац“.¹⁹

Експлоатацију својих држављана модерна држава врши углавном на два начина: непосредно кроз производњу коју сама организује, и посредно кроз захватање вишка производа самосталних предузетника. Мада су оба вида државне експлоатације постојала откад постоји држава, модерну државу карактерише управо доминантна улога у организацији производње и целокупне друштвене репродукције, одакле проистиче и њена економска доминација као најмоћнијег капиталисте.

■■■■■

18 Бранко Хорват, *Политичка економија социјализма*, Глобус, Загреб, 1984, стр. 197.

19 Фридрих Енгелс, *Развитак социјализма од утопије до науке*, К. Маркс, Ф. Енгелс, Изабрана дела, том II, Култура, 1950, стр. 144.

Посредна експлоатација произвођача од стране државе везана је за њену посредничку улогу у репродуковању приватне својине. Већ су први непосредни експлоататори морали стварати и издржавати посебан државни апарат помоћу којег су вршили присвајања туђих поседа и обезбеђивали експлоатацију туђе радне снаге. Држава се ради тога мора издржавати све док постоји приватна својина јер је она нужен услов њеног репродуковања, а кроз историју се мењају само начин и облици издржавања државног апарата.

Већ самим тим што је, ради сопственог издржавања, захватала део вишка производа који су присвајали непосредни експлоататори, држава је ограничавала њихов својински монопол, понашајући се као сувласник њиховог експлоататорског плена, чијем је присвајању и сама давала свој допринос. И што су експлоататорски односи постајали развијенији и сложенији, улога државе у њиховом обезбеђивању је повећавана, па је повећавано и њено учешће у располагању присвојеним вишком производа.

У односу на робовласништво, већ је у феудализму знатно повећан уплив државе у приватно власништво. Владари су били чак и легитимни власници земље коју су делили својим вазалима под условом да учествују у њиховим ратним походима. Централизација приватног власништва представљала је заправо економску основу и основни смисао централистички устројене феудалне државе.

Иако је разарањем својинског централизма разорен и централизам феудалне државе, коренито измењена улога буржоаске државе у репродуковању приватне својине, не само што није смањена него је стално повећавана. Већ су се прва индустријска предузећа „више ослањала на државну заштиту и политичку повластицу неголи на властиту економску снагу, да би се одржавала“, ²⁰ а „државна привредна политика, ...тј. она која је непрекидна и доследна, настаје тек у модерно доба“, и „први систем који она ствара јесте систем такозваног меркантилизма“, који „значи стварање модерне моћне државе, и то директно, повећањем владарских прихода, а индиректно, повећањем пореске моћи становништва“. ²¹

20 Maurice Dobb, *Студије о развоју капитализма*, Напријед, Загреб, 1961, стр. 310.

21 Макс Вебер, *Привреда и друштво*, том II, Просвета, Београд, 1976, стр 427 и 430.

Утицај државе „на целокупне друштвене и економске токове савремених капиталистичких земаља изванредно брзо расте, нарочито после велике економске кризе 30-тих година, и друго, после II светског рата, а нарочито од краја 50-тих година, она све мање интервенише у привреди, а све претежније иступа као фактор интегралног државног капиталистичког регулисања и планирања привреде високо развијених капиталистичких земаља“.²² Док се „у класичном капитализму економска улога држава испљивала, углавном, у посредном утицају политичке силе на економско кретање капиталистичког друштва, дотле тај утицај у савременом капитализму постаје непосредан. Држава преко свог апарата, непосредно управља привредом, ангажујући се на директном решавању основних економских проблема, на организовању производње и усмеравању привредног развитака. Државни апарат великим делом постаје истовремено и привредни апарат, односно он се разграђава и допуњује за потребе усмеравања привредног развитака, а економска политика државе постаје основни регулатор производње и економског развоја“.²³

Регулаторна и усмеравајућа улога државе остварује се нарочито преко робно-новчаних токова, чијим регулисањем она одлучујуће утиче на укупне токове друштвене репродукције. Ценовном и монетраном политиком држава врши дириговану прераспodelу новостворене вредности, концентришући је на развојним пунктовима које сама одређује, чиме судбоносно утиче на репродукцију појединачних капитала, па тиме и на остваривање својинских права њихових власника.

Али држава регулативну и усмеравајућу улогу не врши ни мало непристрасно, и своје услуге добро наплаћује захваћајући дубоко у вишкове новостворене вредности. Држава је, међутим, подржављени део улагала у репродукцију сопствених средстава друштвене репродукције. Тако је нарастао и јачао државни капитал, као основни и све доминантнији облик својине, који великим делом захвата кључне делатности друштвене репродукције, као што су тешка индустрија, саобраћај, енергетика, комуналне делатности, здравство, наука и образовање.

22 Др Стојан Јанков, *Савремени привредни системи*, Савремена администрација – ИЕИ, Београд, 1972, стр. 70.

23 Бранко Хорват, *Политичка економија социјализма*, исто, стр. 184.

Пошто је држава искључиви донатор својинских права и главна снага присвајања, она је такву позицију од почетка користила за стварање и увећавање сопственог власништва. Већ је робовласничка држава поседовала мање или веће комплексе плодног земљишта, док је феудална држава била легитимни власник великог или највећег дела земље. Тако је „у Египту, у Сирији и у пограничним подручјима Ирака земља већ одавна припадала држави, а обрађивачи су имали само право уживања уз увјет да дају становите дажбине“.²⁴

Чим је земља своју улогу главног производног средства почела да уступа производној техници и производном капиталу, тим новим облицима поседа почела је одмах да се окреће и држава, тражећи одговарајуће изворе финансирања ради стварања и јачања сопствене економске основе, која јој је била и неопходна јер је она представљала незамењив друштвени ослонац у тој технолошко-производној и економској трансформацији. „Све већа улога коју је држава требало да одигра у уобличавању привреде. . . наговештена је“ већ „у позном средњем веку. Сада је град много чвршће везан за државне оквире“, па су „чак и велики фламански градови изгубили независност и потпали под директну власт војвода од Бургундије. Владе су такође биле принуђене да се све више задужују, да изналазе ефикасније методе опорезивања, па чак и да девалвирају новац, не би ли изашле на крај са све већим издацима. Економски темељи државе били су постављени“.²⁵

Држава је свој капитал стварала и увећавала углавном на два начина: фискалним захватањем и национализацијом приватног капитала. Национализација је, подстакнута нарочито великом кризом 1930-тих година, вршена са циљем да се брзом централизацијом капитала омогући веће ангажовање државе у решавању проблема који су кризу изазвали. Мерама национализације захваћене су управо оне делатности преко којих је држава могла најефикасније утицати на вредне токове.

Готово истовремено са развијеним земљама, национализацију су вршиле и неразвијене земље. Док су у развије-

24 Vadim Jelisejev, Jean Naudon, Gaston Wiet, Philippe Wolf, *Велике цивилизације средњег вијека*, Напријед, Загреб, 1972, стр. 174.

25 *Средњи век и ренесанса*, Народна књига – Вук Караџић – Рад, Београд, 1984, стр. 173.

ним земљама доминирали економски, у неразвијеним су у први план избијали политички фактори етатизације. Зато су и мере национализације у неразвијеним земљама имале више политички а мање економски карактер као у развијеним земљама. Због тога је држава задобијала већу улогу и моћ у регулисању и усмеравању токова друштвене репродукције, па је вршила и шире захвате у приватну имовину.

Као светски феномен, подржављење приватне својине представља несумњиво законит историјски процес свесног овладавања токовима друштвене репродукције. У развијеним западним земљама „монополска структура и државна интервенција омогућиле су да се стопа акумулације у послератном периоду повећа два до два и по пута у поређењу са стопом између два рата“.²⁶

Концентрација производних потенцијала у рукама државе омогућила је неразвијеним земљама да диригованом мобилизацијом производних снага знатно убрзају свој привредни развој. „Драконским методима и огромним улагањима СССР је постао индустријска велесила у периоду од само десет година – и то је постигао много брже но и једна друга земља у историји Европе“, ²⁷ а на сличан начин убрзаван је и привредни развој неразвијених земаља Азије, Африке и Латинске Америке након њиховог политичког осамостаљивања и извршених национализација приватног капитала.

То што је убрзавало привредни развој била је, међутим, само велика централизација капитала којим се могло плански располагати, а не сама природа државног власништва, које је од почетка долазило у сукоб са развојним економским тенденцијама. Свођење приватног власништва на голи својинско-правни однос, одвојен од непосредног располагања средствима друштвене репродукције, лишавало је номиналне власнике економске моћи, а непосредне произвођаче и управљаче економске мотивације, коју је држава морала вештачки подстицати или административним, политичким, идеолошким и другим неекономским мерама надомештати.

Али изворна економска мотивација није се могла ничим адекватно надоместити, због чега је, угрожавајући еко-

26 Владислав Миленковић, *Рад и капитал на западу*, Седма сила, Београд, 1965, стр. 25.

27 *Савремени свет*, Народна књига – Вук Караџић – Рад, Београд, 1983, стр. 274.

номски развој, административно руковођење привредом западало у све дубљу кризу. Погубне економске импликације државно својинског монопола почеле су се и у најразвијенијим земљама већ одавно испољавати.

Криза је утолико већа што је државно руковођење обухватније, па је у земљама тоталитарног етатизма достигла катастрофалне размере. Администрирање је овде практично угушило економију, која је замењена политичким волонтаризмом, по чијим је оптерећењем економски и политички систем, заснован на државносвојинском монополу, доживео потпуни слом. Југословенски покушај да се негативне импликације етатистичког система неутралишу самоуправљањем није успео пре свега због тога што је, децентрализацијом расточена, државна својина само преименована у друштвену својину.

Излаз се и на Истоку и на Западу тражи у реприватизацији, па се у многим земљама врши денационализација државне имовине, чак и у делатностима за које се сматрало да морају бити под непосредном државном контролом. Али, ако реприватизација треба да значи повратак на старе, једном превазиђене облике својине, онда би то значило окретање свих друштвених токова уназад, што би, у крајњој линији, погађало цело друштво, због чега таква оријентација нема никаквих дугорочних изгледа.

Док је капиталистичким акционарством смисао приватне својине до краја огољен тиме што је сведен на пуко присвајање и плодуюживање туђег рада, без икаквог ангажовања у самом процесу присвајања, државним капитализмом је тај смисао доведен до бесмисла тиме што је субјект присвајања претворен у општег безличног капиталисту, чиме је приватна својина лишена конкретног субјекта, а субјективно својинско право замењено објективним својинским правом. Пошто дубље растакање није могуће, дање промене могу ићи само у правцу поновног сједињавања расточених својинских компоненти, али на новој производној основи, због чега и својински односи морају бити нови.

Један од практично већ потврђених путева у том правцу је радничко акционарство, које је још Чарлс Фурије предсказао кроз тезу да „нема потпуног јемства за крупно власништво све дотле док народ не постане ситан власник с ку-

понима радничких дионица“.²⁸ Данас су у многим, нарочито развијенијим земљама, не само професионални управљачи већ и радници, као поседници деоница и акција, сувласници великог, и све већег крупног капитала.

Кроз радничко акционарство врши се поновна интеграција својине али без поновне деконцентрације, него са још већом концентрацијом капитала. Ако акционарство професионалних управљача значи поновно сједињавање управљања и плодоуживања, акционарство радника као непосредних произвођача значи поновно сједињавање свих основних компоненти својинског располагања: употребе, управљања и плодоуживања, односно интегралног коришћења својине. А то сједињавање није реприватизација, него деприватизација својине.

Радничко акционарство није својина која се стиче туђим, него својина која се стиче сопственим радом. Али она није ни индивидуална својина усамљених радника, него заједничка својина удружених радника. Њиме се, међутим, индивидуално власништво не укида него се, напротив, потврђује као интегрални део друштвеног власништва, у којем појединац не само да не губи, него многоструко добија. Као што каже Чарлс Фурие, „сиромас у Хармонији, ако посједује само дјелић дионице, једну двадесетину, власник је, као судионик, читавог кантона“, јер „он може рећи: наше земље, наша палача, наши дворци, наше шуме, наше творнице, наше радионице; све је његово власништво“.²⁹

Уколико са развојем технологије, технолошко знање потискује капитал као основно средство производње, демократија и у производњи и у политици потискује аутократију. „Захтјеви што их постављају технологија и планирање, увелико повећавају потребе индустријских предузећа за специјализираном радном снагом и потребу да се она организира“, тако да ће се „на пољу индустријске иницијативе догодити нови помак моћи, и то с капитала на организирано знање, а могло би се очекивати да ће се то помицање одразити и на расподелу моћи и снага у друштву као цјелини“, што се „управо и догађа; заправо је моћ прешла на нешто што сват-

28 Charles Fourier, *Цивилизација и нови социјетарни свијет*, Школска књига, Загреб, 1980, стр. 166.

29 Цитирани рад, стр. 166.

ко токо воли трагати за нечим новим, може слободно назвати новим фактором производње“, а „тај нови фактор производње јест удруживање људи који посједују знање“. ³⁰

Такво удруживање заснива се и одржава на неутуђивим демократским начелима, што „значи да нема никаквих „подређених“, постоје само „сарадници“. Штавише, у организацији заснованој на знању сви припадници морају бити у стању да управљају властитим радом, да га контролишу. Захтева се, другим речима, да сви припадници поступају као одговорни доносиоци одлука. Сваки члан мора да види себе као „директора“. ³¹

Целокупан развој индустријске производње неизбежно води јачању демократске државе. С подруштвљавањем својине индустријска технологија доноси и подруштвљавање управљања, којим се аутократска држава трансформише у демократску државу. С преношењем непосредног управљања предузећем на све запослене, и непосредно управљање државом мора се преносити на све држављане. ³²

Насупрот томе, у Србији се током транзиције у недовољно регулисаним својинским односима спроводи кампањска приватизација којом се и приватна и државна имовина претачу у власништво моћних појединаца, чиме се огромна већина становништва лишава могућности да суверено располаже средствима која својим радом ствара. ³³

Проблем би се могао решити законском заштитом сваке и свачије, сопственим радом и заслугом стечене својине, што подразумева строгу забрану сваког нелегалног и нелегитимног присвајања туђе имовине. Али то би захтевало плебисцитарно изјашњавање свих грађана о таквој законодавној регулативи, јер све док мањина доноси државне законе, доносиће их у своју корист. ³⁴

30 J. K. Galbraith, *Нова индустријска држава*, Стварност, Загреб, 1970, стр. 67. и 68.

31 Peter F. Drucker, *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч, Привредни преглед, Београд, 1995, стр. 111.

32 Види: Драган Марковић, „Развој својинских односа у функцији демократизације политичких институција“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2011.

33 Види: Снежана Грк, „Србија и Европска Унија – кризе после кризе“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2011, стр. 120.

34 Види: Драган Марковић, „Демократизација својинских односа као претпоставка развоја демократског друштва“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2010.

Да би се омогућило слободно располагање сопственом имовином, морали би бити озакоњени сви облици легалног власништва, као један од основних услова слободног удруживања грађана. У побољшању својинског статуса и стварној демократизацији својинских односа, која представља кључни чинилац економске ефикасности и истинске демократизације друштва, Србија би чак морала предњачити да би ухватила корак са развијеним земљама.

Литература

- Вебер, Макс: *Привреда и друштво*, том II, Просвета, Београд, 1976.
- Galbraith J. K. , *Нова индустријска држава*, Стварност, Загреб, 1970.
- Грк, Снежана, „Србија и Европска Унија – кризе после кризе“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.
- Democracy and democratization in southeastern Europe. The democratic reconstruction of the Balkans*, Westminster University, 2001.
- Dobb, Maurice: *Студије о развоју капитализма*, Напријед, Загреб, 1961.
- Drucker, Peter: *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч, Привредни преглед, Београд, 1995.
- Linz, Juan and Stepan, Alfred: *Problems of democratic transition and consolidation: southern Europe, South America, and post-communist Europe*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Марковић, Драган: *Демократија и својина*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Марковић, Драган, „Развој својинских односа у функцији демократизације политичких институција“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.
- Маркс, К. : *Капитал III*, К. Маркс, Ф. Енгелс, Дела, том XXIII, Просвета, Београд.
- Савремени свет*, Народна књига – Вук Караџић – Рад, Београд, 1983.

Средњи век и ренесанса, Народна књига – Вук Караџић – Рад, Београд, 1984.

Fourier, Charles: *Цивилизација и нови социјетарни свијет*, Школска књига, Загреб, 1980.

Фром, Ерих: *Здраво друштво*, Рад, Београд, 1980.

Хилфердинг, Рудолф: *Финансијски капитал*, Култура, Београд, 1958.

Dragan Z. Markovic

THE GENESIS AND THE DEVELOPEMENT OF THE PROPERTY

In many, especially post-communist countries, the exit from crisis is searched through the re-privatization. The state property was denationalized, even in the activities which were considered as necessarily under the direct state control. But, if the re-privatization means the return on the old, anachronistic forms of property, then it would mean the turning of all social tendencies inversely, which would ultimately touch the whole society and therefore such orientation has no chance to success.

While the capitalist shareholding has completely denuded the sense of private property through his reduction on the usurpation and usufruct of the work of others, without any engagement in the process of usurpation, in the context of the state capitalism this sense was lost in the way that the subject of usurpation was transformed in a general impersonal capitalist, a thing which dispossessed the private property and the subjective law of property changed into the objective law of property.

Seeing that the dissolution more profound is not possible, the further changes can go exclusively in the sense of reunification of this disunited components, but on the new productive basis with also new relations of property.

One of the already confirmed ways in this sense is shareholding of workers. Nowadays in the many, especially developed countries, the worker class is, together with professional managers, owner of shares, but also part-owner of great capital. The shareholding of workers as direct producters means the reunification

of all basic components of the property disposition: use, managing and usufruct, i. e. integral use of property. And this reunification is not reprivatization but deprivatization of property. The worker's shareholding is property that is not acquired by work of other, but by their own work. But it is not individual property of individual workers but common property of united workers. The worker's shareholding does not abolish individual property but on the contrary confirms it like the integral part of social property where individual can only win in many ways.

The whole developement of individual production leads inevitably to the strenghtening of democratic state. With the socialization of property, industrial production brings also the socialization of managing, where the autocratic state is transformed into the democratic state. With the transfer of direct managing of enterprise towards all the employees the state governance should also be transfered to all the citizens.

Key-words: property, political institutions, democratization.

ОСВРТИ

Александр Гронский

НЕОЯЗЫЧЕСТВО КАК ФАКТОР
ФОРМИРОВАНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ
НАЦИОНАЛЬНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ
В СОВРЕМЕННОЙ БЕЛОРУССИИ..... 271-280

Pavel Moraru

ИНФОРМАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
РУМЫНСКИХ СПЕЦСЛУЖБ НА
ЮГОСЛАВСКОЙ ГРАНИЦЫ
В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ..... 281-291

Миленко Бодин

СТРАТЕШКИ МЕНАЏМЕНТ
НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА
- БУГАРСКА И СРБИЈА 293-307

*Александр Гронский**

НЕОЯЗЫЧЕСТВО КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ БЕЛОРУССИИ

Резюме

В статье исследуется проблема конструирования новой идентичности в Белоруссии на основе неоязычества. Сторонников неоязычества в Белоруссии очень мало, тем не менее, они претендуют на то, чтобы их верования стали основной религией. Неоязычники стремятся исключить Православие из перечня национальных белорусских религий, хотя православными считают себя примерно 80 % белорусов.

Ключевые слова: Белоруссия, неоязычество, «Друва», национализм, шовинизм, религии-аутсайдеры, идеология, отрицание Православия.

По данным Института социологии Национальной академии наук Белоруссии на апрель 2012 г. 80% граждан Белоруссии считают себя православными верующими, 8,5% отнесли себя к католикам, еще 0,6% – к протестантам.¹ Но

* Белоруски државни универзитет информатике и радиоелектронике, Факултет информационых технологија и управљања, Катедра хуманистичких дисциплина, Минск, Белорусија

1 Процент приверженцев Православия и Римо-Католицизма иногда различается. Так, православных среди граждан Белоруссии насчитывают по разным данным от 79 до 85 %, католиков от 7 до 11 %. Но, несмотря на это, никакие

из всех опрошенных регулярно посещают церковь лишь 6 – 8 %.² Таким образом, определение себя как православного, католика или ещё кого-нибудь является индикатором не принадлежности к определённой Церкви, а «цивилизационного предпочтения». Люди солидаризируются с той конфессией, к которой традиционно принадлежали их предки или определяют своё отношение к той или иной вере по личным мотивам. Т.е. большая часть тех, кто объявляет себя придерживающимся определённой веры, в более точном смысле слова является лишь её сторонниками. Православие и Римо-Католицизм относятся к серьёзным факторам в формировании современной белорусской идентичности. Несмотря на то, что Белорусская Православная Церковь относится к Московскому Патриархату (т.е., по мнению белорусских националистов, Русская Православная Церковь не национальная для белорусов), а Римо-Католическая Церковь часто воспринимается как польская, именно эти две конфессии влияют на автостереотипы белорусов. Однако в прошлом и настоящем предпринимались и предпринимаются попытки создать альтернативную белорусскую идентичность на других религиозных основаниях. В частности, ещё в начале XX в. для создания белорусской идентичности, которая не воспринималась бы ни как русская, ни как польская, была сделана неудачная попытка реанимировать представление о Греко-Католицизме. Такая же попытка наблюдалась и после распада СССР. Также делались заявления о создании белорусской идентичности на общехристианских ценностях, которые нивелировали бы влияние Православия или Римо-Католицизма. Тут уже наблюдается риторика новых религиозных объединений протестантского направления, часто именуемых в обществе сектами. Однако особенно интересной представляется попытка создать новую альтернативную идентичность на основе белорусского неоязычества. Этот проект достаточно амбициозен, поскольку в идеале он стремится создать та-

другие верования не могут составить конкуренцию этим двум конфессиям как в количественном отношении, так и в массовости поддержки. Количество религиозных общин не является показателем численности, поскольку, например, новые религиозные движения обычно создают много общин, но количество их членов достаточно мало.

- 2 Жители Беларуси и религия // Институт социологии Национальной академии наук Беларуси // <http://socio.bas-net.by/Addsdetartspravka.php?id=3>

кую идентичность белорусов, в которой бы не было место для белорусского дискурса. Этот дискурс должен быть постепенно заменён представлениями о литвинах или кривичах, или ятвягах или ещё ком-то, но лишь бы не белорусах, в названии которых явно угадывается корень «рус», подчёркивающий культурную и духовную связь, т.е. то, что называют цивилизационным единством, с Россией.

Неоязычество в Белоруссии интересно тем, что оно не является официально зарегистрированной религией. Так, в перечне религиозных организаций, действующих на территории Белоруссии, нет ни одной неоязыческой³. Тем не менее, неоязычество в Белоруссии существует. Практически никому из жителей Белоруссии о существовании неоязычников ничего не известно, а те, кто знает о них, но не участвует в их практиках, воспринимает неоязыческую активность с юмором. В частности, в Брестской области распространены шутки по поводу отмечаемого неоязычниками Купалья и прочих дохристианских праздников. Несмотря на отсутствие в перечне религиозных организаций неоязычников, они действуют и имеют в некоторых случаях официальную регистрацию, но в качестве нерелигиозных общественных организаций. В Белоруссии неоязычников можно разделить на два лагеря. Один из них, назовём его условно «белорусские» неоязычники, выступает как сила антироссийская, другой, который очень условно назовём «русские» неоязычники, выступает более за славянское единство, но эта риторика одобрена русским национализмом, обычно с радикальным уклоном. Если рассматривать интеллектуальные возможности той и другой ветвей неоязычества, можно сделать однозначный вывод, что «белорусские» неоязычники значительно превосходят своих коллег в способности формировать идеологические объяснения. Так что при условии, что обе неоязыческие группировки занимают примерно одно и то же «духовное» поле, конкуренция между ними неизбежна. Но с точки зрения эффективности пропаганды и изящности выдачи фальсификаций за истину «белорусские» неоязычники

3 Религиозные объединения в Республике Беларусь // Приветствует Беларусь! О национальных объединениях, конфессиях в Беларуси и белорусских соотечественниках за рубежом // http://www.belarus21.by/ru/main_menu/religion/relig_org/rel_ob

намного превосходят «русских». Мне лично довелось слышать объяснения нескольких «русских» неоязычников, поэтому вывод в отношении их интеллектуальных возможностей у меня сложился однозначный.

Сторонники альтернативных белорусских идентичностей подхватили модную сегодня в среде псевдонаучных «историков» и «популяризаторов истории» идею того, что белорусы не являются славянами, а есть славянизированные балты (в отличие от современных русских)⁴. Для формирования подобных «небелорусских» идентичностей белорусам как раз хорошо подходит неоязычество. Рассмотрим это на примере некоторых докладов недавней конференции по проблемам белорусской идеологии, которую проводили не государственные органы, а инициаторы создания новых белорусских идентичностей. Так, чтобы подчеркнуть отличия не только по крови, но и по духовности, используется утверждение, что «значительное духовное влияние на наших предков оказывал фактор общебалтского культурного и религиозного пространства с центром в прусской Ромуве (ныне Черняховский район Калининградской области России)». Оказывается, что современная Белоруссия с Пруссией соединена не только схожим культурным и этническим происхождением, «но и через общую языческую религию, во главе которой стоял первосвященник Криве-Кривайтис». Для того, чтобы сформировать балтскую и неславянскую идентичность, необходимо сформировать новую культурную традицию. В данном случае, «речь идет о глубоком, можно сказать мистическом культурном пласте», т.е. предлагается сконструировать представления предков белорусов в том направлении, которое освящало бы современные доктрины о национальной идентичности. Для этого «необходимо глубокое изучение, систематизация и пропаганда традиционных представлений о мире, если хотите, о национальном космосе».⁵ Вот тут встаёт вопрос, а что же такое изучение? Скорее всего, имеется в виду не объективные исследования, которые

4 Поротников А. Беларускае «большое пространство» как лекарство от комплекса жертвы // Институт белоруской гісторыі і культуры // <http://inbelhist.org/?p=2438>, Кравцов О. Беларусь должна быть и должна быть всегда! // Институт белоруской гісторыі і культуры // <http://inbelhist.org/?p=2453>

5 Поротников А. Указ. соч.

в принципе противоречат сторонникам балтской концепции, а лишь создание новых мифов о древности, которые освящали бы интеллектуальные игры современных белорусских националистов.

Восприятие неоязычества как национальной белорусской религии оправдывается тем, что якобы «ментальность белорусов сложилась в дохристианский период истории».⁶ По мнению белорусского политолога О. Кравцова национальной религией Белоруссии должна стать «традиционная дохристианская («Друва»). Ее дополняют греко-католическое христианство (униатство), автокефальное православие, католичество и протестантизм».⁷ Обратим внимание на то, что официально неоязычников в Белоруссии нет, но именно новодел язычества предлагается в качестве основной религии. Греко-католики занимают маргинальное положение, они невлиятельны и немногочисленны. Автокефальное православие существует в качестве нескольких незарегистрированных общин, поэтому его влияние и возможности в разы меньше, чем у тех же греко-католиков. Большинство протестантов представлено так называемыми неокультами, поэтому они не укоренены в обществе, к ним отрицательно относится большинство населения. И лишь Католицизм из этого списка имеет укоренённость в белорусских землях, начиная с XIV в. Но католиков в Белоруссии всего около десяти процентов от всех формально и искренне верующих. Кравцов предлагает государству просто «запустить новый национальный проект» под названием «Друва». Политолог трактует это как «воссоздание дохристианской культурно-религиозной традиции», абсолютно не отдавая себе отчёта в том, что дохристианская традиция прервалась достаточно давно, и до наших дней от неё дошли лишь отголоски, которые тесно переплелись с народным христианством, да ещё настолько, что в некоторых случаях практически невозможно реконструировать базовые языческие представления. Т.е. для белорусов как неславян искусственно формируется некий неоязыческий духовный протез, который рекламируется как древний. Для обеспечения влияния новой идентичности, должны по-

6 Кравцов О. Указ. соч.

7 Там же.

явиться новые идеологические работники. Ими становятся неоязыческие жрецы «крывайты», которые «толкуют и организуют проведение национальных и государственных праздников, производят оценку различных событий общественной жизни, формируют систему общественных ценностей на основе традиционных представлений и современных национальных интересов».⁸ Что касается остальных религий, то национальными объявляются Автокефальная Белорусская Православная и Греко-католическая церкви. Они получают права, равные с Русской Православной и Римо-Католической церквями⁹. Таким образом, конфессии, которые в массе формируют современную идентичность и являются носителями непрерывной духовной традиции (русское Православие с IX в., а Римо-Католицизм с XIV в.), отходят на второй план. Кроме того, наиболее широко распространённое и наиболее древнее русское Православие в перспективе должно исчезнуть, ведь в перечне «национальных религий» присутствует лишь автокефальное Православие. Почему же римо-католикам всё же удалось занять место одной из дополнительных национальных церквей в рассуждениях Кравцова. Дело в том, что белорусские националисты рубежа XX – XXI вв. воспринимали католиков как «лучших белорусов»,¹⁰ в отличие от якобы «русифицированных» православных. Интересно также отношение к традициям – культовые сооружения должны не только строиться, но и перестраиваться в «аутентичном белорусском стиле»¹¹. Получается, что культурное наследие не будет сохраняться лишь потому, что оно внешне не соответствует некоему «аутентичному белорусскому стилю».

Обязательным приложением к конструированию неоязыческой религиозной ситуации под видом «возрождения традиций» является отношение к языку. Так, единственным государственным языком становится белорусский, языками межнационального общения русский в (в белорусской фоне-

8 Там же.

9 Там же.

10 Астапенка А. Да пытання аб ідэалогіі беларускай дзяржавы // Інстытут беларускай гісторыі і культуры // <http://inbelhist.org/?p=2540>

11 Кравцов О. Указ. соч.

тической версии)¹² и английский.¹³ Это при всё том, что на референдуме 1995 г. подавляющее большинство белорусов поддержало введение русского языка как второго государственного, а в настоящее время белорусский язык родным считают только 53 % населения, а разговаривают на нём в быту лишь 23 %.¹⁴

И ещё один интересный поворот при формировании идентичности через неязыческие стереотипы представлен в радикальном национализме и даже шовинизме по отношению к гражданам страны «неправильного» происхождения. В частности, «ключевые церковные должности занимать только лица белорусского происхождения», «ключевые государственные должности занимают только люди белорусского происхождения», «получение белорусского гражданства лицами небелорусского происхождения становится невозможным», «одновременно вводится система лишения белорусского гражданства в отношении лиц небелорусского происхождения», «демографическая политика основывается на принципе научно обоснованного оптимума количества населения исходя из биосферной и ресурсной ёмкости региона. Акцент делается на повышении качественных показателей нации – здоровье, интеллект, культурный уровень, моральные качества». Кроме того, помимо претензий на белорусскость всех пограничных территорий, исторической белорусской землёй объявляется Пруссия – «коренная балтская (пруско-явтяжская) земля», т.е. нынешняя Калининградская обл. России. Также уже сформировано представление об исторической миссии неязыческой Белоруссии: «Беларусь – страна будущего белой расы. Белорусы призваны дать миру новую модель устройства общества. Часть этой миссии

12 «Белорусская фонетическая версия» – это всего лишь неграмотное написание слов русского языка, например, «беларус» вместо «белорус» или «беларуский» вместо «белорусский». Естественно, всё это освящено заявлениями о том, что белорусы должны отказаться от «оккупационного русского языка» и т.п.

13 Кравцов О. Указ. соч.

14 Абсолютные цифры как по стране, так и по областям, а также какой язык родным для себя считают и на каком общаются в быту представители различных этносов Белоруссии см.: Распространение в Республике Беларусь и областях белорусского и русского языков // Национальный статистический комитет Республики Беларусь // http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/vihod_tables/5.11-0.pdf

белорусов – сохранить и вернуть европейцам всё лучшее и здоровое, что у них есть»¹⁵. Помимо всего прочего начинают внедряться альтернативные название Белоруссии – «Крыўя», «Яцьвязь», «Литва»¹⁶. Таким образом, неоязыческие основания формирования новой альтернативной белорусской идентичности как не славянской, а балтской влекут за собой не только изменение самоидентификации, но и усиление ксенофобии. То, что неоязычество обладает такими тенденциями говорят современные исследователи.¹⁷

Таким образом, создание альтернативных национальных идентичностей на белорусском материале связано с использованием в качестве субстрата некоторых религиозных верований, которые нельзя признать традиционными по причине того, они либо прерывали свою традицию бытования регионе, а потом были восстановлены не по духовным, а по политическим мотивам (как, например, Греко-Католицизм), либо вообще являются изобретением современности, использующим лишь древний антураж для придания представлений о своей продолжающейся традиции (как любые неоязыческие практики).

Большинство граждан Белоруссии разделяет традиционные представления о «своих» религиях или конфессиях. В частности, в 2009 г. при проведении опроса о доверии государственным и общественным институтам Православная Церковь намного обошла соперников. Ей доверяли 63 % опрошенных, Римо-Католической – 38 %¹⁸. В 2010 г. Православной Церкви доверяли 68,3 %, а вот доверие к Римо-Католической Церкви упало до 35,4 %, в 2012 г. доверие к Православной Церкви продолжало расти, доверяющих ей было 70,6 % , Римо-Католическая Церковь также навёрстывала упущенное. Её рейтинг доверия составил 44,1 %. А вот Протестантская Церковь ухудшила свои позиции в последнее время. Если в 2010 г. её доверяло 18,4 % опрошенных, то в

15 Кравцов О. Указ. соч.

16 Там же.

17 См., например: Шнирельман В.А. Русское доверие. Неоязычество и национализм в современной России. – М. Издательство ББИ. 2012. – С. XIV.

18 Николук С. В поисках идеологии, способной сплотить расколотое общество // Інстытут беларускай гісторыі і культуры // <http://inbelhist.org/?p=2427>

2012 г. – 16,3 %.¹⁹ По мнению социолога С. Николюка любая церковь олицетворяет собой коллективное «Мы»²⁰. Поэтому люди, даже смутно представляя себе церковную обрядность, догматику и т.д., определяют себя как приверженцы определённой веры, подчёркивая тем самым свою включённость в определённую систему представлений о себе, соседях, событиях и т.д. Ни неокульты, ни Греко-Католицизм, ни тем более неоязычество не представляют собой верование, способное быть принятым большинством в качестве национального. Формирование же альтернативных идентичностей основывается именно на религиях-аутсайдерах, не укоренённых в обществе, но имеющих большие амбиции. Число сторонников альтернативных идентичностей мизерно, но они имеют доступ к информационным ресурсам, что позволяет им медленно, но всё-таки расширять ряды своих сторонников.

19 Государственные институты теряют доверие белорусов // Электронная газета «Ежедневник» // http://www.ej.by/news/politics/2013/01/07/gosudarstvennye_instituty_teryayut_doverie_belorusov_.html

20 Николюк С. Указ. соч.

Александар Гронски

**НЕОПАГАНСТВО КАО ФАКТОР
ФОРМИРАЊА АЛТЕРНАТИВНИХ
НАЦИОНАЛНИХ ИДЕНТИТЕТА
У САВРЕМЕНОЈ БЕЛОРУСИЈИ**

Резиме

У чланку се истражује проблем конструисања новог идентитета у Белорусији на основу неопоганства. Присталица неопоганства у Белорусији има мало, али без обзира на то, они желе да њихова веровања постану основна религија у земљи. Неопогани теже томе да искључе православље из регистра националних религија Белорусије, иако отприлике 80% Белоруса сматра себе православцима.

Кључне речи: Белорусија, неопоганство, “Друва”, национализам, шовинизам, религије-аутсајдери, идеологија, негирање православља.

Овај рад је примљен 18. новембра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 17. децембра 2013. године.

*Pavel Moraru**

**ИНФОРМАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
РУМЫНСКИХ СПЕЦСЛУЖБ НА
ЮГОСЛАВСКОЙ ГРАНИЦЫ
В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Summary

In the inter-war period, Romania set up a powerful information and counter-information center, with which took part in World War II. The main organs belonged to the Army, represented by the Intelligence Service of the Romanian Army, led by Mihail Moruzov and the II-nd Information Division of the Chief of the General Staff of the Romanian Army.

In the II-nd division, suborders were information offices no. 2 and military statistical offices from the cities and the information centers, which were located on the border of Romania.

On the Romania and USSR border was the Information Centre A, with headquarters in Chernovtsy and Information Centre B with headquarters in Chishinau. The Romania's entry into the war against the USSR (June 22, 1941) moved the Information Center B and the Information Center H to the front. Center H was created as a mobile echelon of operations army. Its duty was to gather information necessary for planning the military operations. The Information Centre B retreated in May 1943 to Tiraspol after it had carried on counter-information missions in Crimea and Taman.

 * „Lucian Blaga” University in Sibiu, Faculty of Social Sciences, Department of International Relations, Political Sciences and Security Studies

On the southern front, the Chief of the General Staff had such information centers in Tulcea and Constanta and also the Information Centre no. 2 Silistra, the Information Center no. 3 Bazargic, the Information sub-center no. 1 Turtucaia, the Information sub-center no. 2 Balcic, the Information sub-center no. 3 Cernavoda and the Information sub-center no. 4 Medgidia.

In south of Moldova operated the Information sub-center no. 21 Galati, led by Major C. Teodorescu.

The Romanian-Serbian border (with headquarters in Timiș-Torontal district, the nowadays Timișoara district) operated the Intelligence Center E, led by lieutenant colonel Eftimie Căpușă. He had several sub-centers in its structure, responsible for some border areas, having information and counter-information missions.

After the capitulation of Romania on 23 august 1944, the information centers were moved from the Eastern border to the Western Front in the struggle with Germany and her allies. Many officials who belonged to these centers had been suppressed by the communist authorities from Romania for the participation in war with the German Army.

Key words: Romania, Yugoslavia, military intelligence, World War II.

В межвоенном периоде, в Румынии был создан сильный разведывательный и контрразведывательный аппарат, в который входили ряд спецслужб, действовавшие и в годы Второй Мировой войне. Главные информативные органы принадлежали Румынской армии в составе: *Информативная Секретная Служба Румынской армии*¹ во главе с Михаилом Морозовым² и *Вторая Секция Информаций* Генерального Штаба Румынской армии.

1 О деятельности Информативной Секретной Службы Румынской армии, см.: Cristian Troncotă, Mihail Moruzov și Serviciul Secret de informații al Armatei Române. Studii și documente. Cuvânt înainte de Florin Constantiniu. Editura Institutului Național de Informații, București, 1996; Pavel Moraru, *Serviciile secrete și Basarabia (1918-1991). Dicționar*. Editura Militară, București, 2008; http://www.moraru.narod.ru/ss/ssr/SSIAR_.htm

2 Биография и деятельность Михаила Морозова, см: Pavel Moraru, *Serviciile secrete și Basarabia (1918-1991). Dicționar*. Editura Militară, București, 2008; <http://>

В подчинении *Второй Секции Информаций* находились *вторые информативные отделения* военных частей, *статистические военные отделения*, находившиеся во всех важных городских центрах и *информативные центры* (в составе которых входили подцентры), которые действовали на границах Румынии.

На румыно-советском участке границы находился *Информативный Центр «А»*, с центром в Черновцах и *Информативный Центр «Б»*, с центром, в Кишинёве.

В связи с началом военных действий против СССР (22 июня 1941 года, цель Румынии была освобождение Бессарабии и Северной Буковины из-под советской оккупации), *Информативный Центр «Б»* был выдвинут на линию румыно-советского фронта, вместе с *Информативным Центром «Х»*, созданным 18 июля 1941 года, как мобильный эшелон румынских войск по сбору разведданных на фронте, необходимых для планирования военных операций. После проведения многочисленных разведывательных и контрразведывательных операциях на Украине, в Крыме и на Таманском полуострове, *Информативный Центр «Б»* был отозван с фронта в мае 1943 года и действовал в Транснистрии, центром в Тирасполе.³

На южной границы Румынии, Генеральный Штаб Румынской армии имел информативные центры в Тулче и Констанце,⁴ а также *Информативный Центр Nr. 2 Силистра*, *Информативный Центр Nr. 3 Базарджик*, *Информативный Подцентр Nr. 1 Туртукая*, *Информативный Подцентр Nr. 2 Бальчик*, *Информативный Подцентр Nr. 3 Чернаводэ*, *Информативный Подцентр Nr. 4 Меджидия*.⁵ На юге Молда-

www.morarup.narod.ru/Biog/Moruzov.mht

- 3 Подробнее о деятельности *Информативных Центров «А», «Б» и «Х»*, см.: Pavel Moraru, *Informații militare pe frontul de est*. Editura Militară, București, 2005; Там же, *Armata lui Stalin văzută de români*. Editura Militară, București, 2006; Там же, *Serviciile secrete și Basarabia (1918-1991)*. Dicționar. Editura Militară, București, 2008; Там же, *Momente din activitatea serviciilor secrete ale armatei române pe frontul din răsărit. Istorie în documente. 1941-1944*. Colecția „Documente”. Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române, București, 2009; http://www.morarup.narod.ru/ss/ssr/Centre_inf.htm
- 4 Национальный Архив Республики Молдова, Кишинёв (Н.А.Р.М.), Фонд 2042, инв. 2, дело 15, лист 538.
- 5 Marian Cojoc, Mariana Cojoc, *Propagandă, contrapropagandă și interesele străine la Dunăre și Marea Neagră (1919-1939)*. Документ № 38, <http://ebooks.unibuc.ro>

вии действовал *Информативный Подцентр Nr. 21 Галац*, во главе которого был майор К. Теодореску.⁶

На румыно-югославской границы, в уезде Тимиш-Торонтал действовал *Информативный Центр «Е»*, во главе с подполковником Ефтимие Кэпушэ.

Центр «Е» имел в своём составе несколько подцентров (каждый имел свой порядковый номер; например, *Информативный Подцентр Nr. 12*, под руководством майора Маниу).

В мае месяце 1943 года, *Вторая Секция Информаций* Генерального Штаба Румынской армии, приказами № 535. 385 от 13 апреля 1943 года и № 535. 637 от 14 мая 1943 года, был создан в Оршове, уезд Мехединц, *Информативный Подцентр Nr. 13*, подчинённый *Центру «Е»*, во главе которого уже был майор Виктор Джорджеску. Мобилизационный орган подцентра был Бухарестский Пограничный Охранный Полк № 1.

Задачи ново созданного подцентра были: внешняя разведка на Юге Дуная, на югославской территории, и контрразведка на Дунае, на участке Базиаш – Турну Северин, с повышенной бдительностью в зоне скальных порог и на южном направлении.

Разведывательная деятельность в Сербии должна была, в первую очередь, покрыть зону Дуная, от местечка Базиаш до реки Тимок, и в глубине сербской территории, до линии Краагуевац – Чуприя – Заечар. Во вторых, сбор информации должен был производиться на всей сербской территории от юга Дуная и в Сербском Банате.

В задачи подцентра входило сбор информации: о деятельности партизанских формирований на всей югославской территории и в первую очередь, в прилегающих зонах от Дуная (с целью пресечения актов саботажа и терроризма в зоне скальных порог); о выброске парашютистов и вооружения для югославских партизан; о полётах вражеской авиации в зоне скальных порог; всех передвижениях немецких и болгарских войск на территории Сербии; о транспортировке военных материалов по Дунаю и на суше на Балканах, с уточнением места пребывания (в первую очередь военные

ro/istorie/cojoc/1.html#38.

6 Н. А. Р. М.), Фонд 2042, инв. 2, дело 9, лист 41.

транспорты для Болгарской армии); об отношении населения Сербии к террористической партизанской деятельности и к немецко-болгарским оккупационным войскам; об отношении властей к румынам Сербии (и в первую очередь, находящиеся в Тимок и Сербском Банате).

В зону покрытия *Подцентра Nr. 13* входили и берега Дуная, между Тител и Братиславой (включая территорию Венгрии, находившееся на этом участке). На этой территории, агенты подцентра должны были собирать данные: о структуре, вооружении и дислокации венгерского военного флота; о дислокации венгерских военных частей в Бачка и на участке Тител – Братислава (их структура, снаряжения, участие в военных операциях); об экономическом состоянии в Венгрии; о направлениях внешней и внутренней политике; об отношении властей к румынам Венгрии.

Контрразведывательная деятельность должна была охватить всю территорию уезда Северин, на юг до Карансеша (включительно), южную часть от линии Саска Монтанэ – Бозовичь и весь уезд Мехединць. Она была направлена на выявление (с помощью дунайских моряков) британских и венгерских шпионов, пресечение деятельности сербских партизан на Дунае, на выявление разного рода мероприятий которые могли бы способствовать акты саботажа и терроризма; прослеживание деятельности немецкого и венгерского меньшинства Румынии, легионеров, коммунистов, настроения населения и военных; пресечение нелегального перехода границы.

До создания *Подцентра Nr. 13* эту зону деятельности покрывал *Подцентр Nr. 12*, так что, новому подцентру предстояло организовать собственную агентурную сеть по Сербии и Венгрии. Но, для начала, *Подцентр Nr. 13* должен был работать с агентами *Подцентра Nr. 12*, в разведывательных и контрразведывательных целях, а также для вербовки агентов и резидентов нового подцентра, для работы за границей. Со временем должен был взят на службу (с выплатой жалования) постоянный вербовщик. Также, должна была быть сформирована сеть добровольных осведомителей и информаторов, для работы на румынской территории и на границе. Задачей этой сети должна была быть сбор информации об интересующих проблемах подцентра в регионе. Руководство

подцентра должно было держать постоянный контакт с этими информаторами, брать на себя их расходы, периодически давать им разные подарки, благоприятствовать и докладывать о самых лучших, для того чтобы и Генеральный Штаб благодарил их материально и денежно.

Подцентр должен был быть готовым работать, когда будет необходимость, напрямую с *Второй Секцией Информаций* Генерального Штаба Румынской армии. Связь с *Информативным Центром «Е»* предстояло держать через телефон, «как можно больше курьеров» и шифрованные телеграммы.⁷

Эти инструкции, данные *Информативным Центром «Е»*, об организации и функционирование *Подцентра № 13*, были высоко оценены руководством *Второй Секцией Информаций*: „Поздравляю подполковника Кэпушэ за эти инструкции, которых считаю соответствующих со всех точек зрения, за инициирование и затем, хорошую деятельность информативного подцентра. Данные инструкции могут быть примером и для других органов. Для этого, прислать копии всем информативным органам, чтобы использовали идеи из этих инструкций и пополнить собственные инструкции”.⁸

В ноябре 1943 года, *Вторая Секция Информаций* сообщила своим нижестоящим органам о обстановке в Банате и Югославии, на основе донесений *Информативного Центра «Е»*. В документе говорилось что, члены двух террористических югославских организаций, перешли нелегально границу в Банат. Одна из этих организаций имела коммунистическую направленность, а вторая – националистическую. На основе этих данных, румынские правоохранительные органы, арестовали несколько членов коммунистической вышеупомянутой организации. Все они были сербской национальности и имели югославское гражданство. У них было обнаружено оружие и листовки с коммунистическим содержанием. Одна из листовок имела подпись Иосипа Броза, с конспиративным псевдонимом «Тито». Как сообщали румынские разведорганы, он был „надёжным человеком для Советов и руководителем коммунистических и террористических организаций на Балканах”. Арестованные в момент

7 Там же, дело 34, листы 34-43.

8 Там же, дело 21, лист 91

пересечения границы, члены коммунистической сербской организации, имели задачу организовать среди сербов румынского Баната, коммунистические ячейки, которые бы действовали по указаниям из Югославии.

Главнейшая группа членов националистической организации, задержанная румынскими правоохранительными органами, была во главе с капитаном Брыковичь. Их задачей была организация саботажа и сбора информации о настроениях населения Румынии (которых отправляли в Лондон) и антинацистская пропаганда. Снаряжение этих групп было очень хорошим: современное оружие и много боеприпасов, пропагандистская литература, радиостанции, взрывчатое вещество, денежные средства (леи, доллары, фунты стерлинги). Их действия согласовывались с британской разведкой: среди агентов выявленных румынскими спецслужбами были майор Томас и лейтенант Никола (родившейся в Бессарабии).

На основе этих информации, румынские власти ожидали усиление про-британской пропаганды в Румынии и возрастание числа актов саботажа.⁹

Один из приёмов румынских спецслужб в регионе (изложенный в приказе Генерального Штаба Румынской армии от 10 ноября 1943 года), для пресечения шпионажа, вражеской пропаганды, терроризма и предательства со стороны румынских граждан нерумынской национальности, был использование „предупредительных анонимных писем, для румынских граждан которые на пути согрешить, умышленно или неумышленно, против наших государственных интересах и наблюдать за их результатом”.¹⁰

Информативные центры, находившиеся на западной границе Румынии, должны были собирать данные о режиме румынских (политических) заключённых из венгерских тюрьмах, а также о режиме венгерских (политических) заключённых из румынских тюрьмах. Собранные информации должны были быть предельно точными, „поскольку, на основе принятых данных, Генеральный Штаб предпримет репрессивные меры (по отношению венгерских заключён-

9 Там же, лист 116-116.

10 Там же, лист 115.

ных – Р. М.) более сильные, по сравнению тех предпринятые венграми (по отношению румынских заключённых – Р. М.). В случае обмена с Венгрией заключёнными, каждый сданный или принятый заключённый, должен был пройти через допрос.¹¹

20 января 1944 года, Генеральный Штаб Румынской армии сообщил своим нижестоящим органам, о некоторых проблемах в деятельности своих разведорганов, спровоцированные гражданскими или военными властями, из-за несоблюдения приказов, желания присвоить все заслуги, из-за халатности в работе. В связи с этим, был приведён следующий пример: в ноябре месяце 1943 года, с советской подводной лодке, высадилась на румынский берег Чёрного моря, группа советских агентов. Они были разоблачены, а информация о их поимке распространилось молниеносно. Все власти находившиеся там, имевшие или нет на то полномочия, сообщили об этом вышестоящим органам. Генеральный Штаб узнал об этом сразу же, посредством около 50-ти донесении от гражданских или военных органов, а информативные центры Генерального Штаба находившиеся там, в Тулче и Констанце, были проигнорированы этими органами.

Для пресечения в дальнейшем таких ситуаций, которые могли бы скомпрометировать интересы безопасности, Генеральный Штаб Румынской армии приказал:

1. все дела по шпионажу, предательству, терроризму и саботажу раскрытые на территории Румынии любыми органами – гражданскими или военными – должны быть сообщены самому близкому разведоргану Генерального Штаба, для скорейшего расследования или ареста;

2. гражданские или военные власти могут произвести аресты лиц обвинённых в выше указанной деятельности, только в случае если они могли скрыться, но без проведения расследования;

3. если лицо находившиеся в расследование за разного рода нарушений подозревается в шпионаже, предательстве, терроризме или саботаже, оно должно быть сразу же передано для расследования разведоргану Генерального Штаба;

11 Там же.

4. при разоблачении шпионов, террористов или агентов саботажа, компетентные органы (полиции, жандармерии, и др.), должны предпринять меры по их задержанию или ликвидации, доложив об этом в срочном порядке разведоргану Генерального Штаба;

5. наряду с выше указанными категориями, разведорганам Генерального Штаба должны быть переданы все те, кто незаконно перешли государственную границу, незаконные беженцы, дезертиры иностранных армий, румынские дезертиры возвращённые на Родину; также разведорганам должны быть переданы все доносы или информации полученные гражданскими или военными властями о подозрительных лицах, предателях, шпионах, террористах или агентах саботажа;

6. все органы, гражданские или военные (полиция, жандармерия, органы администрации, военные командования), должны строго сохранять секреты в связи с делами по шпионажу, предательстве, терроризму, саботажу и не расследовать их если нет просьб о содействии со стороны разведорганов Генерального Штаба.¹²

После капитуляции Румынии 23 августа 1944 года, информативные центры находившиеся на границе с СССР, были мобилизованы на Западный фронт, на войну против Германии и её союзников, а часть их работников было репрессировано новыми просоветскими властями Румынии, из-за деятельности на антисоветском фронте.

12 Там же, дело 15, лист 538-538.

Pavel Moraru

ОБАВЕШТАЈНЕ АКТИВНОСТИ РУМУНСКЕ
ТАЈНЕ СЛУЖБЕ НА ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ
ГРАНИЦИ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ
РАТА

Резиме

У међуратном периоду Румунија је успоставила моћну обавештајну и контраобавештајну службу које су деловале у Другом светском рату. Главни војни органи били су Обавештајна служба румунске армије предвођена Михаилом Морозовим и Друго обавештајно одељење начелника генералштаба румунске војске. .

У оквиру Друге дивизије одреде су чиниле обавештајне јединице бр. 2 и војне статистичке канцеларије из градова и обавештајних центара, који су се налазили на румунској граници. .

На граници Румуније и СССР-а налазио се Обавештајни центар А са седиштем у Чернивцима и Обавештајни центар Б са седиштем у Кишињеву. Улазак Румуније у рат против СССР-а (22. јун 1941) преселио је Обавештајни центар Б и Обавештајни центар Х на фронт. Центар Х основан је као покретни ешалон војске. Његов задатак био је да прикупи информације неопходне за планирање војних операција. Обавештајни центар Б повучен је маја 1943. у Тираспољ након што је извршио контраобавештајне мисије у Криму и Таману. .

На јужном фронту начелник генералштаба управљао је обавештајним центрима у Тулчеји и Констанци, затим центром бр. 2 Силистра, центром бр. 3 Базарђик, обавештајним пододељењем бр. 1 Тутрукаја, бр. 2 Балћик, бр. 3 Чернавода, као и бр. 4 Медђидија. .

На југу Молдавије деловало је Обавештајно пододељење бр. 21 Галати, које је предводио мајор Ц. Теодореску.

У зони румунско-српске границе (са седиштем у Тамиш - То-

ронталском округу, данашњем темишварском) деловао је Обавештајни центар Е, на челу са потпуковником Ефтимом Капушом. Центар је имао неколико пододељења у својој структури, која су била надлежна за одређена погранична подручја, вршећи обавештајне и контраобавештајне мисије.

После капитулације Румуније 23. августа 1944. обавештајне службе су пресељене са источне границе на западни фронт, где се одвијала борба са Немачком и њеним савезницима. Многи чиновници који су припадали овим службама били су прогоњени од стране комунистичких власти у Румунији због учешћа у рату на страни немачке војске

Кључне речи: Румунија, Југославија, војна обавештајна служба, Други светски рат.

*Миленко Бодин**

СТРАТЕШКИ МЕНАЦМЕНТ НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА - БУГАРСКА И СРБИЈА

Сажетак

У тексту се разматра стратегија остваривања националних интереса Бугарске и Србије у призми прокламованих вредности и циљева у стратешким документима држава с једне стране, и стварног деловања „на терену“ с друге стране. Различитост ситуација у којој делују две суседне земље упућује на закључак о потреби развијања стратешког менаџмента који би се у случају Србије морао да руководи критеријумима обнове националног идентитета, националног интегритета и суверенитета у препознавању и остваривању националних интереса.

Кључне речи: Национални интереси, стратегија, држава, менаџмент, регион.

Увод

Како се исказују а како спроводе национални интерес, данас, када је национална држава као категорија схваћена као скоро архаична категорија?

Државе ипак имају легитимне интересе и исказују их путем јавних опредељења у унутрашњој и спољној политици и поводом тога издају најважнија доктринарна опредељења

 * Доцент, Факултет безбедности, Београд

од којих је можда најважнији онај посвећен „стратегији националне безбедности“.

Покушаћемо да укажемо како се својства националних интереса артикулишу или спроводе на „леђима“ државних интереса за безбедношћу. То подразумева и нарочити, непроглашени стратешки менаџмент стварних политичких и националних циљева.

Стратешки менаџмент можемо разумети као организовано деловање са циљем остваривања виталних и дугорочних циљева субјекта деловања а то су пре свега опстанак и развој (перспектива), као и постизање трајне конкурентске способности. У том смислу стратешки менаџмент нација (националног ентитета чија је кровна организација по претпоставци националних интереса оличена у – *држави*) представља планско деловање на остваривању најважнијих националних интереса на основу *дефинисаног концепта* интереса и вредности, *процена* фактора реализације у стварним условима, *ресурса* за деловање као и *критеријума* за остваривање циљева односно евалуацију учињеног.

Национални интереси и стратегија државе

Нација прати логику ентитетске структуре у погледу разликовања темељних интереса и изведених интереса. У том смислу прати и својства ентитетске безбедности. У том погледу би се разликовали фундаментални и прагматични интереси, као два лица једне целине унутар светско историјског пресека у времену и простору бивања.

Национални интерес, дакле, није ствар произвољног тумачења у различитим ситуацијама, већ се он различито обликује и надограђује у зависности од потреба. С тим у вези је и питање како се национални интерес односи према другим интересима и како се обликује унутар сопственог поља интересовања.¹

Унутар фундаменталних својстава мира, слободе и развоја може доћи до конфликта интереса за развојем уопште (одлучивање према спољашњим утицајима развоја) и инте-

1 О проблему субјективног и објективног аспекта националног интереса видети више у Симић Р. Драган, *Наука о безбедности*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 29-33.

реса за слободом (самостално одлучивање о путевима развоја).

Тако је Бугарска релативно брзо преломила када је реч о својој „развојној шанси“ и удаливши се од једног блока приступила другом али произашлим из аргумента о евроатлантским интеграцијама као брзом начину изласка из затечене беде народа и државе.

Србија је увек била на „правој страни“ за разлику од источног суседа али се то није видело на животној равни јер су „праве одлуке“ плаћене оном ужасавајућом ценом због које се и доносе стратешка документа о националној безбедности. Ради њихове превенције.

Прагматична својства указују на динамички положај нација у окружењу као и однос њене унутрашње и спољашње моћи може да одлучи о томе шта је у датој ситуацији национални интерес.

Сагледавање „укупног“ националног интереса на пример, може да покаже да је (привремено) жртвовање дела слободе на рачун прилагођавања процесима привредног развоја које намеће ближе или шире окружење залога обезбеђивања артикулације сопственог начина живота у новонасталим околностима.

Слично важи и за сагледавање интереса мира и слободе, или мира и развоја. Тако се, рецимо, прагматички регулише интерес за миром у друштву или према споља, у зависности да ли се може сматрати да је слобода нације остварена или је угрожена, па се мора бранити средствима који угрожавају мир према споља и унутра.

Национални интереси су променљиви као и сви остали интереси. Променљивост интереса уопште основа је за подразумевање „неухватљивости“ националног интереса. Међутим, променљивост не води нужно у произвољна тумачења, већ и национални интереси подлежу одређеној законмерности промена као и неки други интереси.

Јавни интерес за општим условима или стандардима живота људи доводи се у везу са националним интересом. Из тога може да произађе да се национални интерес неkritички поклапа са осталим облицима јавног интереса као што је очување јавног поретка или „борба против организованог криминала“. То су примери неспецифичног националног ин-

тереса који свакако јесу у пољу интереса нације, али не и они примарни, на које се мисли као *фундирајуће националне интересе*, из којих могу претходни уопште да се изведу.

Али и ту лежи могућност за стратегију остваривања националних интереса посредством интерпретрације јавног или државног интереса за безбедношћу.

Бугарски менаџмент националних интереса

У *Концепцији о националној безбедности*,² се констатује да је у свету “смањена опасност од глобалног нуклеарног рата, да јачају тенденције о мирном решењу међудржавних конфликта, побољшавају се механизми Савета безбедности УН за управљање кризама и знатно је смањена опасност од непосредне војне агресије против Бугарске.

У Војној стратегији, прихваћеној од стране бугарског Генералштаба 2002. године, приликом дефинисања стратегијског окружења Бугарске, истиче се да „у међународним односима доминирају позитивне тенденције, да се развија поверење и сарадња, шире се и продубљују процеси европске и евроатлантске интеграције, јача мир и безбедност, расту могућности за управљање кризама и одвраћање од конфликта“. У том контексту се констатује да је „степен опасности од светског сукоба низак и не представља опасност по светски мир“. Међутим, овакве позитивне тенденције на глобалном нивоу, су контрапродуктивно деловале на стабилност појединих региона и држава. Појавили су се, до сада, нетрадиционални ризици и претње које угрожавају стабилност и безбедност држава и региона: међународни тероризам и организовани криминал, етничке и религиозне супротности, нелегална трговина оружјем и технологијама за њихову производњу, избеглички и емиграциони проблеми, трговина људима и дрогом, еколошке претње и слично.

Када су у питању опасности које прете бугарској националној безбедности, из региона западног Балкана у Војној доктрини се наводи да је то даља нестабилност ситуације у БиХ, Косову и Метохији и Републици Македонији. Конкре-

2 Савић Андреја и др. , *Безбедност света - од тајности до јавности*, Институт безбедности, Београд 2002, стр. 396 и даље) у књизи се овај документ означава као „Стратегија националне безбедности Републике Бугарске“.

тизујући ризике и претње по националну безбедност, Војном доктрином (стр. 5) дефинишу се и њихови појавни облици: политичка, економска и војна нестабилност у земљама региона Југоисточне Европе; етничке и религиозне противречности у неким деловима Западног Балкана; нерешена територијална и гранична питања међу државама региона; специфични ризици и нетрадиционални изазови безбедности као: међународни организовани криминал, међународни тероризам, трговина дрогом, оружјем и људима, еколошки и национални проблеми.

На основу овако дефинисаних ризика и претњи, Концепцијом о националној безбедности дефинисани су и принципи националне безбедности: национална безбедност се заснива на строгом придржавању одредби Устава Републике Бугарске, закона донетих у парламенту Бугарске и ратификованим међународним споразумима и конвенцијама; Бугарска нема територијалних претензија према ни једној земљи у региону али и не признаје њихове претензије према својој територији; Бугарска не изграђује своју безбедност на рачун других држава и друштва; политика Бугарске се заснива на лојалности у обостраним интересима и односима са другим државама и међународним савезима; Бугарска се залаже за јачање безбедности Балкана али је против балканских војних и политичких савеза.

Полазећи од изложених објашњења у бугарским документима, национална безбедност те земље би се могла дефинисати као „свеукупност политичких, економских, војних, социјалних, правних, еколошких и других фактора и услова, који гарантују територијални интегритет државе, стабилност друштва и права грађана“.³

Из стратешког документа о националној безбедности Бугарске али и њеног спровођења у пракси виде се неке важне одлике.

Прво, уобичајено мешање концепција националне и државне безбедности, где се под назив национална безбедност укључују и специфичне и неспецифичне (опште) претње по безбедност, како националних интереса за безбедношћу тако

3 Б. Asenov - P. Kiprov, *Teorija na kontrarazuznavaneto*, Trud, Sofija 2000, стр. 15.

и интереса за безбедношћу државе. То је могуће објаснити на два начина.

Пре свега ради се о слеђењу англосаксонске матрице тумачења националне безбедности где је она протумачена као идентична државној безбедности па онда сви послови који потпадају под интерес безбедности као јавног интереса за безбедношћу друштва јесу уједно и интерес државне безбедности.

Друго национална безбедност се прећутно схвата као интегрална безбедност (концепт у квантитативном смислу обухвата свеукупност проблема безбедности у просторном и функционалном смислу).

Било да се ради о првом или другом објашњењу оваква концепција погодује мимикријском деловању у покушају остваривања (не)декларисане националне безбедности.

Стратешки документ онда подразумева стратешки менаџмент остваривања националне безбедности у коме је он само један инструмент стварања услова за стварно и (могуће) другачије од декларисаног остваривања циљева интереса националне безбедности.

Бугарска осмишљава менаџмент националних интереса ослањањем на прокламативне вредности из своје стратегије националне безбедности која ставља у први план устав Републике Бугарске утемељен на „европским вредностима“. А то значи на заштити људских права као и на изведеним правима својих грађана које и држава Бугарска легитимно треба да заштити.

Тако је Бугарска учинила читав низ државних потеза у правцу стварања „атмосфере“ тј. услова да се у региону и Европи прихвати да се њен државни интерес протеже изван државних граница, односно на делове Републике Србије и БЈР Македоније.

Великом броју држављана Македоније понуђено је држављанство Бугарске који са бугарским пасошем могу слободно да путују и чак траже посао у Европској Унији. Такође у великом броју су дељене стипендије младим људима за студирање у Бугарској уз најдиректније могуће утицаје на њихов национални идентитет – учењем бугарског језика као матичног и бугарске историје као оне „исправне“.

Менаџмент повезивања грађанских и националних интереса посредством ангажовања државних ресурса врхуни у освајању срца обичног човека решавањем практичних питања из свакодневног живота. Тако се омогућује „свесрдна помоћ“ приликом регистрације половних возила из увоза, оних које није могуће регистровати по „лпкалним законима“.

Истовремено, Министарство „за бригу о Бугарима ван Бугарске“, на челу са најистакнутијим гласноговорником стратешког менаџмента Велике Бугарске (*Голема Бугарија*) Божидаром Димитровом⁴ нуди популарна издања књига о бугарском идентитету Македоније. То иде дотле да се стиче утисак да је на делу борба „књигом на књигу“ за историјску свест грађана у Македонији. Тако је Божидар Димитров лично одговорио на владајућу стратегију у Македонији како македонски национални идентитет потиче из времена која у ствари претходе историјским ломовима на простору Македоније у задњих хиљаду година. Реч је о настојању да се садашња Македонија повеже са оном античком па се у ту сврху у сваком граду у Македонији диже споменик Александру Македонском. Бугарски „коментар“ стао је у књигу карактеристичног наслова *И Александар Македонски беше Булгарин*.

Свеукупна културна и историјска идентификација у јавном животу Бугарске преточена је у публикације које делују по европски нејаком простору где Бугарска види могућност продора на крилима евроатланске залеђине.

Неоспорно, стратешки менаџмент националних интереса Бугарске има и мерљиве учинке. Рачуна се да је око 100 000 грађана Македоније добило држављанство републике Бугарске.

Према Србији менаџмент стратешког деловања усмерен је на политичко и економско деловање према просторима који су сврстани у мапе „историјске“ Бугарске. Тако се нарочито наступа у општинама јужне и источне Србије. Тамо где живе припадници бугарске националне мањине делује се више политички него економски, комбиновањем политичких аргумената о припадности Бугарској и економском назадовању у Србији. Различити облици политичког деловања на том

4 Божидар Димитров, на челу министарства за Бугаре ван Бугарске и вишегодишњи директор Бугарског национално-историјског музеја који је оличење велико-бугарских схватања како историје тако и садашњости. (прим. аутора).

подручју пропраћени су „аргументима“ за измену *Нејског уговора* којим је после Првог светског рата Бугарској одузет појас државне територије са местима Димитровград, Босилеград и Струмица (у Македонији).

Према другим општинама у Србији наступа се пре свега економски а нарочито кроз (исплативу) приватизацију српских предузећа и то од стране бугарског капитала или још чешће усмеравањем мешовитог евро-бугарског капитала у некад значајна предузећа у Србији. Неки од случајева су и *Српска фабрика стакла* у Параћину или *Здравље* у Лесковцу.

Српски менаџмент националних интереса

С друге стране Србија као да се и даље налази у дефанзиви после рушења заједничке државе Југославије и после повлачења са територија укључених у национални интерес Србије с почетка двадесетог века. Тек у новије време се артикулише стратегија националне безбедности а за разлику од Бугарске доктринарна опредељења нису за сада пропраћена „видљивим“ менаџментом националних интереса на терену њиховог практичног остваривања.

Ево шта се између осталог каже у документу под називом *Стратегија националне безбедности Републике Србије*.⁵

„Интереси Републике Србије израз су виталних вредности и потреба грађана, народа и државе и произилазе из највиших вредности које су утврђене Уставом Републике Србије.

Република Србија основним националним вредностима сматра, пре свега, независност, суверенитет и територијални интегритет, слободу, једнакост, изградњу и очување мира, владавину права, демократију, социјалну правду, људска права и слободе, националну, расну и верску равноправност и равноправност полова, неповредивост имовине и очување животне средине. Националне вредности штите се остваривањем националних интереса.

5 Као званични документ, процедурално прихваћен у врховном законодавном телу Народној скупштини Републике Србије, објављен је на сајту Министарства одбране Владе Републике Србије под истим насловом *Стратегија националне безбедности Републике Србије*. Извор – сајт Министарства одбране, www.ministarstvo.odbrane.republike.srbije.rs, 2011 год.

Национални интереси обухватају све области друштвеног живота и у сагласности су са универзалним вредностима и стремљењима демократских друштава савременог света. Заштита националних интереса је општи циљ и смисао постојања и функционисања система националне безбедности.

Својом спољном политиком, унапређивањем сарадње са суседима и изградњом заједничких капацитета и механизма за решавање противречности, спорова и свих врста изазова, ризика и претњи на регионалном и глобалном плану, Република Србија доприноси *стварању мирног, стабилног и сигурног безбедносног окружења*.

Република Србија се залаже за *очување и развој међународног поретка*, утемељеног на принципима правде, поштовања међународног права и политичке и државне равноправности. Као одговорна чланица међународне заједнице, Република Србија поштује међународно право, Повељу УН, Хелсиншки завршни акт и преузете обавезе и залаже се за мирно решавање спорова између народа и држава.

Интерес Републике Србије јесте да стално одржава и учвршћује везе Срба који живе и раде у иностранству са митичном државом, унапређује културне, економске и друге облике сарадње са њима и подржава очување њиховог националног и културног идентитета.

Својим националним интересима Република Србија дефинише основне претпоставке за заштиту сопствених националних вредности уз уважавање интереса других држава у региону и свету. Њено опредељење јесте да развија и унапређује добросуседске односе, активно учествује у заштити вредности које дели с државама укљученим у процес европских интеграција, великим силама и другим државама савременог света, у складу са сопственим националним интересима. Република Србија је одлучна да употреби све расположиве капацитете и ресурсе за заштиту својих националних интереса⁶.

Отворено је питање да ли на основу реченог Србија остварује националне интересе?

6 Цитат је из одељка под насловом „Национални интереси у безбедности“ а унутар интегралног текста *Стратегија националне безбедности. Републике Србије*.

Критеријуми менаџмента националних интереса

Када се питамо да ли су национални интереси остварени, интересујемо се да ли нација живи у миру или рату, да ли је слободна или није, и да ли се развија или пропада. Зато се овде ради, заправо, о питању претпоставки за одговоре на ова питања. Без артикулације (пред)услова за тестирање „реалности“ националних интереса ми нећемо моћи да знамо да ли националног бића има уопште или не. *Нација неће знати*, ни да ли је уопште у сукобу са неким, или нечим - све док не доживи „отрежњење“ у суочавању са последицама.

Дакле, остваривање националних интереса примарно се „тестира“ на националном идентитету а онда и на њеном интегритету и суверенитету.

Национални идентитет

У Србији је још увек стање неусаглашености између прокламација у појединим документима и стварног менаџмента стратешких националних интереса.

Стављање националних вредности у негативан контекст као “извор нетолеранције”, „препрека прогресу“, као “превазиђене историјске идеје у односу на глобалне цивилизацијске токове“, само су мали исечак ставова који сведоче о центрипеталним силама релативизације националне свести. Национални идентитет који претпоставља различитост и размену у садржајној целини треба да буде анихилиран ничим ограниченим процесом уважавања и прихватања вредности из домена наднационалних структура моћи.

Србија као држава (за разлику од Бугарске) не артикулише довољно практично потезе који би очували националну свест српског живља у региону. Последица тога је стално смањивање броја оних грађана у суседним земљама који се изјашњавају као Срби. То је видљиво нарочито у Републици Хрватској и Црној Гори услед дуготрајне антисрпске кампање али и у Републици Македонији где је антисрпска политика власти мање гласна али по бугарском моделу менаџмента усмерена на практичну раван живота грађана.

Чиниоци дестабилизације националне структуре редовно су праћени ставовима који на свим нивоима утичу на уверења о стварном (ефективном) националном животу српског народа. Карактеристична је афирмација интереса приватно-грађанских, класно-социјалних или уопштено-цивилизацијских, на рачун националних интереса.

Тако се указује на негативне или фактички искривљене особине националне историје, на предности па и супериорност других националних култура или „цивилизацијских резултата“ група народа на које се треба угледати. Појединачни и друштвени ставови се претачу и у ставове политичких организација које са аспекта усмеравања моћи додатно ојачавају утицај таквих ставова. Такво деловање на свест становништва може имати краткорочне и дугорочне циљеве и потпада под различите форме специјалног рата.⁷

Национални интегритет

Остваривање националних интереса развојем националног идентитета основ је и за развој националног интегритета и суверенитета.

Интегритет као критеријум остваривања интереса пре свега значи деловање усмерено ка очувању или обнови целovitости националног ентитета у свету, односно у грађењу институционалних веза које као целина омогућују реализацију националног интереса.

Отаџбинска свест је од кључног значаја за остваривање националног интегритета. Она је, како легитимациони основ било које државе која носи национално препознатљиво име, тако и фактор интегрисања људи на матичним националним просторима, али и оних у расејању.

Стратешки менаџмент националних интереса зато треба сагледати са аспекта угрожавања отаџбинског интегритета. Угрожавање интегритета се може схватити као деловање ка стварању услова за измену карактера делова државног али и националног простора различитим насилним формама.

7 О облицима специјалног рата кроз субверзивно деловање непријатељских тајних служби видети више у: Савић Андрија, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр. 123-170.

Ту спадају најтеже, као што су геноцид, етничко чишћење и они мање видљиви који на дуже стазе треба да доведу до измене националне структуре, као што су разне форме притисака на исељавање, уништавање националних обележја који историјски и културно дефинишу простор у прилог одређене националне заједнице.

Одбрана од оваквих облика угрожавања захтева целовито деловање које потврђује национални интегритет као критеријум националне безбедности. По том критеријуму Србија се не може похвалити ни резултатима повратка протераних Срба у наше време а камоли обновом интегритета из примарног колапса I и II светског рата.

Национални суверенитет

Када је реч о националном суверенитету, он се такође профилише као критеријум стратешког менаџмента националних интереса на свим нивоима јер се односи на остваривање тих интереса оличених у вредностима као што су неометани живот и развој у миру, слобода и независност. Суверенитет се исувише стандардно описује као аспект безбедности државе према спољњем свету, или као степен спровођења и функционисања власти унутар државне територије.⁸

Национални суверенитет се заснива на делегирању национално опредељеног суверенитета појединаца и друштвених институција у државну власт која штити националне вредности на својој територији и заступа их изван својих граница. Уколико то државна власт не чини, државни суверенитет се не преклапа са националним суверенитетом.

Да ли је држава Србија присутна у животу грађана српске националности у региону?

Бриселски споразум предвиђа Заједницу српских општина на Косову и Метохији, у Босни и Херцеговини постоје специјалне паралелне везе са Републиком Српском и то је све. Подсећам да је БЈР Македонија била у саставу државе Србије до другог светског рата а да се становништво у великом проценту изјашњавало као српско. На тлу Македоније

8 О комплексној природи појма суверенитет у контексту промена у међународним односима видети: Чарлс Шлајхер, *Суверенитет, у Међународни односи. Практикум*, ФЦО, Београд, 2003, стр13-23.

одиграле су се све најзначајније битке српске војске у ослободилачким ратовима – Куманово 1912; Брегалница 1913; Кајмакчалан 1918.

Србија има дакле основа да буде присутна у отаџбинској свести тамошњег народа али и да остварује стратешки менаџмент у правцу ентитетског повезивања народа и државе.

Закључак

Питање стратешког менаџмента националних интереса зависно је од укрштања општег и посебног одређења политичког поретка - државе. Ради се о успостављању “равнотеже” између хоризанталне, *општедржавне* компоненте суверенитета и његове вертикалне, *отаџбинске* компоненте.

Са становишта те испреплетаности национални интереси се не могу реализовати помоћу државе уколико се суверена власт не заснива на уставу и законима који не артикулишу основне националне вредности.

Историјско искуство Србије док је била у саставу СФРЈ сведочи до каквих последица по националне интересе таква државна пракса може да доведе.

Уколико устав не афирмише отаџбински карактер државе, а закони права матичног народа државе, улога и карактер државе са становишта националне интереса остају дубиозни, јер функција државних органа и употреба државног апарата подлежу различитим политичким па и идеолошким интерпретацијама.

То је видљиво у догађајима који угрожавају националне вредности, било спремности да се оне бране у рату, било тиме да се бране и изграђују у релативном миру кроз формирање релевантних установа. А те установе и њихове организационе јединице треба да буду у функцији стратешког менаџмента а не тек доктринарних опредељења што нас учи и модел понашања Бугарске насупрот Србији.

Литература

- Симић Р. Драган, *Наука о безбедности*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 29-33.
- Савић Андрија, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000.
- Савић Андрија и др. *Безбедност света - од тајности до јавности*, Институт безбедности, Београд 2002, (овај документ се означава као „Стратегија националне безбедности“).
- В. Asenov - Р. Kiprov, *Teorija na kontrarazuznavaneto*, Trud, Sofija 2000.
- Шлајхер Чарлс, *Суверенитет, у Међународни односи* (Практикум), ФЦО, Београд, 2003.
- Ковач М. , *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, Свет књиге, Београд, 2003.
- Ansoff H. L. : *Strategic Management*, The Macmillan Press, London, 1984.
- Република Србија, Министарство одбране, „Стратегија националне безбедности Републике Србије“, приступачно на сајту www.ministarstvo.odbrane.republike.srbije.rs

Milenko Bodin

*THE STRATEGIC MANAGEMENT OF
NATIONAL INTERESTS
- BULGARIA AND SERBIA*

Resume

How to interpret the national interest in the light of general orientation of the public policy or more precisely the documents of strategic character? How do the proclaimed state interests and national interests that are always the object of interpretation overlap? In this paper the mentioned questions are studied on the cases of Serbia and Bulgaria.

The mode of action of Bulgaria in the region where also Serbia belongs testify about the particular management of state resources on the level of practical influence and that in the field of recognition of national interests. The whole series of acts and the creation of instruments for application of the strategic goals go in favour of harmonization, or more precisely in favour of instrumentalization of the state and european orientation within the strategy of national management. The effects of this behaviour is visible, even measurable, in the Former Yugoslav Republic of Macedonia, and also in the other way in some territories of Serbia.

On the other hand, it could be said that Serbia is actually in a defensive position after the disparition of former state Yugoslavia and after its withdrawal from the territories which were englobed by the serbian national interets at the beginning of the twentieth century. Only recently the strategy of national interests is articulated and unlike of Bulgaria the doctrinal orientations are not followed at the moment by "visible" management of national interests in the field of their practical realization. For establish the efficacy in the application of strategic management of the national interests of Serbia a analysis about the applicability of the national identity, national integrity and sovereignty is proposed.

Key words: national interests, strategy, state, management, region.

ПРИКАЗИ

Милош Алексић

ГЕОПОЛИТИЧКА АЛТЕРНАТИВА..... 311-317

Деспот Ковачевић

CAPITAL, COERCION,
AND POSTCOMMUNIST STATES 318-321

ПРИКАЗИ

УДК 327::911.3(4+5)(049.3)

Милош Алексић*

ГЕОПОЛИТИЧКА АЛТЕРНАТИВА

(Миломир Степић,
Геополитика
нео евроазијства –
позиција српских земаља,
Институт за политичке
студије, Београд, 2013.)

* Политиколог за међународне по-
словце, Београд

Пред читаоцима се налази књига која на ефективан и систематичан начин презентује настаanak и развој геополитичке мисли у Русији. Полазећи од анализе најранијих мислилаца, па све до савремених теоретичара, чији ставови увелико утичу на формирање руске спољне политике, разматрају се њихова виђења географске условљености спољнополитичке оријентације, стратегије и перспективе руског народа и државе. У том смислу, кључну улогу има Евроазија – специфична и јединствена целина Европе и Азије, која је јасно одређена како својим природним границама, тако и преобладавајућим телурократским карактером, насупрот периферних делова Европе и Азије који су захваћени утицајем таласократије. Из овога, даље, проистиче и цивилизацијска специфичност овог простора, и историјска улога коју би Русија, на основу ових специфичности, требало да преузме. Кроз размишљања аутора читаво време се провлачи разматрање положаја Балкана, односно Србије у овој глобалној политичкој визури, где се још једном показује посебност нашег положаја на

чвориштима преплитања сфера утицаја великих геополитичких играча.

Зачеци руске геополитичке мисли

На почетку рада Степић прави осврт на објективне условљености руског простора које су утицале на оно што он назива геополитичким парадоксом, а то је чињеница да је Русија највећа земља на Планети, али да никада није била и највећа светска сила. Он препознаје узроке попут незаштићености територије и неповољног поморског положаја, међутим срж овог проблема налази у вишеслојној руској дуалности. Природа ове дуалности је географска – подељеност на степу и шуму, континентална – простира се у Европи и Азији, етничка – амалгам словенских и централноазијских народа, и о концу религијска – мешавина православно-византијског и наслеђа ислама. Ова двојност не заобилази ни њену геополитичку оријентацију. Иако је она, историјски гледано, превасходно била телуократска, за време владавина Петра и Катарине долази до европеизације, модернизације Русије, градње стратешких лука Санкт Петербурга и Одесе, али и преоријентације ка таласократском моделу. До коначног повратка копненој геополити-

тичкој концепцији долази оснивањем СССР-а.

Три школе руске геополитике

Сами почеци теоријских разматрања ове тематике у Русији се могу класификовати у три главна правца – географску, цивилизацијску и евроазијску школу.

Полазне постулате географске школе је формулисао генерал Милјутин у 19. веку. Одређујући Велику Британију као главног супарника, а на основу геостратегијских интереса, Русија се залаже за савез са Француском и Немачком, продор у централну Азију ради приближавања Индији, ослобађање Балкана од турске стеге, и избор Ирана и Кине као логичних савезника. Место методолошког утемељивача ове школе и претече руске геополитике уопште – припада Тјаншанском. Аутор истиче његово карактеристично становиште по коме само спој континенталне и поморске моћи, телуократије и таласократије гарантује опстанак државе. Он препознаје три вида геополитичке контроле: прстенасти – пример су цивилизације Средоземља, парцијални – стратешке колонијалне базе Шпаније, Енглеске, Холандије, и трансконтинентални – попут руског. Разматрајући диспропорције руског центра и периферије, предлага померање престонице

ка географском средишту земље и оснивање нових економских и културних центара на истоку.

Као једног од два представника цивилизацијске школе Степић издваја Данилевског. Први његов битан геополитички осврт односи се на Цариград, његов значај претпоставља чак значају Санкт Петербурга. Контрола над њим би обезбедила сигурност јужним руским границама, отворила најповољнији поморски пут, и донела нови значај Русији као религијском и културном средишту. Данилевски види Цариград као престоницу новог Свесловенског савеза, у коме би своје место нашла и Србија, заједно са осталим сродним јужнословенским племенима. Други представник овог теоријског правца и истакнути панслависта је Ламански. Дефинисао је дуализам Европе – са једне стране стоји грчко-словенска, а са друге романско-германска концепција света. Евроазијски простор дели на три велике целине: Праву Европу (романско-германску), Праву Азију (старе цивилизације и неисторијски народи), и Средишњи свет (кога чине Русија, источна и југоисточна Европа).

Евроазијство – геополитички аспекти

Трећа школа, која се налази у фокусу овога рада, настаје међу „белим“ емигрантима после Октобарске револуције. Овај велики државни лом довео је до темељног преиспитивања руског идентитета, историје, врсте државног уређења и самосвести. Зачетник свеобухватне и јединствене евроазијске перцепције света био је кнез Трубецкој. Посебан акценат ставља се на две међусобно повезане негације – прошлог и туђега. Наиме прошло представља царску Русију, која је последица туђега, односно попримања западних културолошких и вредносних утицаја. Ово је довело до нестанка руске националне самосвести и до појаве њених неаутентичних облика. На основу овог отклона евроазијци креирају нову, такозвану политику *тређега пута*, и нове Евроазијске државе, која одговара њеним културним, географским и историјским посебностима. Њена главна својства по Николају Алексејеву су: *идеократија* – подразумева културно свесну елиту, спремну на жртву, која не робује дневним и променљивим интересима; *демотија* – органски приступ народној вољи кроз укупност историјског и културног јединства, где се ле-

гитимност базира на идеји, не на емпирији; *дужносна држава* – негирање либералног, индивидуалистичког концепта, где је појединац „личност“, већ потенцирање човека као органског дела целине, где он поседује дужност према држави и њеним интересима; *непартијски систем* – органско представљање, насупротив партикуларистичком, партијском; *државно-приватна привреда* – мешовити економски систем, са ограниченом приватном својином и државом у улози регулатора, планера и контролора; *евроазијска федерација* – заснована на паневроазијском национализму, са супранационалним идентитетом, уз могућност културних аутономија. Петар Савицки користи нови интердисциплинарни приступ – геософију, синтезу географских и историјских начела како би објаснио специфичност Евроазије. Балкан и Србија не припадају његовом географском одређењу Евроазије, али се налазе у проширеној зони интереса.

Одговор униполаризму

Колапс СССР-а актуелни руски лидер Владимир Путин назвао је највећом геополитичком катастрофом 20. века. Он је подразумевао и урушавање читавог система политичких и економских институција и односа и оставио је огroman идеолошки,

безбедносни и економски вакуум. Тај вакуум је почео постепено да се испуњава новим геополитичким идејама, које се могу сврстати у две групе – атлантистичке и континенталистичке.

У оквиру атлантистичке школе, како Степић правилно запажа, постоје три главне дилеме: географска – тврди се да је Русија доминантно европска, да је њен економски, културни и демографски центар у Европи, али се овде занемарује чињеница да је готово 80% државне територије у Азији; антрополошка – иако четири петине народа јесу Руси, не може се пренебрегнути и етнички и културолошки утицај азијских народа који сеже још из периода Златне хорде; цивилизацијска – тврђња да Русија припада европској цивилизацији наспрам традиционалног наслеђа Москве као трећег Рима. Трећин препознаје три претње према Русији – европску, исламску (сепаратизам и тероризам) и далекоисточну (Кина и Сибир), а потом се залаже за приближавање европској као, по њему, најкомпатибилнијој и најбезопаснијој алтернативи. Караганов и група атлантиста окупљена око Савета за спољну и одбрамбену политику (СВОП), је ишла чак тако далеко да је заговарала повезивање са Европом и по цену подређеног положаја, залажући се и за стратешко партнерство са САД. Такође, тврдили су да између НА-

ТО и Русије постоји тампон зона мањих држава те да нема никакве војне опасности, међутим експанзивна реалност НАТО их је убрзо демантовала. До заокрета у његовим размишљањима долази после светске економске кризе и рапидног успона Кине. По новом схватању доћи ће до озбиљних конфликта око прерасподеле ресурса, Европа нестаје са светске сцене као озбиљан играч, а Русија своје векторе интеграције треба да усмери на исток. У том смислу, он се залаже за оснивање треће, источне престонице.

Континенталистичка школа се ослања на традиције панславизма, и православног неовизантизма. Историјска копча између старих евроазијаца и модерног вида овог покрета, је Лав Гумиљов. Његовим највећим доприносом сматра се теорија етногенезе – односно развојног пута етноса. Овај процес има свој узлазни, стагнантни и силазни ток. Почетни подстицај настанка етноса и енергија која му даје живот и виталност дефинише појмом пасионираност. Развој етноса, по Гумиљову, условљен је и социјалним и географским категоријама. Сматра да Руси, за разлику од Европљана, и даље поседују довољне количине пасионираности.

Теоријске основе и развој неоевроазијских идеја

Геополитичар Александар Панарин, разматрајући методе спречавања успостављања проамеричке хоризонтале преко Евроазије, која би довела до тога да се Русија нађе у окружењу, предложио је стварање проруске вертикале, дуж линије Русија-Индија. Ово би омогућило контролу поморских путева на северу и југу, али би, такође, могло да постане средиште коме би могле да гравитирају остале државе Евроазије. Кључни простор за остварење овакве идеје био би централноазијски регион. Поред САД, Панарин, као потенцијалну препреку овом пројекту, види и пробуђену исламску цивилизацију.

Један од најутицајнијих евроазијаца данашњице, и особа која се сматра неформалним идеологом „Јединствене Русије“, јесте Александар Дугин. Он као кључне тачке ослонца ове идеје наводи следеће: идеократију не види само као философски и идеолошки далеки циљ, већ њену примену везује за питање опстанка Русије; руски народ је кључно упориште неоевроазијства, то је „народ мисије“ који шири свој светоназор, али без негирања националних посебности других народа; Руска

Држава је геополитички инструмент остварења мисије и Русија би морала радикално да се трансформише како би досегла овај државни облик, а то није ни национална држава, нити држава региона већ *империја* која почива на вишим циљевима. Дугин предвиђа даље интеграционе процесе. Нефункционални ЗНД требало би да прерасте у Евроазијски савез (налик ЕУ), а шири облик сарадње би био Евроазијски дом, који би обухватио и три додатна региона: православни Балкан, источну Европу, и неке азијске земље (Монголија, Иран, Индија). Залаже се за економију *трећег пута*, и успостављање евроазијске валуте, ради постизања самодовољности.

Неоевроазијством до мултиполарног поретка

Процес евроазијских интеграција и реформи за крајњи циљ има прекомпоновање светских односа, успостављање новог мултиполарног поретка и окончање хегемоније САД. У целокупном процесу Степић издваја четири фазе.

Уводна фаза подразумева констатовање глобалне реалности. Униполарни свет чини језгро (САД), као средиште моћи; потом, ту је пацифички и трансатлантски мостобран, који је после распада СССР јако проширен; појас Трећег света над којим се

остварује тачкаста контрола, и на крају Русија или „црна рупа“.

Следећа, *реактивна фаза*, подразумева стварање стратегије трансформације униполарног поретка. Она се предвиђа успостављање три вектора. Први је усмерен ка Европи, где је логично исходиште Немачка, која и по телурократској оријентацији одговара Русији, а која би постала центар окупљања у Европи. Између њих мора доћи до расподеле интересних сфера, а ради спречавања формирања санитарног кордона који би могао да их раздвоји. Други вектор је усмерен на исток. Индија иако традиционални савезник, играће секундарну улогу, а примарну је испрва Дугин додељивао Јапану, желећи да тако дефинитивно одсече САД од овог дела света. Међутим, актуелна дешавања су довела до ревидирања његових ставова и оријентације према Кини. Трећи вектор усмерен је ка исламском свету, где је очигледни савезник Иран.

Трећа фаза подразумева формирање зоналних пан-области, четворополарног система: англо-америчког пола, уз дискутабилну позицију Велике Британије, Јужне Америке и Аустралије; евроафрички; пан-евроазијски, који пресеца делове Кине; пацифичко-далекоисточни, у оквиру кога је Дугин сматрао да за лидерску позицију конкуришу и Кина и Јапан.

Четврти и финални корак представља композицију „великих простора“ као функционалних целина у оквиру четири зоне. Они могу бити различитог степена кохезије и основа интеграције, а до сад су се појављивали у два историјска облика, као цивилизације и као империје. Предвиђају се и контактне зоне које ће имати кохезиону улогу унутар хетерогених области. Такав би био пројекат Велике Источне Европе која би обухватала Балкан, а чији је кохезивни фактор словенство.

Систематично приказан развој руске геополитике, као и читав мозаик релевантних аутора представљених у овој монографији, пружа јасну слику не само о генези, већ и о могућим исходима геостратегијске оријентације Русије. Представљајући и интеграционе процесе, који из оваквих поступака произилазе, Србија може да мапира себе у овој констелацији и тиме боље сагледа алтернативне приступе сопственим интеграционим изазовима.

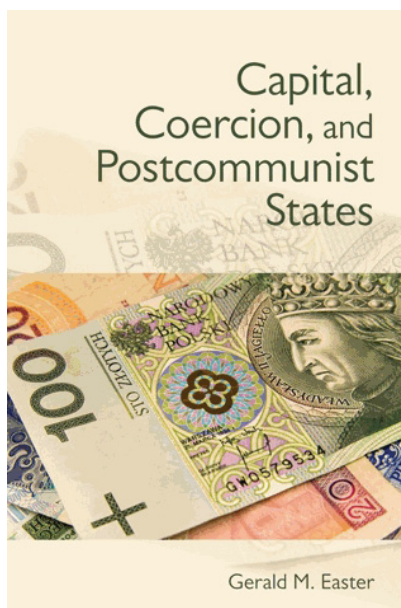
Механизми спровођења политике неоевроазијства

Векторска политика стварања нове трилатерале, остварује се у пракси изградњом гасовода и процесом енергетског умрежавања. Покушаји ометања овакве сарадње огледају се у формирању „санитарних кордона“ који би спречавали овај транзит. Русија је успешно консолидовала трговину са Немачком, док се са Кином све више развија. Иран, који је и сам извозник нафте и гаса, може да користи руске цевоводе у те сврхе. На помолу су и конкретни кораци на остварењу треће и четврте фазе, а огледају се у формирању ОДКБ-а, Царинског савеза, Евроазијског савеза и Шангајске организације за сарадњу.

UDC 338.2:321.01(438)
(470+571)(049.3)

Децном Ковачевућ

CAPITAL, COERCION, AND POSTCOMMUNIST STATES

Gerald M. Easter,
Cornel University Press,
New York, 2012.

Gerald M. Easter, doctor of Philosophy from Columbia University and professor of comparative politics at Boston College, is the author of book *Capital, Coercion, and Postcommunist States*. His research interests include the modern state, comparative political economy, and post-communist transition with a re-

gional focus on Eastern Europe. This book is one of those with the main focus on the theme of state-building in post-communist space. *Capital, Coercion, and Postcommunist States* is a history of post-communist Poland and Russia with understanding of the interactions between taxation and governance.

This book is recommended reading not just for political scientists, journalists, historians, sociologists, but also for anybody interested in the state issues. *Capital, Coercion, and Postcommunist States* is important contribution to the literature on transition, democratization and the consolidation of democracy in post-communist countries, with special emphasis on tax policy and political economy.

This topic is especially important in the former Eastern bloc countries, where "state buildings begins with the state already in possession of power resources in relation to society – the inheritance of the old regime".¹ Beginnings of this process occur in the context of absolute domination of the state and poorly developed or non-existent civil society.

The analytical framework of the book is based on realist intellectual tradition and view of state, associated with Niccolo Machiavelli and Max Weber. In the realist view, state is an actor which competes with

1 Easter M. Gerald (2012) *Capital, Coercion, and Postcommunist States*, New York, Cornel University Press, p. 2.

society over resources – capital and coercion. As pointed out by Easter, “capital is manifested in kind, cash or credits and coercion manifested in the means of violence, bureaucracy and law”. This book of Gerald Easter has the similar analytical order as a book by Charles Tilly „Coercion, Capital and European states“.

The central thesis of the book is that the post-communist countries are divided into two ideal type models: a) “contractual” and b) “predatory”. The first model, contractual state, is based on depoliticized coercion resources, that are under civilian control, placed in institutions and not personalized as in the former regime. In the contractual states capital was transformed – economic resources were transformed into private property and political power is based on institutional checks and balances. Author concludes that “contractual states are much more successful in establishing a consolidated democracy”.

The second model, predatory state, is based on means of coercion, which are still monopolized by politicians; political actors with the lack of control by civilian actors. In these circumstances, capital is still largely in the hands of the state with some private ownership, where boundaries between state and society are hardly distinguishable. Such systems are suitable for totalitarian and authoritarian rules.

Easter considers Russian Federation as an example state of the first model, and Poland as an example of the second one. In studies of post-communist countries these two examples are often used as the best indicators of different ways of the system transformation. A good example is a comparative analysis written by Davor Boban called “Semi-presidential systems of Russia and Poland”.

The book is organized into six chapters, each set up as a stage in the transformation of the system. Chapters show two ways of state-building which are closest to the ideal type models.

In the first chapter “Toward a fiscal sociology of the postcommunist state” author presents a review of literature about state building, postcommunist states, tax politics in comparative perspective and transformations of political systems. At this point, Easter represents all possible models leading to the construction of “new democracy” and the market system. It is important to note that the author emphasizes the critique of the neo-liberal approach to the problems of the Eastern Bloc.

Basic dilemma among professionals dealing with these issues is “whether the establishment of a market economy needs a strong or a weak state?”. Because this often depends on the context in which the process is taking place, the question remains unanswered.

The second chapter, as an important part of research, describes the fiscal crisis in Russia and Poland that led to the collapse of the regime. This prehistory is very important as a set of conditions affecting the new system and its capabilities. Some authors say that the character of the old regime is the most important condition for the establishment of the new regime. In this direction, Easter is explaining the nature of the fiscal crisis in mentioned countries.

Tax reform represents a crucial component in further writting of Gerald Easter in his third chapter. The main question is why some of the countries, after the regime changed, conducted the entire tax reform, while other countries have not undertaken this important step. Easter argues: "two waves of tax reform surged across Eastern Europe in the postcommunist transition. First, in the early 1990s most postcommunist states adopted macrolevel tax policy reforms modeled after the advanced capitalist states. These reforms aimed to redirect the state's fiscal focus from the point of production to consumption, from corporate to individual tax payers, from big to small entities, and from closed to open markets. Second, in the 2000s some postcommunist states...fashioning more streamlined and simplified tax systems. This second reform was intended to overcome a set of obstacles to revenue extraction that were particular to transition econo-

mies: low tax morale, weak tax administration and scarce investment capital".²

This chapter also explains the basic difference between Russian and Polish tax reforms. In fact, in Poland a "state-labor" revenue bargain was crafted between public sector workers and public welfare recipients and the ex-communist social democrats, while in Russia, a „state-elite“ revenue bargain was formed between regional and economic elites and the ruling party.

Fourth chapter is dedicated to answering the simple question "Why people pay taxes?". The motives are various and the author points conducts comparative analysis of two ideal type models: the payment of taxes based on the "legalistic consent" and the one based on "bureaucratic coercion". The first one, based on "legalistic consent", is the Polish transitional tax regime which is reflected in the revenue extraction. It was deliberately designed to protect capital from coercion. In contrast to this approach, in Russia, the tax regime is implemented on the basis of "bureaucratic coercion" which is reflected in compliance through fear rather than through consent. Easter concludes: "When a former policeman, Vladimir Putin, became president, coercion became a more credible com-

2 Easter M. Gerald (2012) *Capital, Coercion, and Postcommunist States*, New York, Cornel University Press, p. 51.

ponent of tax collection. Transitional tax regimes, in turn, directly influenced the institutional outcomes in the postcommunist transtion.”³

Building Fiscal Capacity in Postcommunist States - chapter five is a study of institutional performance. Easter compares the process of building fiscal capacity in post-communist Poland and Russia with two test cases provided by international finance to gauge fiscal capacity: a) first test came from worlwide financial run on emerging market economies in 1998 in Eastern Europe, b) second test came in 2008 when “buble burst on series of speculative Wall Street investment ventures”.

On the first test, Russia and Poland have responded differently. „Poland’s transitional economy not only avoided financial collapse but recorded modest growth. On the other hand, Russia succumbed to fiscal collapse when hit by international financial crisis.”⁴ On the second test Polish and Russian responses were not fundamentally different – state fiscal capacity of both states was strong enough to prevent the financial collapse.

An important aspect arising from the institutional arrangements and tax policy is the relationship of

society and the state. Redistribution of power between state and society is based on the tax regime and its institutional components. In Poland, coercion was tamed and subordinated under the “rule of law”. On the other hand, in Russia, coercion remained politicized and an instrument of “rule by law”. State building in postcommunist states is primarily reconfiguration of capital and coercion and, at the same time, reconfiguration of state and society.

In conclusion, we can say that this book gives an excellent overview of relationship between economic and political factors of the transition. The connection between capital and coercion substantially affects the democratic system and the interactions among these two processes are essentially determined by the nature of political system. Studying these processes is crucial for understanding basic political developments at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. For all these reasons, this book is an invaluable piece of literature for every political scientist, historian or journalist involved in research and explanation of these processes.

3 Easter M. Gerald (2012) *Capital, Coercion, and Postcommunist States*, New York, Cornel University Press, p. 6.

4 Easter M. Gerald (2012) *Capital, Coercion, and Postcommunist States*, New York, Cornel University Press, p. 125.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, (односно 16 до 25 страна, 36300 до 56725 карактера са размаком).

После ових података следи **сажета**к који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор би у резимеу у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. *Сажетак, кључне речи и резиме* треба превести и на енглески језик, ако је рад на енглеском, сажетак и кључне речи треба превести на српски језик. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак.

Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5 – ћирилично писмо.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се ради о **чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придружива-

ње Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Текстове слати у штампаном и електронском облику: Институт за политичке студије, Светозара Марковића 36, e-mail адреса – **smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs**

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној области рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (**оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази**) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)

НАЦИОНАЛНИ интерес: часопис за
национална и државна питања = National
interest: Magazine for National and State Issues/
главни уредник Милош Кнежевић: одговорни
уредник Живојин Ђурић. - год. 4, бр. 4 (2005)
Београд (Савски трг 7а); Институт за политичке
студије, 2005 - (Београд: Eseloge). - 24 цм

Три пута годишње - Другачије повезане
серијске публикације: Национални
интерес (CD-ROM)=ISSN 1452-2152 ISSN
18204996=Национални интерес (Штампано
изд.) COBISS.SR-ID 125448460

03
2013

Национални ИНТЕРЕС

NATIONAL INTEREST
JOURNAL FOR NATIONAL AND STATE ISSUES

ISSN 1820-4996 UDK 323.1(=163.40) година X vol. 18. № 3/2013.

